

TANITMA YAYINLARI

Türk Dil Kurumu'nun yayımlamakta olduğu "Tanıtma Yayınları", yetişen kuşaklarda, geniş topluluklarda dil bilincini çoğaltma, dile özen duygusu ile anadili bilincini geliştirme, dile sevgi ve saygıyı geliştirme, Dil Devrimi'nin gerekliliğini örnekleriyle gösterme amacını gütmektedir.

Tanıtma Yayınları beş dizidir: 1 - Radyo ve televizyon konuşmaları dizisi, 2 - Türk diline emek verenler dizisi, 3 - Dil konuları dizisi, 4 - Açık oturumlar dizisi, 5 - Çeşitli konular dizisi.

Elinizdeki kitabın da içinde bulunduğu "Türk diline emek verenler dizisi"nde bugüne değin çıkmış yapıtlar şunlardır:

Mütercim Asım (haz. Ö. A. Aksoy), *Kâşgarlı Mahmut* (haz. M. Ş. Ülkütaşır), *Ahmet Mithat* (haz. C. Kudret), *Ya Gökâlâp* (haz. C. Kudret), *Mehmet Emin Yurdakul* (haz. N. Gökşen), *Thomsen* (haz. A. Dilâçar), *Ömer Seyfettin* (haz. H. Dizdaroğlu), *Hüseyin Rahmi Gürpınar* (haz. A. S. Levend), *Müftüoğlu Ahmet Hikmet* (haz. H. Dizdaroğlu), *Ahmet Rasim* (haz. A. S. Levend), *Ahmet Vefik Paşa* (haz. M. Ş. Ülkütaşır), *Şemsettin Sami* (haz. A. S. Levend), *Behçet Kemal Atatürk* (haz. E. N. Gökşen), *Necip Türkçü* (haz. İ. Olgun).

* * *

Türk dilinin büyük anıtlarından biri olan *Divanü Lügati't-Türk*, bilindiği üzere, 1072'de yazılmaya başlandı. Bu yıl O'nun yazılışının 900. yıldönümüdür. Bu önemli olay dolayısıyla yayımladığımız bu kitap, O'nun hazinesi büyük Türk dircisi Kâşgarlı Mahmut'u daha yakından tanıttık, bu büyük dil anıtının önemini, bilim dünyasındaki yerini daha derinlemesine öğretecektir.

Yapıtı, Kâşgarlı Mahmut'un ulu anısına sunuyoruz.

10 Lira

TDK

M. ŞAKİR ÜLKÜTAŞIR * KÂŞGARLI MAHMUT

S 2207

M. ŞAKİR ÜLKÜTAŞIR

BÜYÜK TÜRK DİLCİSİ

KÂŞGARLI MAHMUT

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

M. ŞAKİR ÜLKÜTAŞIR

BÜYÜK TÜRK DİLCİSİ

KÂŞGARLI MAHMUT

(2. Baskı)

اهدای
دکتر حمید نطقی

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ - ANKARA 1972

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
I. Baskının önsözü: Birkaç Söz	7
Önsöz: İkinci baskı dolayısıyla	11
KÂŞGARLI MAHMUT'UN HAYATI	13
Kâşgarlı Mahmut'un çağı ve çevresi	20
KÂŞGARLI MAHMUT'UN KİŞİLİĞİ	27
KÂŞGARLI MAHMUT'UN DIVÂNÜ LÛGAT-İT-TÜRK'Ü ...	35
Divânü Lûgat'ın yazma nüshası	42
Divânü Lûgat'ın yazılış tarihi	42
Divânü Lûgat nerede yazılmıştır?	47
Divânü Lûgat'ın aslından çekiliş tarihi ile çekeni	48
Divânü Lûgat'ın birinci sayfasının dışındaki yazı	50
Divânü Lûgat'ta Türklere dair geçen hadisler	50
Divânü Lûgat vaktiyle Doğu bilim âlemince biliniyordu	52
Divânü Lûgat'ın bulunup basılışı	55
Divânü Lûgat ve Ali Emiri Efendi	56
Kâşgarlı Mahmut'a göre Türk lehçeleri	82
Kâşgarlı Mahmut'a göre Türk lehçelerinin özellikleri	85
Divânü Lûgat'ta kullanılan harfler	88
Divânü Lûgat'taki manzum parçalar ve savlar	90
Divânü Lûgat'a göre Türk zümreleri	92
Divânü Lûgat'taki coğrafya bilgileri	95
Divânü Lûgat'taki özel adlar	97
Divânü Lûgat'taki harita	99
Divânü Lûgat'a göre eski Türk takvimi	101

	<u>Sayfa</u>
Divânü Lûgat ve Türk etnografya-folkloru	104
Divânü Lûgat'ta Şamanizm ile ilgili sözcükler	108
DİVÂNÜ LÛGAT ÇEVİRİLERİ BİZDE VE BATI'DA DİVÂN ÜZERİNE YAZILAN KİTAP VE MAKALELER	115
Divânü Lûgat'ı Türkçeye çevirmek isteyenler ve çevirenler	117
Türkiye dışındaki Türklerin Divânü Lûgat ile ilgilenmeleri	124
Doğu ve Batı bilim âleminde Divânü Lûgat	124
a. Türkiye'deki yayınları bibliyografyası	125
b. Batı'daki yayınların bibliyografyası	152
KİTAPTA GEÇEN BAZI KİŞİ VE YER ADLARIYLA İLGİLİ KÜÇÜK NOTLAR	157
ÖZET	181
DİVÂNÜ LÛGAT-İT-TÜRK'TEN SEÇME PARÇALAR	194
İki ulama	203
EK: RESİMLER VE HARİTALAR	207

1. Baskının Önsözü

B İ R K A Ç S Ö Z

Bu küçük kitapta, hayat ve kişiliği ile meydana getirdiği *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk* adlı eseri hakkında derli toplu bilgiler vermeğe çalıştığımız Kâşgarlı Mahmut'u ilk büyük Türk dilcisi, aynı zamanda Türkoloji'nin de, aşağı yukarı, ilk kurucusu olarak tanıtıyoruz. Yine bu eserde, türlü bilim dalları bakımından kapsamını incelediğimiz *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk*, eski Türk dili yadigârlarının en önemlilerinden biridir. Eserimizin belkemiği durumunda olan bu bölüm, *Divânü Lûgat* üzerinde bu alanda şimdiye kadar yazılmış olan yazılardan daha geniş, daha etraflı bilgileri kapsar.

Memleketimizde, hatta Batı bilim âleminde, bu büyük Türk bilgininin hayatı ve eseri üzerinde böyle bir kitap henüz yayımlanmamıştır. Gerçi, yukarıda belirttiğimiz gibi Kâşgarlı Mahmut ve hele eseri hakkında birçok şeyler yazılıp basılmıştır. Fakat bunlar, nihayet bir taraflı ve oldukça ayrıntılı birer makale çerçevesini aşmamıştır.

Ben bu eserciğimin esaslarını daha önce, Kâşgarlı Mahmut'u anma günü olarak tertiplediğimiz 10 şubat 1946 için hazırlamıştım. Fakat bazı dostlarımın öğütlerine uyarak onu sonradan bir hayli genişlettim. Bundan ötürüdür ki, eserin basılıp yayımlanması bugün için mümkün oldu. Şu kadar varki, o gün bu büyük Türk bilginini anmadan geçmek gerçekten bir kadirbilmeclik olurdu. Esasen gerekli

tertipler de alınmıştı. Bunun üzerine üstad Besim Atalay o akşam radyoda Kâşgarlı Mahmut ve eseri üzerinde gerçekten güzel bir konuşma yaptı. Arkasından biz de *Yurt Sesi* dergisinde (sayı 8-9) aynı konu üzerinde uzunca bir makale yayımladık.

Kâşgarlı Mahmut, Türk milletini her ulusun; Türkçeyi de her dilin üstünde gören, bu düşünce ve görüşlerini *Divânü Lûgat*'ının birçok yerlerinde açıkça belirten imanlı bir Türktür. O, sadece milletsever bir Türk değil, çağının klâsik-İslâmî-bütün bilimlerini mükemmel olarak öğrenmiş bir bilgidir. Bundan dolayı, bilim tarihimizin gerçekten yüce bir siması olan Kâşgarlı Mahmut için her yıl anma töreni yapmak, onun Türk kültürüne yaptığı hizmetler bakımından, pek yerinde bir davranış olur sanıyoruz.

Gerçek Kâşgarlı Mahmut, gerek meydana getirdiği o büyük, o ölmez Türk kamusu; daha doğrusu bu cihan değer Türkoloji anıtı hakkında bizde ve Batı ilim âleminde bir hayli yayın yapılmıştır. İşte ben, bu eserciği yazarken bütün bunları, yani bizdekileri ve bu arada Batı'da yazılıp dilimize aktarılmış olan bütün çevirileri birer birer gözden geçirdim. Eserime her biri değerli bir kaynak olan bütün bu yayınları "Doğu ve Batı Bilim Âleminde Divanü Lûgat" diye ayırdığım kısımda -oldukça etraflı bibliyografya bilgileri ile birlikte- yazdım. "Onun için kitabımda ayrı bir bölüm olarak, kaynak göstermedim." Orada belirttiğim kaynaklar, bu alanda yaptığım özenli bir bibliyografik araştırmanın ürünüdür diyebilirim.

Hiçbir iddia gütmeyen bu kitapçıkta benim, daha çok, yapmak istediğim şey, ileride Kâşgarlı Mahmut ve bugün -bir çevirisiyle de-elimizde bulunan tek eseri *Divânü Lûgat-it-Türk* üzerinde incelemelerde bulunmak isteyenlere, gelecekteki aydın araştırmacılara ufak bir yardımda bulunmak,

hele yapılmış kitap ve makale yayınları üzerinde geniş bir bibliyografya bilgisi vermektir. Oldukça yeni bir şekilde ve tamamıyla bir kalem denemesi niteliğinde olan bu eserde sayın okuyucularımın bazı yanlışlara rastlamalarını mümkün sayıyorum. Bundan dolayı, yetkililerin bu yoldaki eleştirilerini de, eseri tamamlamak bakımından, her yönden faydalı bulacağımı, şuracıkta özellikle belirtmek isterim.

Bu küçük, fakat uzun araştırmalarla meydana getirdiğim eseri yayımlamak lütfunda bulunan Türk Dil Kurumu'nun sayın Genel Merkez Kurulu üyelerine yürekten teşekkürlerimi de burada bildirmeyi bir borç sayarım.

M. Şakir ÜLKÜTAŞIR

ÖNSÖZ

-2. baskı dolayısıyla-

1946 yılı Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmış olan *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut* adlı esercığimin bu 2.baskısı için burada uzun boylu bir şeyler yazmayacağım. Bu kitapçığın niteliği, yazılıp meydana getirilişindeki amaç üzerine 1. baskının “Birkaç Söz” başlığını taşıyan önsözünde yeteri kadar açıklama vardır. Burada, bu önsözde yalnız bir iki noktayı -kısaca- belirtmekle yetinmiş olacağım.

Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut adındaki esercığimin bu 2. baskısı üzerinde ufak bazı değıştirme, birtakım düzeltme ve hele bibliyografik birçok ulamalar yapılmış, kitap bir misli büyütülmüştür. Bu durum, ufak bir kıyaslama ile belli olacaktır. Eserimizin “bizdeki yayınlar” bölümünde yazılı olan bütün kitap ve makalelerin % 70’ini okudum ve bunlardan faydalandım. Onun için kitabımda ayrıca “başvurduğum kaynaklar” diye bir bölüm ayırmağı gerekli bulmadım. Bunu, özellikle belirtirim.

Yirmi beş yıl sonra bu kitapçığın geniş ölçüde ulamalı ve kısmen de düzeltmeli 2. baskısını yapmak, yayımlamak lütfunda bulunan Türk Dil Kurumu -Sayın Başkan ve Genel Yazmanı başta olmak üzere- Yürütme Kurulu’nun değerli bütün üyelerine yürekten teşekkürlerimi sunarım. Bu benim için bir borçtur da...

Yurdun aydın topluluğuna sunma cesaretinde bulunduğum şu kitabım hakkında, yetkili kişilerin, yapacakları bilimsel eleştirmeleri büyük bir memnunlukla karşılayacağımı da özellikle belirtmek isterim. Bu, benden çok yeni kuşağın araştırmacı aydın gençleri için faydalı olacaktır. Çünkü, geçtiğim uzun hayat yolu arkada birçok şeyler, acı tatlı anılar bırakmış olarak günden güne ve belirlice surette kısalmaktadır.

Burada, son söz olarak şunu da eklemeyi gerekli bir borç saydım. Bana eserimin bu baskısını hazırlarken, bazı kaynaklar üzerinde bilgi vermiş olan *Çağrı* dergisi sahibi sayın ozan Feyzi Halıcı'ya, çok değerli bibliyografya uzmanı Sami N. Özerdim'e ve İstanbul Derleme Müdürü Türker Acaroğlu'na ve Eğitimci, dilci Beşir Göğüş'e, birinci dönem Van milletvekili rahmetli Tevfik Demiroğlu hakkında tamamlayıcı bilgiler sağlayan Milli Savunma Bakanı sayın Ferit Melen'e içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, "Bir Bibliyografya üzerine" adı altında *Divânü Lûgat*'a ait makale yayımlamış olan Saim Sakaoğlu'nun bu yazısı dolayısıyla, bilime yaptığı değerli hizmetini de burada şükranla anarım. (bkz. Bizde Divânü Lûgat Bibliyografyası, No. 45.)

Ankara, 2 nisan 1971

M. Şakir ÜLKÜTAŞIR

KÂŞGARLI MAHMUT'UN HAYATI

Kâşgarlı Mahmut, XI. yüzyılın son yarısında *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk* (= كتاب ديوان لغات الترك) adlı ünlü eseri yazmış olan büyük Türk bilginidir. Mahmut'un hayatı üzerinde *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün türlü yerlerinde ancak kendisi tarafından verilen bilgi dışında çok bir şey bilinmemektedir. İlk olarak, Alman müsteşriklerinden Martin Hartmann, *Divânü Lûgat*'ın birinci cildi basıldığı zaman, *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda yayımladığı bir makalede (sayı 4, yıl 1331, s. 167-170), *Divânü Lûgat*'ta Mahmut'un hocası olarak gösterilen Kâşgarlı Halefoğlu Hüseyin isminde bir bilgin üzerine Tac ül -İslâm Seme'anî'nin *Kitab ül-Ensab*'ında bilgi bulunduğunu bildirdi. Seme'anî, Kâşgar'dan yetişen bilginlerden söz ederken Hüseyin'i de onun fâzıl, zâhit bir şeyh olmakla beraber, anlattığı rivayetlerin, olayların inanmağa değer olmadığını söylüyor.

Gerek Seme'anî'nin kitabından, gerek başka tarih kaynaklarından, o sıralarda Karahanlılar devleti topraklarının doğu memleketlerinde bile İslâm bilimlerinin yüksek bir gelişme gösterdiğini anlamak kabil oluyor. Bunu açıkça söyleyen Martin Hartmann, o sıralarda İslâmlar arasında yalnız din bilimlerine kıymet verildiğini, onun dışındaki lûgat, tarih, ensâb (soy bilgisi), coğrafya gibi bilgilerle uğraşanlara önem verilmediğini ve bunun her halde, bir çöküş belirtisi olduğunu söylüyor ve yalnız hadîs rivayet edenlerin isimleri bibliyografik eserlerde gösterildiği halde Kâşgarlı Mahmut gibi bir adama yer verilmesini buna bağlıyor. Nitekim o çağla ilgili tarih

kaynakları Mahmut üzerinde olduğu gibi *Kutadgu Bilig* yazarı Yusuf Has Hacible de ilgili hiç bir belge vermezler.

Şu halde Kâşgarlı Mahmut'un hayatı üzerinde, ancak *Divânü Lûgat-it-Türk*'ten çıkarılabilecek bilgi ile yetinmek zorunda kalacağız.

Mahmut'un babası, kendi rivayetine göre Barsganlıdır. (c. 3, s. 417.) Adı Hüseyin, büyük babasının da Muhammet'tir. Babası, Barsgan'dan Kâşgar'a göçmüş ve Mahmut da burada doğmuştur. Mahmut Barsgan'ı anlatırken: “برسغان و هی مدینه منها أبو محمود” bu şehir Mahmut'un babasının şehridir - yani, Mahmut'un babası oralıdır.” diyor ki bu, kendisinin Kâşgar'da doğmuş olduğunu, babasının da Barsgan'lı bulunduğunu açıkça gösteriyor. (c. I, s. 392; c. II, s. 49; c. III, s. 222, s. 417).

Mahmut'un doğum ve ölüm tarihlerini kesin olarak bilemiyoruz. Yalnız *Divânü Lûgat*'ı 10 şubat 1074 tarihinde yazıp bitirdiği ve o zaman yaşının da bir hayli ilerlemiş bulunduğu bilindiğine göre, Kâşgarlı Mahmut'un XI. yüzyılın içinde yaşamış ve sonlarına doğru ölmüş olmasını kuvvetle tahmin edebiliriz.

Meşhur Türk hükümdarı Gazneli Mahmut'un babası Sevük Tigin de aslen Isık Göl dolayında bu Barsgan -yahut Barshan- şehrendir. Yine yazarın başka ifadeleri, onun yüksek aristokrasiye mensup olduğunu, hatta belki de Karahanlılar ailesine de yabancı bulunmadığını göstermektedir. Örneğin: *Divân*'ın birinci cildinin 112'nci sayfasında: “... bunun içindir ki bizim atalarımız olan Beyler emir kelimesine Hamir derler; çünkü Oğuzlar emir diyemezler ‘-ا’ harfini ‘خ’ harfine çevirerek -Hamir derler. Samanoğullarından Türkistanı almış olan Beye ‘بحرکین’ adını verirler”, yani Mahmut, kendi ecdadının Oğuzlar tarafın-

dan bu lehçede “ا” yerine “خ” kullanıldığı için, Hamirler diye tanındığını ve bunun Emirler demek olduğunu söylüyor. Acaba onun ecdadı olan Karahanlı Beyleri Oğuzların oturduğu illeri mi yönetiyorlardı? Yoksa, onların komutasındaki ordular daha çok Oğuzlar'dan mı teşekkül ediyordu? Kitapta bunu çözebilecek bir ipucu bulamıyoruz. Yine Mahmut -yukarıda işaret ettiğimiz gibi- burada babasının, yahut ceddinin Türk ülkelerini Samanoğullar'ından zapteden Emir Beherkin (= امیر بحرکین) olduğunu söylüyor (c. I, s. 112). Besim Atalay bu adın “Hamir Tigin” olması gerekliliği kanısında bulunmaktadır. Bununla birlikte, Prof. W. Barthold, bu kaydın, yazarın şahsına ait olmayıp, daha yukarıda “Nizamüddin İsrail Togan Tigin bin Muhammed Çakır Tonga Han kendi pederi ağzından naklediyordu” suretinde zikrettiği kaynağa, yani “Togan Tigin”e ait bir söz olabileceğini ileri sürüyor. Mahmut, kendisinin yanında bulunduğu Kumuk (= قوق) adında bir emirden de bahsetmektedir¹.

Her halde bu kayıtlardan Mahmut Kâşgarî'nin Karahanlılar ailesinden değilse bile, o ailenin etrafındaki yüksek Türk aristokrasisine mensup olduğu anlaşılıyor. Mahmut'un kitabının baş taraflarında (c. 1, s. 2) nesebe Türklerin en ileri gelenlerinden olduğunu yazması da bunu kuvvetlendirmektedir². Mahmut'un yine orada kendisinin en iyi silâh kullananlardan olduğunu söylemesi kitabında Karahanlılar sülâlesine mensup bazı tanınmış adamlardan söylentiler iletilmesi, sonra eserinde cenk şiirlerine, askerî terimlere ve Karahanlılar'ın devlet örgütü ve saray

¹ Bu konuda, Omeljan Pritsak'ın Prof. Hasan Eren tarafından dilimize çevrilen ve *Türkiyat Mecmuası*'nda çıkan, “Mahmut Kâşgarî kimdir?” adlı makalesine de bakınız (cilt 10, s. 243-246)

² *Divan*, B. Atalay çevirisi, c. 1, s.4.

adetleri üzerinde bilgi vermesi de buna delildir. Kâşgarlı Mahmut, eserini Bağdat'ta yazmış olabileceğine göre, Kâşgar'dan Irak'a göç etmiş olmalıdır. Fakat o, kendisinin Bağdat'a ne gibi nedenlerle, niçin ve ne zaman geldiğini söylemiyor. Yalnız, Türk bozkırlarında seyahat ettiğini, birçok Türk lehçelerini, görenek ve geleneklerini yerinde öğrendiğini; Tarım, İli, Çu ve Sırderya (Seyhun) nehirlerinin havzalarındaki Türk şehirlerini bizzat gördüğünü, türlü şehirler ve kabileler halkının şive farklarını, lûgat konusundaki bazı ayrılıklarını bildiğini anlatıyor³. Her halde Mahmut, Bağdat'a geldiği ve eserini yazmağa başladığı zaman, bütün bunları öğrenmiş, tesbit etmiş, hatta yaşı da oldukça ilerlemiş bulunuyordu. Arap dilini o kadar mükemmel yazabilmek kudretini gösteren Kâşgarlı Mahmut, klâsik İslâm bilimlerini her halde daha Türk illerinde iken, Karahanlılar devrinin Müslüman-Türk bilginlerinden okumuş olacaktır. Bu durum Hartmann'ın da belirttiği gibi, Kâşgar ve Barsgan bölgelerinin o zaman uygarlıkça ilerlemiş olduğunu gösterir.

Kâşgarlı Mahmut'un Bağdat'a gelmesinin başlıca nedenlerini, o çağ İslâm tarihinin genel şartlarında aramalıdır. Her halde İran'da Selçukluların, Maverâünnehir'de Karahanlıların egemenlikleri kurulduktan sonra, gerek Horasan'da ve gerek Irak'ta birçok Kâşgarlı Türklerin İslâm kültür hayatına kuvvetle katılmaları tabii idi. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah'ın karısı olup Karahanlılar sülâlesinden olan "Terken Hatun"un⁴ yanında

³ *Divan*, B. Atalay çevirisi, c. 1, s.4.

⁴ Bugün bir özel isim olarak Türkân biçiminde kullanılmakta olan bu sözcüğün doğrusu *Terken*'dir. Anlamı: Hâkim, Hükümdar, Melike demektir. Dolayısıyla bu sözcük, daha çok bir ünvan ifade eder. Eski Türk geleneğine göre saraylarda sultanların doğrudan doğruya adları söylenmeyip Ağaç, Terken, Hatun (Katun) gibi sadece ünvanları kullanılırdı. (Bu alanda ayrıca bkz. Dr. Osman Turan, "Terken ünvanı", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, 1944, s. 67-73.)

birçok Kâşgarlı'nın Irak'a geldikleri bilinmektedir. Karahanlılar devletinin yüksek aristokrasisine mensup olan Mahmut'un da böyle bir nedenle Bağdat'a geldiğini tahmin etmek, o kadar aykırı düşmez.

Kâşgarlı Mahmut'un çağı ve çevresi⁵

XI. yüzyıl, Orta Asya Türk dünyasının dil, edebiyat ve genellikle kültür bakımından en parlak çağıdır. Eski ana Türk yurdundan, durmadan Orta ve ön Asya'ya doğru akmaya başlayan Türk göç ve akınları, yerleştikleri yeni yeni coğrafi alanlarda, yerleşik uygarlık yaşamına katılmaya başlamış ve kısa bir zamanda, sanat ve ekincilikte, yüksek bir başarı elde etmiştir. Bunda yerli kültür tesirlerinin de payı bulunmakla birlikte, Türkler kendileri ile birlikte getirdikleri özbeöz Türk uygarlığı ve dillerini, yerli yabancı halklara aşılamaktan geri durmamışlardır. Nitekim Orta Asya'nın büyük Türk göç dalgaları arasına adacak halinde sığınmış bulunan bazı yabancı koloniler yavaş yavaş Türklerin içinde eriyerek, tamamıyla milliyetlerini kaybetmişlerdir. Turfan ve Hâmi alanlarına göç etmiş olan Uygur Türkleri, eski çok dinli uygarlıklarını sıkı sıkıya tutarak Türk il ve halklarına, kendi kültür ve dillerini aşılamaya çalışmakta idiler. Çağın Türklük tarihinde önemi büyük olan Karluklar, Tarbagatay'dan inerek İli eyaletinin Isıggöl yöresine yerleşmekle, buralarını kendi kültürünün etki çevresine almıştır. Karluk Türkleri ile akrabalıkları olup olmadığı kestirilemeyen Karahanlılar ise, Kâşgar'la Çu ırmağı üzerindeki Karabalgasun'u işgal etmişlerdir. En sonra X. yüzyılın başlarına doğru bağımsız bir Türk-İslâm devleti kuran Karahanlılar, Orta Asya'

⁵ Bu bölümde, Ahmet Caferoğlu'nun 1000 Temel Eser arasında çıkan *Kâşgarlı Mahmut* adlı eserinden geniş ölçüde yararlanılmıştır.

nın Türk dilli ve kültürlü büyük bir çevresini içerisine almakla, ortak Orta Asya Türk dil ve uygarlığının öncüsü olmuşlardır.

Aslında, küçük Uygur hanlığının gerçek kalıtıcısı sayılan Karahanlı devleti, Türk kültür işlenmesinde ve yayılmasında bu kadarıyla kalamazdı. Sırderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) ırmakları arasında, yüksek bir kültür hayatı yaşanan alanı kendi sınırları içerisine aldıktan ve İslâm dinini de kabul ettikten (960/349) sonra, ister istemez, bu dine mensup toplumun yüksek kültüründen de yararlanacaktı. Bu yüzden Kâşgarlı Mahmut'un da feyiz kaynağı sayılan Karahanlı devleti, çağın en yüksek kültür düzeyine erişmiş sayılırdı. Sahibi bulunduğu göçebe ve bozkır kültürü ile yerleşik halklardan edindiği kültürü, birbiriyle bağdaştırmayı başaran Karahanlı Türk devleti, yerlilerin direnmesine rağmen, yeni kurduğu devletin bütün ulusal görenek ve geleneklerini korumuştur. Doğudaki Türk Uygurların uygarlığı* ile batıdaki İran-Türk etkileri içerisinde kalmış alanlar da yavaş yavaş, bu yeni Türk-İslâm kültür karmasına alışmaya başlamışlardır.

Karma uygarlık etkisi altında kalan Orta Asya sahasında, yeni bir devresine giren edebî Türk dili, başlangıçta, pek az yabancı dil etkisinde kalmışsa da, sonraları bunu oldukça geniş ölçüde duymaya başlamıştır. Bu kültür etkisi özellikle, Karahanlı devleti içersinde bir çekirdeği bulunan, İran dil ve edebiyatı kanalından gelmiştir. Bu yabancı kültür etkisi aynı zamanda Karluk-Uygur, yani Doğu Türkçesi ile, daha sonraları Oğuz-Kıpçak Türkçesinin

* Uygurlar, Milâdın V-XI. yüzyıllarında Orta Asya'da büyük bir devlet kurmuş ve çok parlak bir uygarlık meydana getirmişlerdir. Önce Budist olan Uygurlar, sonradan İslâmi kabul etmişlerdir. Bu Türk kolu büyük değerde sanat eserleri bırakmıştır.

gelişmesi devresinde de etkili olmuştur. Bu yüzden, her iki edebiyatın yapısında, Arap ve Fars dillerinin dilbilgisi, sözcük v.b. etkisi sürekli olmuştur. Yeni edebî dillerin gelişmesinde ve oluşunda bu etki yalnız İslâm kültürü için bereketli olmakla kalmamış, aynı zamanda yeni yazı dillerinin belirli duruma gelmesine de bir yol açmıştır.

Aşağı yukarı aynı yüzyıllarda Horasan ve Gazne gibi çağın önemli merkezlerinde yeni Türk devletleri ortaya çıkmış, Gazne'de hükümdarları tamamıyla Türk olan Gazne devleti (962-1183); XI. yüzyıldan başlayarak, Horasan, Kirman, Şam ve Anadolu'da, XII. yüzyılda ise Irak bölgesinde Selçuklular devleti kurulmuştur. Bu yeni kurulan devletlerin sosyal ve siyasal hayatlarında görev almış bulunan birçok Türk boy ve urukları, bu siyasal devlet örgütleri içinde parçalanmışlardır. Öyle ki Budist ve Manihaist Uygurlardan başka, bütün Türk kavimleri kuvvetle, İslâm uygarlığı etkisi altına girmek zorunluğunda kalmışlardır. Bu yüzden eski Köktürkler tarafından ulusal bir Türk geleneği durumuna getirilen tarih yazma, millete hitap etme, halka hesap verme gibi temiz duygular ve gelenekler büyük ölçüde bırakılmıştır. Yeni ve gerçekten etki gücü çok olan İslâm kültürü çerçevesine girmeleri, ister istemez Türkleri eski millî yaşayışlardan ve özellikle Uzak Doğu kültürü etkisinden uzaklaştıracaktı.

Buna karşılık, Orta Asya'nın yeni kültür öncüsü durumunda bulunan ve gündün güne güçlenen İslâm ordusu, Orta Asya toplumu içerisinde kendilerinden çok söz sahibi bulunan Türklere de büyük bir önem vermeye başlamıştır. Çağın en ileri gelen büyük İslâm bilginlerinden İbni Fadlan, Gerdizî, Tahir Mervezî, Muhammed Avfî, Beyhakî ve ötekiler, büyük bir dikkatle Türk hayat ve topluluğu üzerine eğilmiş, Orta Asya kültür etkinliklerine

katılmışlardır. Hele zamanla, siyasal durumun hilâfet çemberi içerisinde Türklere bahsettiği geniş ayrıcalığın, Arap aydınları ve ileri gelenleri arasında, muhtemel bir çatışmanın çıkacağı kuşkusunu doğurması, onlara, Türkler hakkında ihtiyatlı davranmayı, onların suyuna gitmeyi en çıkar yol olarak kabul ettirmiştir. Bundan dolayıdır ki Arap âleminin en güçlü bilginlerinden Câhiz, Türkleri "İslamiyetin cevheri" ya da "temeli" olarak nitelemek zorunluğunda kalmıştır. Türk-Arap aydınları arasında ileride baş gösterecek olan anlaşmazlığı ortadan kaldırmak amacıyla de: "Kalpleri ayrıldıkları noktada birleştirmek, dostluğu bulunduğu yerde kuvvetlendirmek" gibi sözlerle Türkleri yatıştırmağa çalışmıştır.

Câhiz bu davada yalnız değildir. Çağın öteki bilginleri de, onu bu noktada desteklemiş, Türk ulusuna gereken hakkın verilmesi fikrinin savunucusu olmuşlardır. Iraklı İbni Hassul, tarihçi Taberî, İdrisî ve benzerleri gibi ciddi ve tanınmış bilginler hep Türk dostu kesilmişlerdir. Genellikle değer bilir Arap edebiyatçıları ve Arap şiiri, Türkseverliğini ve dostluğunu çağın en ilginç konuları durumuna getirmişlerdir. Onu hadislerle, yani Peygamberin sözleriyle beslemişlerdir. Türkler devrin edebiyatında "Taurının hak olarak kendilerine bahsettiği mümtaz bir kuvvet" şeklinde geçmekte ve tanıtılmaktadır. Türklerin haklarının çiğnenmemesi için ünlü Arap yazarı Câhiz: "Türkler İslâmiyeti koruyan seçme bir ordudur. Halifeler için bir bir sığınık ve bir savunma gücüdür." demekle, çağın Türklerle ilgili yaygın kanısını belirtmiştir.

Daha Emevîler zamanından beri başlayan Arap-Türk yakınlaşması, en iyi gelişmesini Abbasîler devrinde bulabilmiştir. Yabancı ordu desteği ile Halifeliği ellerine geçiren Abbasîler, Türk ve İran kavimlerine büyük bir

güven beslemekte idiler. Halifenin en seçme ve sadık ordusu Türk boylarından kurulmuş olduğundan, Türk unsurunu hesaba katmak bir çeşit zorunluluk olmuştur. Göçebe Türk ordusunun seçme oluşu ve savaştaki disiplini, o çağda dilere destan olmuştur. Türklerin zaferleri, yalnız Arap dünyası içerisinde değil, çağın uluslararası çevresinde de seçkin bir nitelikte yerleşmiş kalmıştır. Türkün İslâmiyet için harcadığı emek ve bu yoldaki başarıları, elbette cevapsız ve sonuçsuz kalamazdı.

Askerlikteki başarıları kadar, Orta Asya kültür gelişmesinde de Türkler, öteki uluslar gibi görev almış ve yerli uygarlığın şekillenmesinde ve kaynaşmasında gereken emeği harcamışlardır. Türk diline Orta Asya karma uygarlığında bir yer sağlayarak, Türk diliyle bir edebiyat ve bilim meydana getirmişlerdir. Orta Asya İslâm kültürünün başlangıç dönemine Arap ve İranlılarla yan yana Türkler de yer almış, çağın güncel kültür etkinliklerine katılmışlardır. Böylece, yeni bir kültür ocağına uyan Türkler, kendi ulusal niteliklerinden, herhangi bir esirgemezlikle bulunmak şöyle dursun, tam tersine, Türkçenin Orta Asyanın edebî ve uygar dilleri arasında yer almasını, sağlamışlardır.

Türklerin, hangi tarihten başlayarak, yeni İslâm uygarlığı alanında etkinlik gösterdikleri üzerinde kesin bir bilgimiz yoktur. Elimizdeki kaynaklara bakılırsa bu İslâmî kültür etkinliği İslâmiyeti kabulünden aşağı yukarı yüz yıl sonra başlamıştır. Zaten İslâmiyet Orta Asya'da yerleşmesine rağmen, uzun zaman yaşamış olan otokton uygarlıkları, bir çırpıda silkip atamazdı. Bu uygarlıklar arasında, büyük özellikleri ile, daha VI-VII. yüzyıllarda Orhun yöresinde kurularak kendi ana dilini devlet haline getiren, eski Köktürk ve Uygur Türk uygarlıkları da bulunmakta idi.

Çok kuvvetli tarafları bulunan bu Türk göçebe ve bozkır uygarlığı kolay kolay Arap üstünlüğüne baş eğmedi. Nitekim, karma İslâm uygarlığı ne Türk dilinin gelişmesine, ne de Türk edebî dilinin Türk kavimleri arasındaki yayılımına engel oldu. Tersine Müslüman Karahanlı devleti himayesinde Türk dili, devletin resmî dili haline getirilmiştir.

Devrin bu yeni Türk ve İslâm kültürü kaynaşmasında bir görev alarak Türk dilinin anıtlarını dikenlerin başında Kâşgarlı Mahmut'la Balasagunlu Yusuf Has Hacip gelir. Her ikisi de Türk dilinin birliğinin, şive ayrılıklarına rağmen yüzyıllarca sürmesinde büyük rol oynamışlardır. Birincisi Türk dilinin incisi değerinde bulunan, çağın Türk illerinin ve kavimlerinin ağızlarını saptamış, açık bir deyişle *Türk Lehçeleri Kamusu*'nü yazmış; ikincisi ise Türkçeyi İslâm edebiyatı çerçevesinde, edebî şiir dili durumuna getirmiştir. Böylece Kâşgarlı Mahmut Türk boyları ağızlarından canlı Türk kültürüne ve geleneklerine ait gereçleri toplayarak, Türk dil ve kültürünü Arap toplumuna aşlamak ve Türk dili üzerine yazdığı gramerle de Türkçeyi Araplara öğretmek amacını gütmüştür. Yusuf Has Hacip ise, İslâmî Türk şiirinin temelini kurmuştur.

Bu iki büyük Türk düşünür kültürçüsünün, yeni kurulan İslâm Karahanlı devletinde Türk dilini işlemeleri, her şeyden önce Karahanlı devletinin Türklük temelini ve mayasını belirtmek amacını güder. Yoksa durup dururken Kâşgarlı Mahmut gibi daha memleketinde hazırlıklı olan üstat bir dilcinin kalkıp *Kitabü Divâni Lûgat-it-Türk* adlı, ağır emek ürünü bir eseri yazmasına ihtiyaç kalmazdı. Hemşehrileri olan başka Türk filozof ve bilginleri Ebu-Nasr el-Fârâbi, Ebu İbrahim İshak el-Fârâbi, *Şah*

yazarı Ebû Nars İsmail el-Cevherî gibi, eserini Arap dilinde yazar, Türk kültürünü bir yana bıraktı. Demek ki, Orta Asya Türk ve İslâm kültür karşılaşması ve çatışması o kadar da basit olmamış ve gelişigüzel raslantılara bağılı kalmamıştır. Bu alışveriş çağın birçok sosyal hayat kuralları sonucunda, Türk bilincinin baskısı altında olmuştur. Bu hem Türk dilinin, hem de Türk kültürünün yükseltilmesi ve geliştirilmesi gerçeğinden doğmuştur.

KÂŞGARLI MAHMUT'UN KİŐİLİŐİ

Bize göre Kâşgarlı Mahmut, daha ülkesinde iken iyi ve kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş, çağının İslâmî bilimleri üzerinde büyük bir bilgi kazanmıştır. Bağdat'a bir hayli yaşlanmış olarak gelen Mahmut, daha önce Buhara, Semerkand, Nişabur gibi ortaçağ Türk-İslâm bilim merkezlerini görmüş, buradaki bilimsel hareketlerden de yararlanmıştı. Esasen onun doğup yaşadığı çağda Kâşgar'da, eskiye göre biraz sönük olsa bile, yine önemli bir bilim hareketi, uygarlık etkinliği vardı. Nitekim Mahmut Bağdat'ta *Divânü Lûgat*'ını yazarken, Kâşgar'da da hemen aynı yıllar içinde *Kutadgu Bilig* gibi dil-edebiyat ve fikir bakımından olgun eserler yazılıyordu. Karahanlılar, meydana getirdikleri birçok bilimsel ve uygar kurumlarla bu yaşamı hazırlamışlardı. Bundan dolayı Mahmut, bundan önceki bölümde de işaret ettiğimiz gibi, İslâm bilimlerini her halde daha Türk illerinde iken, Karahanlılar çağının İslâm-Türk bilgilerinden okumuştur.

Kâşgarlı Mahmut, Arapçayı ve Farsçayı tam olarak bildiği, yazdığı gibi ana dili olan Türkçeyi de birçok lehçeleriyle biliyor ve konuşuyordu. Mahmut, bugün iyice tanıyabildiğimiz *Divânü Lûgat*'ına ve henüz ortada olmayan *Cevâhir-ün-Nahiv*'ine göre özellikle filoloji konusunda daha geniş bir bilgiye sahipti. Kâşgarlı Mahmut, o zamanki Arap dilbiliminin de bütün inceliklerini öğrenmiş ve bunu *Divânü Lûgat*'ında Türkçeye uygulamıştır.

Bununla birlikte Mahmut'u Türkoloji alanında ansiklopedik bilgilerle donanmış bir Türk bilgini olarak

kabul etmek, böyle vasıflandırmak en doğrusudur. Çünkü Kâşgarlı'nın Türkçenin türlü lehçelerini yakından bildiği açık olarak görülmekte ise de Türk tarihini, coğrafyasını, mitolojisini, folklor ve etnografyasını, halk edebiyatını iyiden iyiye bildiğini de *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün hemen her sayfasından açıkça anlıyoruz.

Kâşgarlı Mahmut hakkında Prof. Samoyloviç bir eserinde: "XI. yüzyılın Radloff'udur." demektedir. Bu sözün ne kadar doğru olduğunu biz, bu iki bilginin eserlerini karşılaştırmakla anlıyoruz. Radloff, bütün Türk lehçelerini (Özbekçe ve Türkmenceden başka) incelemiş; büyük bir Türk sözlüğü⁶ yapmış ve karşılaştırmalı bir gramer yazmak için de çalışmıştır. Bundan başka Türk etnolojisi üzerinde bilgi de toplamıştır. Tarihçi olmadığı halde Türk tarihi üzerinde bazı monografiler yazmış ve dil konusu üzerinde meydana getirdiği eserlerinde tarihe dokunmuştur. Kâşgarlı Mahmut da böyledir. O da, bütün Türk lehçelerinin kelime hazinesini toplamaya çalışmış, Türk etnoloji ve etnografyasıyla ilgili zengin bilgiler derlemiş, Tarihçi olmadığı halde Türk tarihine yarar gelenekleri ve söylentileri yazmış, bu arada özellikle karşılaştırmalı gramer meselelerini açıklamaya girişmiştir.

Kâşgarlı Mahmut, Türk lehçeleri üzerinde kıyaslamalar yaparken çok titiz davranmıştır. Görmediği, aralarına giremediği Türk boylarının (örneğin: Kırgız, Kay, Başkurt gibi) dillerinden örnekler vermemiş olduğu, bunu göstermektedir. Bununla beraber, bütün Türk lehçelerinin ana hatları hakkında esaslı bilgilere sahip olduğunda şüphe yoktur.

⁶ *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*=Türk Lehçeleri Lûgati tecrübesi, 4. cilt, 1893-1911, Petersburg.

Kâşgarlı Mahmut'un en iyi bildiği lehçeler "Hâkaniye (kendi ifadesine göre öz Türkçe olan dil), Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Kençek ve Uygur" lehçeleridir. Bu lehçelerde hakim olan fonetik ve morfoloji kurallarını çok iyi bilmektedir⁷.

Kâşgarlı Mahmut, pek bilgili bir adam olduğu kadar, iyi silâh kullanan bir asker, yüce ruhlu milletsever bir Türktür de... Mensup olduğu büyük milleti, her milletin üstünde tutmuş, onun yüceliğini, kahramanlığını sayıp döktüğü kadar bilim, sanat, yurt yönetimi, tarım vb. gibi uygarlık yolunda başardığı büyük varlıkları, türlü fırsatlarla, birer birer göstermiş; bu amaçla kitabının çeşitli yerlerinde düşüncelerinin türlü belirtilerini kaydetmiştir.

Kâşgarlı Mahmut, o çağdaki İslâmcılık akımı içinde, Türkçülük akımının yani İslâm toplumu içinde, Türk'ün ve Türklüğün büyük bir yeri bulunduğunun etkin ve kuvvetli savunucularından biri olmuştur.

Kâşgarlı Mahmut, kitabının baş tarafında (cilt 1, s. 3-4, Besim Atalay çevirisi). Türk milleti hakkında şunları yazıyor:

"Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm⁸. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin yönetim yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz

⁷ Bizde ilk önce Besim Atalay, *Divânü Lûgat*'taki bu kuralları toplayıp yayımlamıştır. Kitabımızın "Doğu ve Batı Bilim Âleminde Divânü Lûgat" kısmına (No. 14) bakınız.

⁸ O çağın "Güneşbatmaz İmparatorluğu" demektir. B.A.

kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erİştirdi; bu kimseleri kötülerin -ayak takımının- şerrinden korudu. Oklara dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur; bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir.”

Kâşgarlı “Türk” maddesinde de şunları yazmaktadır: “Türk - Tanrı yarlıgayası Nuh’un oğlunun adıdır.” Bu, Tanrının, Nuh’un Oğlu Türk’ün oğullarına verdiği bir addır. Nitekim Tanrı’nın “هل اتي على الانسان حين من الدهر” sözündeki insan kelimesi “Âdem” anlamına gelmiştir; burada yalnız bir tek kişiyi bildirir: “لقد خلقنا الانسان في احسن . . . الا الذين . . .” âyetinde bulunan “in-san” kelimesi, çokluğu, yığını bildiren bir addır. Çünkü, te-kilden bir şey çıkarmak doğru olmaz, burada da öyledir. Türk sözü, Nuh’un oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir, oğullarının adı olduğunda “beşer” kelimesi gibi çokluk ve yığını bildirir. Bu kelime, tekil ve çoğul yerinde kullanılır; nitekim “Rum” kelimesi Tanrı yarlıgayası İshak’ın oğlu İysu’nun oğlu Rum’un adıdır; oğulları da bu adla anılmıştır. Türk kelimesi de böyledir.

“Bize ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir.” dedik. Çünkü bize: Kâşgarlı “Halef oğlu İmam Şeyh Hüseyin”, ona da “İbn ül-Garkî” denilen kimse, İbn-ü Ebüd-dünyâ denmekle tanınan “Eşşeyh Ebu Bekr El Müfid ül-Cerceraî’nin âhir zaman üzerinde yazmış olduğu kitabında ulu yalvaça (Peygamberimize) tanıkla varan bir hadîsi yazmış. Hadîs şöyledir: “Yüce Tanrı benim bir ordum vardır, ona ‘Türk’ adını verdim, onları Doğuda

yerleştirdim. Bir millete kızarsam Türkleri, o millet üzerine musallat kılarım.” diyor.) İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara da vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara “kendi ordum” demiştir.

Bununla birlikte Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer sayısız iyilikler görülmektedir. Nikekim şu parçada gelişmiştir:

- 1) Kaçan körse anı Türk
- 2) Budun anğa anıñ aydaçı
- 3) Munğar tegir uluğluk
- 4) Mundanaru keslinür

Yani:

“Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ululuk bunda kesilir der.” (*Divân*, Besim Atalay çevirisi, cilt 1, s. 350-352.)

Divânü Lûgat-it-Türk’ünden aldığımız bu satırlar, Kâşgarlı Mahmut’un ne özlü bir milliyetçi Türk olduğunu, Türkleri nasıl bütün milletlerin üstünde gördüğünü, Türk kültürüne ne kadar candan bağlı bulunduğunu ve ne büyük bir değer verdiğini açıktan açığa göstermektedir. Bilelim ki bu satırlar, Bağdat’ta, bir Arap diyarında yazılmış ve bir Arap Halife’ye armağan edilmiş bir kitaba konmuştur.

⁹ Yazarın Türkler hakkında aktardığı-ki uydurma olduğu pek açık olan-bu hadîs de, Mahmut Kâşgarî’nin milliyetçiliğini ve Türklerin Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrinde bütün İslâm dünyasındaki hegemonyalarını göstermektedir. Gerçekte, daha Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşundan önce Bağdat halifelerinin saraylarında bütün etki Türklerin eline geçtikten sonra İslâm edebiyatında Türkler lehinde yazılan methiyeler, şiirler az değildir.

Fakat yüce ruhlu bu büyük Türk, bunlarla da kalmıyor, Buharalı ve Nişaburlu iki hadîşçiden işittiği: “Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun saltanatı var.” meâlindeki hadîsi naklederek diyor ki: Bu söz (hadîs) eğer gerçek ise Türkçenin öğrenilmesi gerekli olur; eğer uydurma ise, Türkçenin öğrenilmesini akıl ve anlayış gerektirir. İşte belirttiğim nedenlerden dolayıdır ki, Türkçeyi herkese öğretmek için bu eseri yazmakta manevî bir mecburiyet gördüm” (Cilt 1, s. 3, B.A. çevirisi.)

Kısacası, Arap dilini ve İslâm bilimlerini geniş olarak kavramış olmakla birlikte, millî dilini, millî kültürünü, millî benliğini her şeyin üstünde tutan Kâşgarlı Mahmut, Türklerin erdemliklerini büyük bir esriklikle betimlemiştir.

Mahmut Kâşgarî'nin *Divânü Lûgat*'tan başka, Türk gramerine ait, bir de *Kitabü Cevâhiri'n-Nahv fi-Lûgat-Türk* adlı eseri olduğunu kitabından anlıyoruz. Ne yazık ki bize kadar gelemeyip kaybolmuş bulunan bu kitap, *Divânü Lûgat*'ta gereği kadar yazılıp açıklanamamış olan Türk dili kuralları için yazılmıştır. Nitekim Mahmut, *Divân*'da bunun için (C. 1, s. 25, Besim Atalay çevirisi) şunları yazmaktadır:

“Cemi, müfret, tafdil, tasgir gibi” i'rab ile ilişiği olan şeyler yazılmamıştır (yani, *Divânü Lûgat*'ta zikredilmemiştir). Çünkü onun için ayrıca bir kitap yazarak adını كتاب جواهر الخو في لغات الترك (= *Kitabü Cevâhiri'n-Nahiv fi-Lûgati-t-Türk*) koydum. Yüce Tanrının dileğiyle, nahiv ile ilişkili kurallar orada bildirilmiştir.”

**KÂŞGARLI MAHMUT'UN
DİVÂNÜ LÜGAT-İT-TÜRK'Ü**

XI. yüzyılın (Hicrî V.) Türk dili andaçları arasında en ünlü ycri alan *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk* Türk dilinin tam anlamıyla ansiklopedik bir lûgat kitabıdır¹⁰. Denilebilir ki, Mahmut Kâşgarî, bu büyük eseriyle, daha o zaman, Türkoloji'nin temellerini atmıştır. Gerçekte *Divânü Lûgat*, yalnız bir sözlük değil, Türk tarih ve etnolojisi, coğrafyası, mitolojisi, halk edebiyatı, folkloru, kısacası bütün anlamıyla Türk millî kültürü üzerine pek zengin bilgileri kapsayan büyük bir hazine, önemli bir kaynaktır.

Kitabın yazarı, kendisini okuyuculara şöyle tanıtır: “Kendim Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlatanlarından, en doğru anlayanlarından, asıl ve nesebçe en ileri bulunanlarından, en iyi kargı kullanan savaşçılarından olduğum halde, Türklerin hemen bütün illerini, obalarını, çöllerini karış karış gezip dolaştım. Türk'ün, Türkmen'in, Oğuz'un, Çiğil'in, Yağma'nın, Kırgız'ın dillerini, kafiyelerini tamamen zihnime nakşettim. Bu konuda o kadar ileri gittim ki, her tâife(boy)'nin lehçesi bence en mükemmel surette elde edilmiş oldu. İşte bu kitabımı, bu kadar uzun inceleme (tetebbu) ve araştırmadan (tetkik) sonra, en süslü tarzda, en belîğ bir üslûp üzere yazdım. Dünyaca, adımlı dünyanın sonuna kadar yedettirmek, âhiretçe, bitmez tükenmez azık olmak

¹⁰ *Divânü Lûgat*'in tam adı *Kitabü Divân-ı Lûgat-it-Türk*'dür (bkz. Kilisli Rifat baskısı (arapça metin) ile B. Atalay çevirisi, tıpkıbasım). Kitabın adı tam olarak kullanılacağı zaman bunun bütün ve kısaltma halinde ise *Divânü Lûgat* olarak kullanılması - hatta Arapça kurala göre - gerekeceği ve bir “iltibasa” da meydana vermeyeceği kanısındayız.

maksadıyla, Cenab-ı Hak'tan inayet diliyerek meydana getirdiğim şu esere *Kitâbü Divânü Lûgat-it-Türk* (Türk Dilleri Kamusu) adını verdim." (cilt 1, s. 4. B. Atalay çevirisi.)

Bununla beraber, Türkçe'nin Arap dili kadar zengin olduğunu göstermek amacıyla bu eseri yazdığını, bu mü-nasebetle bildiren Kâşgarlı Mahmut, eserin tertip tarzı hakkında da kısa bilgi verdikten sonra: "...Bu suretle şimdiye kadar misli görülmemiş ve kimse tarafından vücade getirilmemiş bir eser meydana geldi." diyerek övünür ki, yazar bu övünmesinde tamamen haklıdır.

Divânü Lûgat, aslında bir sözlük olarak yazıldığı halde, arada sırada en önemli bazı dilbilgisi kurallarını da kapsamakta, Türklerin birçok kabîlelerini de bildirmektedir. Arapça anlatımı pek sağlam olan, Arap edebiyat ve bilimlerini pek iyi bildiği anlaşılan Kâşgarlı Mahmut "Türkçe'nin Arapça ile" koşu atları gibi yarış edebileceğini anlatmak için bu eserini (yani *Divânü Lûgat*'ı), Arap dilini ilk dergileyen İmam-ı Halil'in *Kitâb ül'Ayn*'i biçiminde yazmak istemişse de, pratik yararı bakımından bugünkü biçimini daha iyi bulmuştur¹¹. Yani, sözcükleri "hurufu hecâ" sırasıyla (alfabetik) yazmış, anlamın iyice anlaşılması için cümleler kurmuş, bir sözcükle ilgili "hikmet, seci", atalarsözü, şiir, reçez" gibi şeyleri kayıt ile, esasen Türkçe olmayan sözcükleri hiç dikkate almamış,

¹¹ Arap dil ve edebiyatının bizde değerli bir üstadı olan Naim Hazım Onat *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu* adlı eserinde: "İmam-ı Halil'in *Kitâb-ül'Ayn*'ini görmüş olan (*Divân*, cilt 1, s. 5) Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat*'ını tertipte ve kitabına koyduğu adda bunun, yâni İshak al-Farabî'nin "ديوان الادب = *Divân'ül-Edep*" adlı sözlüğünün *Divânü Lûgat* üzerinde etkili olduğunu sanıyorum." diyor (s. 33, dipnot 2) ve böylece *Divânü Lûgat*'ın tertibindeki kaynağı belirtmiş oluyor. *Divânü Lûgat*'ın daha yetkili bir çevirisini, ben şahsen rahmetli Onat'tan beklerdim.

erkek ve kadın adlarının en tanınmışlarını bildirmiş, İslâm-Türk ülkelerindeki coğrafi adların tanınmışlarıyla, İslâm olmayan ülkelerdeki coğrafi adların ufak bir bölümünü toplamıştır.

Eserin Arapça Nahiv kuralları esas tutularak, "meh-mûz, hemze kitabı, sâlim, muzâaf, misâl, zu-'s-selâse, zu-'l-erbea, zu-'l-gunne, zu-'lsâkincyn" lerden söz eden bölümlere ayrılmasında yazar tamamen özürlüdür. O çağın anlayışı bundan daha fazlasına uygun olmadığından, kendisinden önce bu alanda hiç bir eser yazılmadığını söyleyen yazar bundan daha bilimsel bir şey meydana getiremezdi. Bununla birlikte, bunu da yapmak için olağanüstü çalışmış olan Kâşgarlı Mahmut, yine eserinin önsözünde: "Her kelimeyi tam yerinde kullanmak için her sözün master ve anlamını açıkladım. Bu creğe ulaşabil-mek için de senelerce pek ağır zahmetlere ve üzüntü-lere katlandım." diyor ki, tamamen doğrudur.

Dil tarihi bakımından *Divânü Lûgat-it-Türk*, kapsadığı malzeme çözümlemeleriyle, uzun incelemelere gereksinme bırakmadan, bize Türk klâsik ve edebî lehçelerinin daha XI. yüzyılda kurulmuş olduğunu açık olarak göstermektedir. *Divân*'da bu noktadan başlıca iki edebî lehçe göze çarpmaktadır. Birisi (Doğu-Hâkaniye-Türkçesi) ki, hâlâ bugün dahi Kâşgar ve çevresinde kullanılmaktadır. İkincisi ise (Oğuz Türkçesi)'dir ki, var olan Türk klâsik lehçelerinin en mükemmeli olup yüzyıllar boyunca doğudan batıya kadar uzanan Oğuz Boyları ile birlikte yaşamış ve büyük bir edebiyat meydana getirmiştir. İki esaslı dal halinde gelişen bu lehçeler, sonradan Çağatay, Azerî ve Osmanlı edebiyatının elemanı olarak sürmüştür.

Kâşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat*'taki Türk dil tarihi bakımından çok değerli olan bilgilerden başka, türlü

kelimelerde, fırsat ve münasebet düştükçe, Türk coğrafyasına, tarihine, özellikle mitolojisine ait önemli bilgiler de veriyor. Örneğin: “Kulbak” sözcüğünden anlıyoruz ki, bu efsane “Kültigin” in halk muhayyesinde aldığı bir biçimden başka bir şey değildir. Efsaneye göre: “Kulbak = Kül Beg”, Türk zâhitlerinden, din ulularından birinin adı imiş; Balasagun dolayındaki dağlarda yaşamış. Bu zâhit, eliyle siyah taşlar üzerine “Tanrı kulu Kulbak” diye yazınca, beyaz bir kitâbe; beyaz taşa yazınca siyah bir kitâbe (yazıt) hasıl olurmuş. Hatta o kitâbeler Mahmud Kâşgarî’nin zamanında hâlâ mevcut imiş. Galip bir ihmalle “Kültigin” kitâbelerinden galat olan bu efsane (B. Atalay çevirisi, c. 1, s. 474), *Divânü Lûgat*’ta ne kadar çeşitli ve ne kadar dikkate değer konulara ait bilgiye tesadüf edildiğine bir örnek olabilir.

Kâşgarlı Mahmud’un *Divân*’ının yardımıyla XI. yüzyıl Türk lehçelerinin karşılaştırmalı bir bilbilgisi taslağı yapılabilir. Fonetik sorunlarına gelince: “Arap dilinde yazılı Türk diline ait eserlerin hiç biri *Divânü Lûgat* kadar güvenilir bir kaynak değildir. Bize zamanındaki Türk lehçelerinin fonetik, morfoloji ve sözdizimini öğreten Kâşgarlı Mahmud’un bu eserinin, kendisinden sonra Türk dili üzerinde eser yazan Arap yazarlarına bir örnek olduğunda şüphe yoktur. Bu yazarlardan bazılarının doğrudan doğruya *Divânü Lûgat*’tan yararlandıkları sanılmaktadır.

Kısacası, *Kitâbü Divân-ı Lûgat-it-Türk*, yazarının pek haklı iddiasına göre, “Türkçede meşhur lûgatleri, gramer kaidelerini, atasözlerini (savları), güzide eş’arı, hikemî cümleleri”, coğrafî ve mitolojik açıklamaları kapsayan pek zengin bir bilgi hazinesidir. Aslından kopya edilmiş tek nüshası, Fatih Millet (Ali Emirî Efendi) Kütüphanesin-

de saklı bulunan *Kitâbü Divân-ı Lûgat-it-Türk*’te, 7500 kadar sözcük vardır. Yazar, bunlardan birkaç sözün Farsçadan girdiğini yazıyorsa da Arapçadan alınmış sözcükler göstermiyor. Yine kitaptaki birkaç sözün Tibet, Çin ve Hint dillerinden geldiği bazı Türkologlar tarafından gösteriliyorsa da, yazar bu türlü sözcüklerin kaynağını pek seyrek olarak anıyor.

Divânü Lûgat’ın dil, edebiyat, tarih, mitoloji, etnoloji, coğrafya ve etnografya-folklor bakımından kapsamı aşağıdaki bölümlerde ayrı ayrı ve daha geniş olarak açıklanmıştır.

Divânü Lûgat'ın yazma nüshası

Divânü Lûgat-it-Türk'ün yazma nüshası (Arapça metni) tek nüsha olup, bir ikincisine şimdiye değin rastlanamamıştır. Bugün elde bulunan bu tek yazma nüsha (manuscrit), büyük bir cilt halinde olup, 319 yaprak, yâni 638 sayfadır. Kâğıdı, vaktiyle -Çin, Hind, Afgan gibi- Doğu memleketlerinde yapılmış olan sağlam ve kalın bir kâğıttır. Yazısı, oldukça kötü, bir Nesih bozmasıdır.

Kitabın bazı yerleri yaşlık yüzünden kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç sözcük hariç olmak üzere her yeri iyice okunabilmekte, bundan da *Divânü Lûgat*'in yani bu çekme nüshanın güzel korunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Divânü Lûgat'in bu tek yazma nüshası -ki bugün Fatih Millet (Ali Emiri Ef.) Kitaplığında saklı bulunmaktadır- Besim Atalay tarafından yapılan çeviri serisi arasında tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

Divânü Lûgat'ın yazılış tarihi

Divânü Lûgat'ın basılı nüshasının sonundaki kayda göre, Kâşgarlı Mahmut bu kitabını, hicrî 464 yılı cemaziyevvelinin guresinde, yani ilk gününde (25 ocak 1072) yazmaya başlamıştır. Mahmut, *Divân*'ı bir kez yazıp bitirdikten sonra, yeniden incelemeler yaparak eseri dört defa düzelterip tekrar yazmış ve bu suretle en son olarak 10 cemaziyelahir 466 (10 şubat 1074) pazartesi günü

bitirmiştir. Bizzat Kâşgarlı Mahmut kitabının en sonunda, (*Divân*, Besim Atalay çevisi, cilt 3, s. 451-452) bu hususta şunları kaydediyor: “*Kitaba* 464 senesinin cemaziyevvel başlarında (guresinde) başlandı. Dört kere yazıldıktan ve düzendirildikten sonra 466 senesinin Cemaziyelahirinin onuncu pazartesi günü bitirildi. Güç, kudret ancak ulu ve büyük Tanrı iledir. O bize yeter, o ne güzel vekildir.”

Şu kayıtlara göre, *Divânü-Lûgat-it-Türk*'ün yazılıp bitirilişi takdim olunduğu halifenin cülûsundan önce oluyor demektir. Bilindiği gibi *Divânü Lûgat-it-Türk*, Bağdat'da Abbâsî halifesi “محمد المقتدى با امرالله” (Muhammed'el-Muktedî bi-Emrillah)”a takdim edilmiştir. Bu zatın hükûmeti ise 467 (1075) yılından başlayarak 487 (1094) yılına kadar sürmüştür. 466 (1074) tarihinde Bağdat tahtında halife “القائم با امرالله 422-467” (El Kaim bi-Emrillah)” bulunuyordu. Bundan anlaşıldığına göre Kâşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat*'ı halife “القائم با امرالله” (El Kaim bi-Emrillah)”ın son hilâfet zamanlarında yazıp bitirmiş, fakat ancak ondan bir yıl sonra yani 467 (1075) yılında, Bağdat tahtına geçen “محمد المقتدى با امرالله 467-487” (Muhammed'el Muktedî bi-Emrillah)”a galip bir ihtimalle tahta çıkışından bir yıl kadar sonra sunmuştur.

Kâşgarlı Mahmut'un eserini Bağdat'ta yazıp bitirdiği kesindir. Fakat *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün yazılıp bitirilişi ile ilgili olarak kitabın içinde geçen birkaç kayıt vardır. Bu kayıtların karışıklığından ötürü, kitabın yazılış yılı üzerinde bazı incelemelerin yapılması gerekmektedir. *Divânü Lûgat* üzerinde yayım yapanlardan Prof. Hartmann ile Brockelmann da *Divân*'ın yazılış yılını yalnız kitabın sonundaki kayda dayadıklarından, bir süre kitabın yazılış yılı gerçek olarak saptanamamıştır.

Nihayet, bu tarih karışıklığı dolayısıyla Prof. Zeki Velidî Togan asıl yazma nüsha üzerinde çalışmış ve buna dair *Atsız* dergisinde (sayı 16, 1932) dikkate değer bir makale yayımlayarak bunu büyük bir yetki ile düzeltmeği başarmıştır. Zeki Velidî bu kısa makalesinde. *Divân*'ın yazılma yıllarıyla ilgili kayıtları birer birer değerlendirerek: "... hulâsa bu senelerin şu şekilde anlaşılması gerekir ki yazar kitabını daha القائم با امر الله (El Kaim bi Emrillah)' zamanında 25 kânunusani (ocak) 1072 - 10 şubat 1074 arasında yazıp tamam etmiş ve sonra 1076-1077 senelerinde tekrar tekmil ederek Halife محمد المقتدى با امر الله (Muhammed'el Muktaî bi Emrillah)'a takdim etmiştir. Buna göre kitabın yazılma yılı Hicrî 470 (Milâdî 1077) olarak kabul olunmak gerekir." demektir¹². *Divânü Lûgat*'a ait değerli yayınlar yapan Prof. Fuat Köprülü ve Ahmet Caferoğlu da Zeki Velidî'nin *Divân*'ın yazılma yılı olarak gösterdiği 1077 tarihini kabul etmektedir. (Bunun için bkz. Köprülüzâde Fuat, "Divânü Lûgat-it-Türk" *Cumhuriyet* gazetesi 24 nisan 1933; A. Caferoğlu, *İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, Konferanslar, seri 2, kitap 17, C.H.P. yayınlarından¹³.)

¹² "Bana sonsuz bir ün bitmez-tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı -Tanrı'ya sığınarak- *Divânü Lûgat-it-Türk* (Türk Dilleri Kamusu) adını vererek yazdım.

Kutsal yalavaç postunda oturan, Hâşim (هاشم) soyundan, Abbas Oğullarından İmam bulunan ulumuz, efendimiz Ebül-Kasım Abdullah katına armağan ettim ki, imamı olanların beyi ve Tanrı'nın halifesi olan "Muhammed-ül-Muktedî bi-Emrillah"ın oğludur. Tanrı onun durumunu sürekli yücelikte, ömrünü rahat güvenlik içerisinde uzun eyliye..." (*Divânü Lûgat*, c.1, s.4-5, B. A. çevirisi).

¹³ Caferoğlu bu konuşmasında şöyle diyor: "Mahmut eserini, uzun zaman iddia edildiği gibi, 1074 (466)'te değil, bu tarihten üç yıl daha sonra, yani 1037 (469)'de ikmal edip halife "El-Muktedî Billah"a takdim eylemiştir. (Halbuki Mahmut bu tarihi eserinin sonuna yazdığı cümlelerle kesin olarak bildirmiştir. bkz. *Divânü Lûgat*, B. Atalay çevirisi, c. 3, s. 451-452).

Zeki Velidî Togan'ın bu makalesinden bir süre sonra, *Divânü Lûgat*'ın yazılma yılı üzerinde üstad Kilisli Rifat Bilge de *Türkiyat Mecmuası*'nda (Cilt 6, 1936-1939, s. 358-360) bir makale yayımlayarak bunun baş tarafında "Bence bu eserin başlama tarihi 464 (1072), bitimi de 466 (1074)'dir." dedikten ve meseleyi uzun uzadıya inceledikten sonra: "Gerek kitabın sonundaki söz, gerek anılan iki rakam üzerinde belgeli sözlerim dikkate alınca 69-70 rakamlarının yanlışlığı gerçekleşeceğinden, kitabın 464 senesinde başlamış 466 da dördüncü defa olarak yazılması tamam olmuş bulunduğu bilinmektedir." diyor. Böylece, *Divânü Lûgat* üzerinde bir hayli çalışmış bulunan, Kilisli Rifat Bilge de *Divânü Lûgat*'ın en sonunda bulunan kaydı gözönüne alarak kitabın 464 de yazılmağa başladığını ve 466 da da tamamlanmış olduğunu kabul ediyor. Bu karışık mesele üzerinde her iki tarafın fikir ve kanaatlarını şöylece özetledikten sonra diyebiliriz ki: *Divânü Lûgat* 1072 (464) yılında yazılmağa (beyaz edilmeğe) başlanmış ve 1074 (466)'de bitirilmiştir. Sonra, 1076-1077 (469-470)'de ancak bir daha gözden geçirilip düzene konularak Halife El-Muktedî'ye sunulmuştur. Şu halde 1077 yılı telif yılı sayılmaktan çok, eserin Halife'ye sunulduğu yıl olarak kabul edilmelidir.

Divânü Lûgat-it-Türk, Balasagunlu Yusuf Has Hacıp tarafından Kâşgar Hanı Kara Boğra Han adına 1069-1070' de yazılan *Kutadgu Bilig*'den iki yıl sonra yazılmağa başlamıştır¹⁴. Kâşgarlı bu eseri gördüğünü söylemiyor. Yalnız kendisinin lisaniyata ait olan *Divânü Lûgat*'ının, ondan önce yazılar arasında benzeri olmadığını yazıyor. Prof. Barthold diyor ki: "M. Hartmann, Balasagunlu

¹⁴ Bu tarih, Zeki Velidî ve onun *Divân*'ın yazıldığı yıl üzerinde ileri sürdüğü görüşü kabul edenlere göre, sekiz yıl kadar sonradır.

Yusuf'un eseri olan *Kutadgu Bilig* ile, *Divânü Lûgat* arasında esaslı bir fark görmüyor. Birincisini saray edebiyatı zümresine, ikincisini de halk edebiyatı geleneklerine nisbet ediyor. Fakat, M. Hartmann bu iddiasında pek de haklı olmasa gerektir."

Aşağıda göreceğimiz gibi, Kâşgarlı Mahmut'un eserinde bulunan şiirler arasında saray edebiyatına ait parçalar yok değildir. Öbür taraftan Balasagunlu Yusuf da, kendisinin ahlâkî öğütleri için halk arasındaki hikmetli sözlerden (halk felsefesinden) faydalanmıştır. *Kutadgu Bilig*'teki bazı noktalar, Kâşgarlı Mahmut'un eserinde zikredilen halk şiirleri örneklerinde söylenen düşünce, hatta ibarelerin aynıdır. Örneğin: *Kutadgu Bilig*'i okumuş olan herkes, *Divânü Lûgat*'taki "Ertem başı til = hikmetin (faziletin) başı dilde, yani insanın sözündedir." savını (atasözünü) görür görmez her halde *Kutadgu Bilig*'i hatırlayacaktır.

Kâşgarlı Mahmut ve eseri üzerinde bir broşür yayımlayan Prof. A. Caferoğlu ise: "*Divânü Lûgat*'ın bitiş tarihi, *Kutadgu Bilig*'den yaklaşık olarak sekiz sene sonradır. Bu takdirde Mahmut'un Türk diline ait bu muazzam esere (yani *Kutadgu Bilig*'e) vakıf olmaması şayanı dikkattir. Mahmut eserinde bu dil yâdigârından asla bahsetmiyor. Şayet görmüş ve okumuş olsaydı muhakkak ki bu eserden de misaller almayı unutmazdı." diyor. Bu halin dünya kültür tarihinde bir çok örneği görülür.

Bize göre de, Kâşgarlı Mahmut, Bağdat'ta *Divânü Lûgat*'ı yazarken kendi gözlemleri yanında eski yazılı kaynaklardan, Tiyaşan yukarısındaki ülke ve kabîlelerden (Türk boylarından) söz ederken de halk bilginlerinden faydalanmış fakat *Kutadgu Bilig*'i her halde görememiştir.

Divânü Lûgat nerede yazılmıştır?

Divânü Lûgat'ta, kitabın nerede yazıldığını gösterir bir kayıt ve hatta bir işaret bile yoktur. Yalnız Bağdat'ta düzenlenip -zamanının geleneklerine uyularak- Halife'ye takdim edilmiş olduğuna bakılırsa bunun Bağdat'ta beyaz edilip bitirilmiş olduğunu kuvvetli bir ihtimalle kabul edebiliriz. *Divânü Lûgat*'ın bir kitap halinde Kâşgar'da ya da başka bir Türk-İslâm merkezinde yazılmış olup, sonradan Bağdat'a getirilmiş olması düşünülürse de bu zayıf bir ihtimaldir. Kâşgarlı Mahmut, bütün Türk illerini, Türk merkezlerini, Türk şehirlerini karış karış gezmiş, görmüş muhakkak ki birçok da not toplamıştır. Burada hemen şunu ekleyelim ki, böyle büyük ve binlerce örnek ve tanığı kapsayan ansiklopedik bir kitabın sadece belleğin yardımı ile meydana getirilmiş olabileceğini kabul etmek te pek güçtür. Bize göre kesin olan bir şey varsa o da, Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat*'ı yazarken, sırf görüşlerine dayanmayarak, her halde kendisinden önce bu yolda yazılmış eserleri görmüş olmasıdır.

Şurası kesindir ki, Kâşgarlı Mahmut böyle bir kitabı tasarlamış, Bağdat'a gelip yerleşince, bazı olaylar bunun ivedilikle yazılmasını gerektirmiş ve o da topladığı notlara dayanarak-hatta Bağdat kütüphanelerinden de yararlanarak-eseri burada yazıp bitirmiştir.

Ünlü Rus tarihçisi Barthold'un bu hususta yazdığı şu cümleler çok doğru ve bizim kanılarımıza da en uygun gelenidir:

"Genellikle Mahmut'un çeşitli şehirler üzerinde verdiği kısa bilgilerden bu zatın elinde, şimdi bizim elimizde bulunmayan birçok tarihî eserler mevcut olduğu anlaşılıyor ki, bu eserler -eğer bulunursa- bizim için pek önemli

olurdu. Meselâ Mahmut *Divân*'da: 'Sıgun Samur' diye bir şehrin ismini anıyor ve burada Boğra Han'ın zehirlenerek öldüğünü de rivayet ediyor. Lâkin bunun hangi Boğra Han olduğunu söylemiyor. Sonra المقنع = El-Mukanna' adındaki adama uymuş olanların oturduğu şehir olarak bir "İnçkend" şehrinden bahsedilir¹⁵. Belki bu şehir bu mezhebin tâbilerini (sâliklerini) Arap askerleri istisal (tepeleme) ederken harap olmuş olacak. El-Mukanna'ın mezhebinden ve bunun Türklerle ittifakından ve Halife askerleriyle muharebesinden bahseden mehzarlarda ise böyle bir coğrafî isim zikrolunmuyor." (W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Üzerinde Dersler*, İstanbul 1927, s. 88.)

Kısaca, şurası kesindir ki, Kâşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat*'ı geçici bir heves üzerine yazmamıştır. Zamanında kendisinden önce de Türklere, Türk illerine, Türk boyları ile ilgili bu yolda Arapça yazılmış, yanlış ya da eksik eserler zaten vardı. Kâşgarlı Mahmut, hem bu alandaki bilgileri düzeltmek ve genişletmek, hem de Araplara Türkçeyi öğretmek için eserini yazmıştır. Bunu da yazabilmek için Kâşgarlı pek çok emek harcamış, uzun bir hazırlık devresi geçirdikten sonra eserini meydana getirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Divânü Lûgat*, pek geniş ölçüde bir Türk dili kamusudur ve sadece sözlü bilgilere, kişisel gözlemlere dayanılıp yazılmamıştır.

Divânü Lûgat'ın aslından çekiliş (istinsah) tarihi ile çeken (müstensihi)

Bugün *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk*'ün elde bulunan ve büyük bir cilt halinde olan, biricik yazma nüshası,

¹⁵ El-Mukanna' yüzü peçeli gezen Batnî bir şeyhdi.

aslen İran'ın Sâve kasabası halkından olup sonradan Şam'da yerleştiği anlaşıl原因 محمد بن أبي بكر بن أبي الفتح الساوي ثم الدمشقي (Muhammed bin Ebî Bekr bini Eb'ülfeth'üs-Sâvî' sümm'ed -Dımuşkı) tarafından 1 ağustos 1266 (27 şevval 664, pazar) tarihinde¹⁶ istinsah edilmiştir. Müstensihin yazdığına göre, bu kopya, Kâşgarlı Mahmut'un kendi eliyle yazdığı asıl nüshadan çekilmiştir. Şu hesapça *Divânü Lûgat*'ın yazılıp bitirilişinden tam 192 yıl sonra kopye edilmiş demektir.

Divânü Lûgat'ı aslından çeken bu kişi, yazma nüshanın (metn-i aslînin) sonuna şu kaydı da eklemiştir:

"Sâveli, sonra da Şamlı, Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebülfeth (Tanrı onu bağışlasın) bu kitabı asıl nüshasından kopya ettiği gün 664 senesi şevvalinin 27'nci pazar günü idi" (*Divân* c. 3, s. 451, B. Atalay çevirisi).

Bu devirlerde, İslâm ülkelerinin her yanında olduğu gibi Suriye'de de Türk nüfuzu hâkim bulunuyordu. Bunun için buralarda Türkçe öğrenmek isteği ve ihtiyacı hâkim olduğundan, bu ihtiyacı karşılamak üzere *Divânü Lûgat* da bu nedenle Şam'da istinsah edilmiş olmalıdır.

Fakat dikkate değer ki, *Divânü Lûgat*'ı kopya eden Şamlı Mehmed'in hiç Türkçe bilmediği ve hatta Arapçayı bile kuvvetle yazamadığı yaptığı birtakım i'rab yanlışlarından anlaşılmaktadır. Türkçede ve hattâ Arapçada yapılmış olan bu yanlışların bazılarını Kilisli Rifat Bilge ve birçoğunu da Besim Atalay yetkili bir himmet ürünü olan çevirisinde birer birer düzelterip dip notlarla göstermiştir¹⁷. Bu yanlışların aslında olacağına ihtimal ver-

¹⁶ Prof. Brockelmann, bu tarihi 2 ağustos olarak gösterir (*Türk Amacı*, sayı 3, s. 104)

¹⁷ *Divânü Lûgat* -hele Türkçe metinleri- üzerinde ciddiyetle uğraşmış olan Abdülkadir İnan, bu iki çevirmenin kanısına aykırı olarak: "Divânü Lûgat'ın müstensihi olan Sâveli Muhammedin, Mahmut kadar dikkatli olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü, Türkçe kelimeler ve cümlelerde yanlışlar pek cüzîdir. Bu yanlışların çoğu ancak hareke'lere münhasırdır." diyor.

mek mümkün değildir; çünkü Kâşgarlı Mahmut, Türkçeye olduğu kadar Arap diline de kuvvetle hâkimdi. Bunun en büyük şahidi, *Divânü Lûgat*'ın üslûbudur.

Bununla birlikte, bugün eski Türk dili yâdigârları arasında büyük bir yer tutan *Divânü Lûgat* gibi önemli bir eseri böylece büsbütün kaybolmaktan kurtarmış olan Şam-lı Mehmet'in adını, bu büyük himmetini, Türk bilim dünyası daima minnetle anacaktır.

Divânü Lûgat'ın birinci sayfasının dışındaki yazı

Divânü Lûgat'ın yazma nüshasının (yâni Arapça metninin) birinci sayfasının dış yüzünde (zahrında) bir sayfalık Arapça bir yazı vardır. Zamanının bilginlerinden “محمد بن احمد خطيب داريا” (Muhammed bin Ahmed hatibi darya=derya hatibi Ahmed'in oğlu Muhammed) adında biri tarafından yazılmış olan bu yazı da, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün Türkmence ve Kıpçakça olmadığı ve böyle bir iddiada bulunanların yanlışlığına düşmüş oldukları ifade edilmektedir (bu hususta etraflı bilgi almak için bakınız: *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün başındaki makale, Kilisli Rifat Bilge, *Türkiyat Mecmuası*, sayı 6, 1936-1939, s. 355-357).

Divânü Lûgat'ta Türklere dair geçen hadîsler

Divânü Lûgat'ta Türklere dair iki de hadîs geçmektedir¹⁸. Bunlardan biri: “Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır. *Divânü Lûgat* B.

Atalay çevirisi, cilt 1, s. 4). İkincisi ise: “Yüce Tanrı, benim Türk adlı ordum vardır. Onları, Doğu'da oturttum. Kızdığım ulusun üzerine onları saldırtırım.” (aynı eser, cilt 1, s. 351) biçimindedir.

Bu hadîslerin ikisi de sahih (doğru, sağlam) hadîslerden değildir; mevzûdur, yani yapma, uydurmadır. Böyle olmakla birlikte Kâşgarlı Mahmut, bunları başka kaynaklardan aldığını da açıklamaktadır.

Divânü Lûgat'taki bu hadîsler hakkında Arap dil ve edebiyatının değerli bir uzmanı olan rahmetli Prof. Şerafetin Yaltkaya şunları yazmaktadır: “Hadîs kitaplarında böyle bir söz mevcut değildir. Kâşgarlı Mahmut bunu itimada şayan bir zattan ve Nişaburlu diğer bir imamdan işittiğini söylüyorsa da bunlardan hiç birinin adını bildirmiyor ve aynı zamanda ‘eğer bu hadîs sahih ise, ki bu bap-taki mes’uliyet o iki zata aittir’ demesi ile kendisinin de bu hadîsin doğruluğuna kail olmadığını oldukça açık bir surette göstermektedir.

İkinci hadîse gelince: Kâşgarlı Mahmut bu hadîsi İbn-i Ebi al-Dünyâ (ابن أبي الدنيا)'nın ahir zaman ahvalini bildiren kitabında Peygamberimizin rivayet etmiş olduğunu söylemektedir. İbn-i Ebi al-Dünyâ hakkında söz yok ise de Mahmut Kâşgarî'nin bu hadîsi kendisinden işitmiş olduğunu söylediği hemşehrisi Hüzeyin bin Half-i Suyûtî (حسين بن خلف سيوطي)'nin (Ellalî) zeylinde ve Abdülvehab Mevlvî gavs-al Madraî (عوث المادراسي) (Kefş'ül Ahval fî Nakd-ür Rical)'nin (Kefş'ül Ahval fî Nakd-ür Rical)'inde görüldüğü üzere hadîs üzerine hadîs vazeder ve metinler uydururdu. Bu hadîsi İbn-i Ebi al-Dünyâ'dan rivayet eden ‘مفيد جرجاني’de itimada şayan değildir”.

¹⁸ Hadîs, Peygamberimizin sözü demektir (âyet ise, Tanrı'nın sözü anlamındadır).

Divânü Lûgat, vaktiyle Doğu bilim âlemince biliniyordu

Divânü Lûgat-it-Türk şimdiye kadar bilinmeyen bir eser sanılıyordu. Halbuki, son araştırmalar bize bu sanının doğru olmadığını, Mahmut Kâşgarî'nin bu eşsiz kitabının Doğu bilim âlemince, biraz tanındığını göstermektedir. Mısır'ın ünlü Türk müverrih ve âlimi Ayıntaplı Aynî *İkdülcümân fi Tarihi Ehlizzamân* adındaki genel tarihinin ikinci cildinde Frenklere ve Süryanîlerle Hintlilere ayırdığı iki bölümün arasında bir de "Türk kavimlerinin Kıssası" diye Türklere de ayrı bir bölüm ayırmıştır (Topkapı Sarayı III Ahmet Kütüphanesi No. 122-2911 nüsha.) Bedreddin Aynî (XV. yüzyıl), kitabının bu bölümünde "Mahmud ül-Kâşgarî'nin *Divân*'ında gördüm" diyerek, *Divânü Lûgat*'tan yararlandığını açık olarak kaydeder. Mahmut'un *Divânü Lûgat*'ta Oğuzların muhtelif kabîleleri (boyları), damgaları (cilt 1, s. 56-57 ve cilt 3, s. 314-317), Türk lehçeleri ve Uygur harfleri, hatta Türkmen sözcüğünün kökeni hakkında verdiği bütün açıklama Aynî tarafından, biraz özetlenerek alınmıştır. Yalnız elimizdeki basma (Kilisli Rifat tab'ı) *Divânü Lûgat* ile Aynî'nin *İkdülcümân*'ının bazı kelimeler bakımından karşılaştırılması, O'nun Ali Emirî Kitaplığında bulunan tek İstanbul nüshasından biraz farklı bir *Divânü Lûgat* nüshasından yararlandığını gösteriyor.

Bundan başka Ayıntaplı Aynînin kardeşi "Şahabettin Ahmet" tarafından telif edilmiş olan *تاريخ البدر في اوصاف اهل* (= *Tarih-el Bedr fi Evsaf-ı Ehl'ül Asr*) adlı eserde Türk etnografyasıyla ilgili bulunan etraflı bilgiler de, bu sefer daha geniş ölçüde, *Divânü Lûgat*'tan alınmıştır. Bu suretle her iki kardeş de *Divânü Lûgat*'tan faydalanmıştır.

Yine Mısır'da Hankah-ı Bay Barsıyye Şeyhlerinden (müderris-profesör) Kâşgarlı "Âlim İbni Muhammed" tarafından 1363 (764) de telif edilen *تاج السعادات و عنوان السیادات* (= Tac'üs Saadat ve Unvan'üs-Siyadat) adlı eserdeki bazı cümleler aynen *Divânü Lûgat*'tan alınmış olduğu gibi, Endülüslü Ebû Hayyan'ın *Kitab ül-İdrâk li-lisan ül-Etrâk*'ındaki bazı cümleler de *Divânü Lûgat*'ın bu müellifler tarafından her halde görülmüş olduğunu açıkça meydana koymaktadır.

Bunlardan başka, Büyük Türk bilgini Kâtip Çelebi (XVII. yüzyıl) de, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü görmüş ve bir bibliyografya Ansiklopedisi olan meşhur *Keşfüz-Zünûn an Esâmiül-Kütüb vel-Fünûn* (= كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون) adlı eserinde bundan şu cümlelerle bahsetmiştir: "دیوان لغة الترك لمحمود بن الحسين بن محمد مجلد اوله الحمد لله ذی الفضل الجزیل الح . . فسرہ [فسرها] بالعربية و ذکر ان لغات الترك تدور علی ثمانية عشر حرفاً لا توجد فیهاث، ط، ظ، ص، ض، ح، ه، ع واهدائها الى ابوالقاسم الترك لمحمود بن الحسين بن محمد عبدالله بن محمد المقتدى با امرالله¹⁹ in oğlu Mahmut'un *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü bir cilttir. Baş "دیوان لغة الترك الحمد لله ذی الفضل الجزیل"dir. (Yazar eserini Arapça olarak izah etti (yazdı) ve Türk dilinin 18 harf üzerine döndüğünü, o dilde ث، ط، ظ، ص، ض، ح، ه، ع ile ع، ح، ه، ع harflerinin bulunmadığını bildirdi. Eseri, Muhammed El-Muktedî bi-Emrillah'ın oğlu Kasım'ın babası Abdullah'a armağan etti."

İşte Kâtip Çelebi de yukarıdaki şu üç beş satırlık ifadesiyle, yazarın adının "Muhammed oğlu Hüseyin'in oğlu Mahmut" olduğunu söylemekte ve o zamanın bibliyografya yöntemine uyarak eserin başından birkaç kelime naklederek kitabın tertip sureti ve yazıldığı zaman hakkın-

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşf üz-zunûn* (Şerafettin Yaltkaya basımı), Cilt 1, s. 808. Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, 1941.

da kısaca bilgi vermektedir. Burada şu noktayı da işaret edelim ki, Kâtip Çelebi eserin adını “ديوان لغة الترك” şeklinde yazmaktadır. Buna bakılırsa Kâtip Çelebi'nin elde bulunan nüshadan başka bir nüshayı görmüş olması muhtemeldir.

Yukardaki açıklamalar bize şunu da muhtemel olarak hatırlatır ki, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün eski Doğu müellifleri tarafından yararlanılan nüshası, her halde ya yazarın -bugün mevcut olmayan-kendi el yazması, ya da bir başka nüshadır. *Divânü Lûgat* gibi çok önemli bir eserin bir tek kopyası olması imkânsızdır. Asıl nüsha gibi bunlar da sonradan kaybolmuş, bize ancak Şamlı Muhammed bin Ebî Bekr tarafından kopya edilmiş nüsha (Kilisli Rifat basımı) gelebilmiştir²⁰. Baskıda görülen ufak tefek farklar, bu noktada bizi düşündürür. Kısacası *Divânü Lûgat-it-Türk*, eski Türk ve Arap bilginlerince biliniyordu. Sonradan unutulmuş ve kaybolmuştur.

Divânü Lûgat'ın vaktiyle Doğu bilim âleminde daha yakından bilinip görülmüş olmasına karşı, Batı'da varlığı üzerindeki bilgi pek yakın bir zamana rastlar. Bu konuda, Prof. Fuat Köprülü, *Divânü Lûgat* hakkında yazdığı bir makalede (*Cumhuriyet* gazetesi, 24 nisan 1933) şu bilgiyi vermektedir: “1904 de Macar Akademisi Dilbilgisi şubesi tarafından çıkarılan dilbilgisi mecmuasında, milâdî XI'inci asırdan XV'inci asrın sonuna kadar yazılmış Türkçe telif kitaplar hakkında neşredilen bir makalede en eski Arapça-Türkçe telif olmak üzere *Divânü Lûgat-it-*

²⁰ *Kitab-ü Divânü Lûgat-it-Türk*, Arapça ve Arap harfleriyle tam metni, 3 cilt. 1-2 ciltler 1333/1917; 3. cilt 1335/1918, İstanbul Matbaa-i Âmire (Devlet Matbaası), musahhah Kilisli Rifat (Bilge). Bu üç ciltlik Arapça metin, Dünya bilim çevrelerinde Kilisli -pek az da İstanbul- basımı diye adlandırılır.

Türk isminde bir eserden bahsediliyor, fakat eserin mevcut olup olmadığı meçhul bırakılıyordu.”

“...Daha Abbasî Halifesi Muktedî Billah zamanlarında (1074-1094) *Divânü Lûgat-it-Türk* adlı bir eserden bahsedilmiştir ki, ana dilleri Türkçe olmayan kavimler arasında Türk dili tahsiline ait en eski eser, bu olacaktır. XI'inci asırda böyle bir kitabın ne gibi sebepler altında meydana geldiğini anlatmak için, o zamanlar Abbasî Halifelerini tanıyan bütün İslâm âleminin, Selçuklu hükümdarlarının nüfuzu altında bulunduğunu hatırlatmak kâfidir. Hatta, bundan iki asır sonra, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûk Sultanları, Türk dilinin öğrenilmesini nasıl herkesçe arzu edilir bir hale getirdilerse, Selçuklu Hakanları da, hilâfet memleketlerinin en şarkî (doğusal) kısımlarında Türk dilbilgisinin yayılması hususunda aynı rolü oynayarak aynı neticeye vardılar. Dolayısıyla iddia olunabilir ki *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün, her halde Memlûk Türklerinden bahseden müellifin Türkmence dediği lehçe olacaktır. (Cilt 34, cüz 2, 1904). Benim bildiğime göre, Avrupa ilim âleminde, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün mevcudiyeti hakkındaki ilk kayıt ise budur. Bu makaleyi yazan müellif, bu eserin varlığını Katip Çelebi'nin meşhur *Keşf üz-zunûn*'undan öğrenmiştir.”

Divânü Lûgat'ın bulunup basılışı

Bu büyük dil anıtının meydana çıkışı ve basılışı üzerinde bize en doğru, geniş bilgiyi veren Kilisli öğretmen Rifat Bilge olmuştur. Rifat Bilge, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün basılışına nezaret etmiş “musahhahlığını” yapmış ve bu işin yetki sahibi bir nâkili durumunda bulunmuştur. Hatta bundan dolayı Avrupa bilim âleminde *Divânü Lûgat*'ın

bu basımı (Kilisli basımı) diye de ün almıştır. C. Brockelmann: “Kilisli tarafından yapılan bu basım, malzemenin yeniliği ve güçlüğü gözönüne alınır, zamanı için pek mükemmel bir filoloji olayı idi” diyor.

Üstat son zamanlarda *Yeni Sabah* gazetesinde bununla ilgili anılarını yayımlamış ve bu arada *Divânü Lûgat*'in nasıl bulunduğunu ve nasıl basıldığını da ayrıntılarıyla anlatmıştır. Şimdi Kilisli Rifat Bilge'yi dinleyelim²¹.

Divânü Lûgat ve Ali Emirî Efendi

“Divanyolu’nda Karababa Sokağının başında Diyarı-bekir Kiraathanesi adlı bir kiraathane vardı. Diyarbekirli Ali Emirî Efendi buranın birinci müşterilerinden idi.

Her gece akşamdan sonra gelir, gece yarısına kadar oturur, dostlarıyla görüşür, konuşur; sonra kalkar, Parmakkapı’daki evine giderdi.

Bu zat bekâr idi, kapısını kendisi kilitler, kendisi açardı. Hayatını okumaya vermişti.

Her türlü eser okumakla beraber en çok Osmanlı tarihi ile meşguldü. Hafızası çok kuvvetliydi. Okuduğu şeyleri unutmamış, unutmazdı.

— Ezberimde yüz bin Türkçe beyit vardır, derdi.

Ben, bu ciheti nezaketle bir kere tecrübe ettim. Herhangi bir şairin bir gazelinden bir mısra seçtim:

— Acaba şu mısra’ kimindir? diye sordum. Güldü:

²¹ Kilisli Rifat Bilge'nin *Divânü Lûgat*'a ait olan bu anıları *Yeni Sabah* gazetesinin 30 Eylül ile 4,7,11, 14 ve 18 Ekim 1945 tarihli nüshalarında ve “Bildiklerim!” başlığı altında çıkmıştır. Bu anıların, ilk önce, burada bir özetini vermek istedikse de, bunların bir taraftan gerçekten önemli bir bilim olayını kapsamaması bakımından değerini, öte taraftan gündelik gazete sütunlarında unutulup gitmekten kurtarmayı düşünerek kitabımıza aynen almayı daha uygun gördük.

— İmtihan mı etmek istiyorsun; falanıdır, sonu şudur ve gazelin tamamı şöyledir... diye ezber okudu.

Bu zat büyüklerin tercümei halleriyle de çok uğraşmıştı. Ne kadar İslâm hükümdarı varsa, ne kadar büyük âlimler varsa, meşayih varsa, ne kadar Osmanlı şairi varsa hepsinin tercümei halini ayrıntılarıyla bilirdi. Ona bir şey sorulsa:

— O adda iki şair var, hangisini istiyorsun?.. der ve her birisi hakkında bilgi verirdi.

Bir yaz günü akşam üzeri Ayasofya meydanında ağaçlar altında gezinirken, Ayasofya hamamının kapısı üzerindeki tarih gözüme ilişti. Uğraştım, okudum, kaydettim.

Şairin adı Hüdayî idi.

Ben bunu Aziz Mahmut Hüdayî zannettim. Gece kiraathanede işi ona açtım.

— Tuhaf şey, Aziz hazretleri hamam tarihi söylemiş, dedim. Güldü:

— Rifat, teracimde (biyografide) zayıfsın. Biraz uğraş, ilerlemeye bak. İki Hüdayî var: Birisi Aziz Mahmut hazretleri, diğeri Müezzinzade Hüdayî'dir. Tarih bunundur, dedi.

Kendisinin tarih ve edebiyatta üstün bilgisini gördüğüm, bildiğim için kendilerinden istifadeye çalışırdım. Bu zat, her gece kiraathaneye gelir gelmez, etrafına tarih ve edebiyat meraklıları toplanır, orası âdeta bir ders halkası olurdu.

(Osmanlı) Tarih Encümeni âzasından Ahmet Tevhid Bey, yine âzadan Mehmet Ârif Bey, Amasya müverrihi Hüseyin Hüsamettin Efendi baş şakirtlerindendi. Ben de sürüye katılır, fakat küçük şakirt (öğrenci) söze o kadar karışmazdım.

Ali Emiri hakkında uzun bir tercümei hal yazacağım. Bundan dolayı konuya geliyorum:

Malî 1333 (1916) senesi idi. Bir gece yine bu kiraat-haneyeye teşrif buyurdu. Biraz tarihten, edebiyattan söz edildikten sonra:

— Beyler, Efendiler! Bu gece size bir şey soracağım! dedi.

— Buyurun, dedik.

Sordu:

— *Divânü Lûgat-it-Türk* isminde bir kitap gördünüz mü, yahut işittiniz mi?

İlk cevabı ben verdim:

Kitabın kendisini görmedim, fakat Kâtip Çelebi bunu görmüş ve *Keşfüzzünûn*'una yazmıştır, dedim.

Sonra Ârif Bey ve arkadaşları Arapça tarihlerin birisinde bunun adını gördük, dediler. Bunun üzerine Emirî Efendi, Fuzulî'nin şu mısraını okudu:

“Eyledim tahkik, görmüş kimse yok cananımı”.

Söz sırası bize geldi. Bir ağızdan heyecanla sorduk:

— Siz gördünüz mü? dedik.

Sualimiz hoşuna gitti, kendisine mahsus olan tarzda gevrek gevrek, güle güle katıldı:

— Ne söylüyorsunuz? İnayeti bârî ile bugün o kitaba malik oldum, dedi. Hepimiz tebrik ettik, fakat nasıl elde ettiğini, kimden aldığını sorduk.

— Âdetim veçhile haftada, iki, üç kere sahaflar çarşısına uğrar, yeni bir şey var mı diye kitapçılara sorarım. Dün de uğradım. Kitapçı Burhan Beyin dükkânında oturdum. “Bir şey var mı?” dedim. Kitapçı:

— Bir kitap var ama, sahibi otuz lira (altın paradır) istiyor. Bu kitap bana geleli bir hafta oldu. Ben, bunu

yüksek bir fiyatla alır, diye Maarif Nazırı Emrullah Efendiye götürdüm. O da encümenine havale etti. Encümen tetkik için bir hafta müsaade istedi, ben de kabul ettim. Bir hafta sonra uğradım. On lira teklif ettiler. Bende: “Kitap benim değil, başkasınıdır. Otuz liradan bir para aşağıya vermiyor.” dedim. Cevaben “Biz otuz liraya bir kütüphane satın alırız. Al kitabını, istemiyoruz!” diye kitabı iade ettiler. Kitap sahibiyle tayin ettiğimiz müddet yarın bitecektir. Yarın kitabı vermeye mecburum. Bakınız, eğer işinize gelirse siz alınız! dedi.

Kitabı elime alınca bayıldım. Otuz lira değil, otuz bin lira değeri var. Dünyada eşi menendi görülmemiş, bir Türk Kamusu ve grameri. Fakat kitapçıyı şımartmamak, fiyatı artırmaya bırakmamak için, nazlı davrandım: “Dağınık bir eser. Acaba tamam mı, değil mi? Hem de müellifi Kâşgarlı bir adam imiş, kimdir, necidir? Belli değil. Sarı çizmeli Mehmed ağa.. Maamafih ne de olsa bir eserdir. Maarif on lira teklif etmiş ise, ben de on beş lira veririm.” dedim. Kitapçı:

— Hayır, arzettiğim gibi benim değildir. Benim olsaydı verirdim. Fakat sahibi mutlak otuz lira istiyor. Almayacak olursanız sahibine iade ederim, dedi.

Sordum:

— Sahibi kimdir? dedim. Cevaben dedi ki:

— Yaşlıca bir hanımdır; eski Maliye Nazırı (Vanî Oğullarından) Nazif Paşa'nın mensuplarından biri. Paşa, bu kitabı ona verirken: “Bak, sana bir kitap veriyorum. İyi sakla! sıkıldığın zaman kitapçılara götür. Altın para otuz lira eder, aşağıya verme!” demiş. İşte bu otuz lira kadının kulağında küpe olmuş. Yoksa kendisi âcûze bir kadındır. Alacak isen, bir kadına iyilik etmiş olursun dedi.

Bunun üzerine:

— Evet, şimdi işin şekli değişti. Bir kadına muavenet bir vazifedir. Peki, kabul ettim, dedim ve kitabı aldım.

Fakat o dakikada şöyle düşündüm: Yanımda ancak 15 lira var, eve gidecek olsam kitap dükkânda kalacak, mümkün ki, başka birisi gelir, kitapçı tamahkârlık ederek ona da gösterir, o da alır. Paramın üstünü yarına bırakayım desem, olmaz. Başladım içimden Allaha yalvarmağa: “Allahım bir dost gönder, bana yardım etsin. Beni kitap-tan ayırma!”

İki dakika sonra baktım ki, dostlarımdan eski Dârülfünûnun edebiyat Muallimi Faik Reşat Bey oradan geçiyor²². Hemen çağırdım. Gizlice: “Varsa aman bana yirmi lira ver” dedim. Çantasını açtı on lira varmış onu verdi.

— Üst tarafını da şimdi acele eve gider getiririm, dedi. Ben de kitapçının dükkânında kısmen huzuru kalple oturdum.

Birkaç dakika sonra Faik Reşat Bey geldi, parayı getirdi. Otuz lirayı kitapçı Burhan Beye verdim.

Burhan Bey “Pekâlâ, ya benim bahşişim yok mu?” dedi.

Üç lira (altın) da ona verdim, vedalaştım. Dükkândan kalktım. Reşat Beyle konuşa konuşa çarşıdan çıktık. Fakat arkamıza baktım! “Acaba Burhan Bey pişman olup da arkamızdan koşmasın” diye korku içindeydim.

Neyse, baktım ki gelen yok: “Oh, Elhamdülillâh.” dedim.

²² Faik Reşat 1851 yılında İstanbul’da doğdu. Hususî öğretmenlerden Arapça, Farsça öğrendi. Devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vakayi* başyazarlığında bulundu. Birtakım dergi ve gazetelere yazılar yazdı. Darülfünûn Edebiyat öğretmenliğinde bulundu. *Muhtasar ve Musavver Osmanlı Tarihi, Nermal ile Muhaberemiz, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, Eslâf, Gençine-i Letâif* başlıca eserlerindedir. 1924’de İstanbul’da öldü.

Kitabı aldım, eve geldim, yemeği içmeği unuttum. Birkaç saat mütalâa ile uğraşım. Arkadaşlar, size arzediyorum: Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Seyyibuyinin kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lâzım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez.

Bu kitap ile Hazreti Yusuf arasında bir müşâbehet var. Yusuf’u arkadaşları birkaç akçeye sattılar. Fakat sonra Mısır’da ağırlığınca cevahire satıldı. Bu kitabı da Burhan bana 3 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere veremem, dedim.

Emîri Efendi bu kitabı elde ettikten sonra neşesiyle sermest oldu. Eşine, dostuna, rast geldiğine: “Ben bir kitap aldım, şöyledir, böyledir” diye ballandıra ballandıra söylüyordu.

Ağızdan ağıza, kulaktan kulağa bu haber Ziya Gökalp’a yetişmiş. O da koşmuş, Emirî’ye gelmiş, kitabı görmek istemiş. Fakat Emirî:

— Şimdilik gösteremem, belki iki ay sonra olabilir, diye Ziya Bey’i kırmıştı.

Sonra Ziya Bey Diyarbekir mebuslarından iki zatı göndermiş, Emirî Efendi onlara da göstermemiştir. Bana gelince, Emirî Efendinin tabiatını bildiğim için görmek istemedim. Bir şey söylemedim. Nihayet bir hafta kadar bir zaman geçti. Bir gün bana haber göndermiş ve davet etmişti. Gittim. Kitap meydanda duruyordu. Bana hitap ile:

— İşte *Divânü Lûgat-it-Türk* buyurun, mütalâa edin, dedi.

Ben de aldım, bakıştırdım.

— Cenabı Hak neşrini nasip etsin, dedim.

Bu söz hoşuna gitti.

— Bu sözü başkasından duymadım, inşallah neşrederiz, tashihini de sen yaparsın , dedikten sonra bir ah çekti; rengi bozuldu, şöyle dedi:

— Rifat, bu kitap ne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli, fakat bunun mühim bir kusuru var. Kitabın şirazesi çözülmüş, formları dağılmış, yapraklar karışmış, başı, sonu belirsiz olmuş. Sayfasının karşılığı yok, sayfa başlarında numara yok, kitap tamam mı, değil mi, tanzim edilmesi mümkün mü, değil mi? Bu noktalar beni mahzun ediyor. Acaba tamam mı? Eğer tamam ise, ne saadet, değilse vay benim başıma. O zaman bu kitabın karşısına geçip, ölünceye kadar ağlamalıyım. Rifat, sana rica ediyorum. Her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgul ol. Şu kitap tamam mı, değil mi? Bunu meydana çıkar! dedi.

Ben de teşekkürle kabul ettim. İki ay kadar her gün birkaç saat meşgul oldum. Kitabı üç defa hatmettim. Formalar, kâğıtları oradan kaldırdım, beriye koydum, uymadı. Başka yere götürdüm, sözlerin insicamına, bahsin devamına baktım. Elhasıl uğraşa uğraşa tanzim ettim. Sayfalara numara koydum. Kitabın tamam olduğunu tebşir ettim, sevincinden ağladı. Sonra:

— Ben de göreyim, dedi. Bir kere de beraberce indirdik. Ona da kanaat geldi.

Bu iş, onun o kadar hoşuna gitti ki, ev iki bölüklü idi. Bana:

— Rifat, bu hizmetine mukabil, haydi Defterhaneye gidelim. Sana hanemin bir bölümünü ferağ edeyim, dedi.

Teşekkür ettim:

— Hanenizde daim olunuz. Ben sizden yalnız bunun neşrine müsaadenizi istirham ederim, mükâfatım bu olsun, dedim.

Cevaben:

— İnşallah o da olur, fakat biraz sabrediniz; dedi.

Anladım ki, o neşre razıdır, fakat büyüklerin birisinin veya bir kaçının ricasını istiyor. Çünkü Merhum büyüklerin iltifatından çok hoşlanırdı. Hatta ona gündüz büyüklerden birisi hürmet etse, gece kiraathaneye gelir:

— Bugün falan Beyefendiye rasgeldim, bana şöyle hürmet etti. Eğildi, elimi öptü. Ne âlicenap, ne terbiyeli insandır! diye onu saatlerce methederdi.

Ziya Gökalp Bey de *Divânü Lûgat-it-Türk*'e kulaktan âşık olmuştu. Adı söylenince Leylâsının adını duymuş zavallı Kays gibi ah çekiyordu. Kitabı duyduktan sonra kitabı görmek için yaptığı teşebbüslerin fayda etmediğini görünce bir gün bana geldi. Aramızda şöyle bir konuşma oldu:

— Bahtiyar Rifat, sen bu kitabı hem gördün, hem okudun değil mi?

— Evet, gördüm de okudum da.

— Rifat, ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptım da olmadı, şu kadar var ki cezmettim. Bu kitabı hem almalı, hem neşretmeliyiz. Bu hazinenin anahtarı senin elindedir. Gel, bana yardım et. Şu kitabı kurtaralım. Bütün Türklere armağanımız olsun. Haydi bana çaresini söyle!

— Evet, bir çare düşündüm. Fakat hem kolay, hem zor. Bilmem ki yapabilir misin?

— Aman çabuk söyle. Emin olun ki, Ferhat gibi dağları delegecek kudretim var.

— Talât Paşa ile görüşüyor musun, ona sözüün, nazın geçer mi?

— Merkezi umumî âzasından olduğum için hay hay. Ne demek istiyorsun?

— Talât paşayı Ali Emirî Efendi çok severdi. Ne zaman adı anılsa meth-ü senâsında bulunurdu. Bana öyle geliyor ki bu kitap için Talât Paşa, Emirî Efendiye rica edecek olursa derhal verir. Fakat Talât Paşa ona rica eder mi, bilemem ki.

— Talât Paşa gönülsüzdür, hem de faziletli insanları sever. Haydi, haydi rica eder. Şu kadar var ki, bu ricanın şekli tuhaftır. Talât Paşa, Emirî Efendinin ayağına gitse olmaz. Onu Babiâlî'ye veya Merkeze çağırsa olmaz. Şimdi bunun çaresi nedir? Rica ederim şunun da bir çaresini bul.

— Ben bu işi daha evvel düşünmüş, çâresini bulmuştum.

— Nasıl, anlat bakayım!

— Ali Emirî Efendi, Adliye Nazırı İbrahim Beyefendiye pek çok sever, gerek asaletine, gerek şahsî meziyetlerine çok hürmeti vardır. Bu sevgi neticesidir ki, Emirî Efendiye çok hürmet eder, gördüğü yerde mutlaka elini öper. Bu karşılıklı sevişme neticesidir ki, Ali Emirî Efendi geceleri sık sık İbrahim Beyin Koska'daki evine gider. Sonra gelir, bize nasıl görüştüğünü anlatır.

Bulduğum çare şudur: Şimdi ramazan-ı şeriftir. İbrahim Beye söyleyin bir gece Emirî Efendiye iftara davet buyursun. Talât Paşa'ya da rica ediniz. O gece yemekten bir saat sonra büyüklerden birkaç arkadaşıyla İbrahim Beyi görmeğe gelsin. Orada İbrahim Bey evvelâ misafirleri Ali Emirî Efendiye tanıtsın. Sonra Emirî Efendiye yüksek sözlerle onlara takdim etsin. Onlar da, başta Talât Paşa olmak üzere "Ay üstadı muhterem, vay edib-i âzam, vay

müverrihi mükerrerem... Şan-ü şöhreti dünyayı tutan Emirî Efendi siz misiniz? Hani, ne saadet ki bu gece hâkipayinizle teşerrüf ettik. Ne bahtiyarız ki sizi gökte araken yerde bulduk..." diyerek Emirî efendinin elini öpsün; el bağlayarak karşısında divan dursunlar; oturunuz, demedikçe oturmasınlar. Oturduktan sonra da "Üstadımız, müsaade buyururlarsa tarihten, edebiyattan bizce kapalı kalmış olan bazı şeyler soralım" desin ve hafif bir şeyler sorsun, aldıkları cevaptan memnun olarak teşekkürler etsinler. Bu fasıl bittikten sonra muhterem üstadımız, işittik ki zatîâlinizde *Divânü Lûgat-it-Türk* diye kıymetli, değerli bir kitap varmış. Lütfen o kitap hakkında bizi malûmatınızla ihya buyururmusunuz, desinler. Bu fasıl da bittikten sonra, Talât Paşa ayağa kalksın. Gayet parlak meth-ü senâdan sonra, inayet buyursanız da şu kitabı bastırsak, Türklük âlemine hediye etsek, olmaz mı? Şu lutfunuzu diriğ buyurmamanızı istirham ederim, desin. Şüphesizdir ki verecektir.

Ziya Gökalp, bu sözleri dinledikten sonra güle güle kalktı. Sevincinden yerinde oturamaz oldu:

— Aman ne güzel, aman ne kolay çare. Eminim, imanım gibi bilirim, kitabı aldık. Bekle, üç gün sonra bu usulün tatbikatını Emirî Efendiden duyarsınız, dedi.

Filhakika üç gün geçti, dördüncü günün gecesinde Emirî efendi âdet veçhile Diyarbekir kıraathanesine geldi. Fakat ne geliş, ne kahramanlara, ne cihangirlere, ne padişahlara, ne imparatorlara, nasip olmayan bir âzamet, bir celâdet ile yürüyor, sevincinden ayağı yere basmıyor, göklere yükseliyor, meleklere: "Durun siz, uçmak bana yaraşır, uçacağım, uçacağım; arşı âlaya kadar uçacağım." diyordu.

Ben efendinin kapıdan girişinden, yürüyüşünden, etrafa bakışından işin ne olduğunu çaktım; fakat sezdirmeden her gecekinden ayrı bir hal göstermedim.

Efendi geldi, adeti veçhile karşıladık. Geçti, oturdu. Fakat neşesine payan yoktu. İlk sözü şöyle oldu:

— Bu gece çaylar benden! Kabil olsa bu gece buraya gelenlerin hepsine çay ikram ederdim. Bu gece benim ziyafet gecemdir. Bu gece Emirînin ne Emirî olduğunu anlatma gecesidir(!) gibi birtakım parlak sözler söyledi.

Biz de bir ağızdan hayretle:

— Hayırdır inşallah, her halde büyük bir memuriyete tayin buyurulmuşsunuzdur, dedik.

— Benim muvaffakiyetimin yanında memuriyet kaç para eder? Hayatın en büyük zevki meziyetin takdir edilmesindedir. İşte ben o takdire mazhar oldum. Hem de öyle bir takdir ediliş ki, onun fevkinde bir şey olamaz!.. dedi.

— Lûtfen izah buyurur musunuz? diye sorduk.

Bunun üzerine Emirî Efendi söze başladı:

— Şu Adliye nazrî İbrahim Beyefendi pek kişizadedir. Büyük bir hanedana mensuptur. Ecdadında kaç tane şeyhülislâm var, kendisi de iyi tahsil görmüştür. İnsanlığın, kadirşinaslığın en birinci nûmunelerindedir. Beni de çok sever, gördüğü yerde elimi öper. Bir iş için bir tezkere göndersem tezkeremi fermanı hümayun gibi tutar. Beni sık sık davet eder, gitmezsem ayağıma kadar gelir, itab eder.

İşte dün gece beni davet etmişti. Gitmesem olmaz. Kalktım, Koska'daki konağına gittim. Beni bin izzet ikram ile karşıladı. Top atıldı. İftar ettik. Sofrada benden başka kimse yoktu. Bir ben idim, bir de o idi. Çünkü

sıkılacağımı bildiği için başka bir kimseyi çağırmamıştı.

İftardan sonra konuşmaya daldık. Bir saat kadar zaman geçti. Derken ağası geldi. Efendim Talât Paşa teşrif buyurdular, dedi. İbrahim Beyefendi hemen karşıladı. Misafirleri bulduğumuz odaya aldı. Gelenler Talât Paşa ile beş altı kadar arkadaşı idi. Ben, bunlardan yalnız Talât Paşayı tanırım.

Misafirler içeriye girdikten sonra İbrahim Beyefendi misafirleri tanıtmaya başladı. Bu tanıtmadan sonra beni onlara tanıtmak için en yüksek medihlerde bulundu.

Bu misafirler “Emirî” adını duyunca başta Talât Paşa olmak üzere birden ayağa kalktılar. İlk evvel Talât Paşa bana doğru yürüdü, geldi: “Hay üstadı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesbi şeref etmek isterim. Müsaade buyurunuz.” dedi. Elimi tekrar tekrar öptü. Sonra ötekiler de öyle yaptılar.

Ben o gece belki 33 kere estağfurullah çektim. Ben istiğfar ettikçe onların aşkı artıyor, elimi bırakıp eteğimi öpmek istiyorlardı.

Bu merasimden sonra hiç birisi oturmadı, ayak üzerinde karşımda el bağladılar, durdular; adeta kendimi Kanunî Sultan Süleyman zannediyor, hem de onların bu edibâne vaziyetlerinden sıkılıyor, rica ederim, istirahat buyurun diyordum.

Nihayet oturdular. Benden müsaade alarak tarihe, edebiyata dair bir şeyler sordular. Ben de anlattım. Teşekkürlerin bini bir paraya..

Bu istifsar (sorup anlama) faslı bittikten sonra, Talât Paşa ayağa kalktı: *Divânü Lûgat-it-Türk* hakkında bazı malûmat vermemi rica etti.

Ben de dilimin döndüğü kadar anlattım. Ben malûmat verdikçe onlar bayılıyordu. Sonra hepsi birden, böyle bir kitaba malik olduğum için beni tebrik ettiler.

Talât Paşa tekrar ayağa kalktı:

— Üstad-ı muhterem, huzuru faziletinizde söz söylemeye utanırım. Fakat müsadenizle arz etmek isterim ki, kitapların da insanlar gibi tabîî bir ömrü var. Bu kitap binlerce sene yaşayamaz, çürür, fenâ bulur. Kitapları yaşatmak için eskiden istinsal usulü varmış. Fakat bunun da faydası mahduttur. Medeniyet bunun için yegâne bir çare bulmuş, o da tab'ı usulüdür. Tab'ı sayesinde ki bir kitap bin olur, on bin olur, yüz bin olur. Mademki *Divânü Lûgat it-Türk* büyük bir ehemmiyeti, kıymeti haizdir. O halde müsaade buyurun, bu kitabı her şeyden evvel basturalım. Baş tarafına da namı âlinizi koyalım. Bütün dünyaya yayılsın. Cihan size minnettar olsun. Bu lutfu bizden esirgemeyin; dedi.

Ben de:

— Kemali memnuniyetle kabul ettim. Fakat iki şartım var: Birincisi ben bu kitabı ancak Kilisli Muallim Rifat Efendiye tevdi edebilirim. İstinsahını, tashihini o yapsın. O, kitap kıymetini bilir, kitabı hüsnü muhafaza ettiği gibi istinsah ve tashihinde de dikkat gösterir, başkasına veremem. İkinci şartım, Rifat'a da tenbih edeceğim: Kitap ancak kendisinde kalmalı ve kimseye verilmemelidir.

Bunun üzerine Talât Paşa:

— Pekâla! dedi. Şartlara razı olduğunu söyleyip teşekkür ettikten sonra bana döndü:

— Büyük üstat, bugün ne vazifede bulunuyorsunuz? diye sordu.

— Defterdarlıktan mütekaidim, dedim.

— Hayır, sizin gibi faziletli, tecrübeli, bir zatın mütekait (emekli) olmasına gönlüm razı olamaz. Elhamdülillâh kemali afiyettesiniz. Daha senelerce çalışabilirsiniz. Üstat, defterdarlık mı, valilik mi, Şûrayı devlet âzalığı mı, nazırlık mı ne arzu buyurursunuz? Lutfen söyleyin şimdi burada tayin etmek için emrinize âmadeyim.

— Ben milletime edecek hizmeti yaptım. Ömrümün bakıyesini mütalâaya hasır için kendi arzumuyla tekaüt oldum. Bugün nazarımda hiçbir memuriyetin kıymeti yoktur. Teveccühünüze, lütfunuza teşekkür ederim.

Bu sözlerimi pek alkışladılar.

Nihayet biraz daha âfakî müsahabeden sonra onlar gittiler, ben de İbrahim Beyefendiye veda ile ayrıldım.

Sonra Emiri Efendi bana hitap ile:

— Yarın gel, kitabı al. Fakat şartını unutma, dedi. Ben de o gecenin sabahı kitabı aldım.

Kitabı aldıktan sonra Ziya (Gökalp) Bey'e haber gönderdim. Geldi, görüştük.

Tılsımı bozduk, hazineyi açtık değil mi? diye gülmeye başladı. Sonra:

— Kitabı görebilir miyim? dedi.

— Aman iş çıkarmayalım, kitap çıktıkça okursunuz, dedim. Razı oldu.

Ben hemen o gün bir forma istinsah ederek Maarif Nezareti (Millî Eğitim Bakanlığı)'ne koştum, yazılan formayı gösterdim.

O gün, o saat matbaaya emir verildi, kitap için dört mürettip ayrıldı, işe başlandı.

Kitap bana teslim edildikten üç gün sonra Talât Paşa emniyet ettiği bir zata altın para olarak üç yüz lira vermiş; bir de Efendiye hitaben:

“Zatı âlinize küçük bir mükâfat olarak üç yüz lira gönderdim, lütfen kabul buyurmanızı rica ederim.” diye kendi eliyle bir tezkere yazmış:

— Al bunu götür, Emirî Efendiye ver. demiş.

Memur parayı getirmiş, tezkere ile birlikte takdim etmiş; fakat Emirî Efendi parayı kabul etmemiş. Kendisi de bir tezkere yazmış:

“Lütfunuza, kadirşinaslığınıza teşekkür ederim, fakat parayı kabul edemem. Çünkü vatanî, millî bir ufacak hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir, bundan dolayı size teşekkür ile beraber parayı iade ediyorum. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız ben size müteşekkir kalacağım gibi Cenabı Hak da memnun olur. Bu sadakanın adı da *Divânü Lûgat-it-Türk* sadakası olsun” demiş.

Emirî Efendi bize bu işi anlattıktan sonra:

— Nasıl, işimi beğeniyor musunuz? diye sordu.

Biz de:

— Bu işi bizim beğendiğimiz gibi, Tanrı da beğendi diye kendisine ayrıca teşekkür ettik.

Kitap basılmaya başlandı. Ben her gün bir parça yazıyorum. Yalnız bana bir korku geldi. Korku şu idi:

Bu kitap dünyada bir tane. İkinci bir nüshası yok, fotoğrafını aldirmek kabil değil. Çünkü birkaç sayfası yıpranmış. Fotoğrafta çıkmayacak hale gelmiştir. Ben bu kitabı evimde nasıl muhafaza edebilirim? Allah göstermesin, ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın olsa ne olur? Bir hırsız gelir, eşyayı aşırırken bunu da alır, götürürse hükümete ne demeli? İyisi mi ben bunu evimden daha emniyetli bir yere koyayım, dedim. İlk evvel umumî kütüphaneye götürdüm. Müdür İsmail (Sâib) Efendiye anlattım:

— Bu sizde kalsın, ben gelir, burada istinsah ederim, dedim.

Merhum korktu:

— Aman kardeş, beni böyle bir tehlikeli işe uğratma, bizim kütüphaneye günde birçok okuyucu geliyor. İçlerinden birisi şeytana uyar da kitabı aşırırsa ben ne yaparım? Onun için beni affedin. Ben bu kitabı alamam, dedi.

Bunun üzerine Vefâ Mektebine götürdüm. Mektebin demir kasası vardı. O kasada saklamak istedim. Müdür Âkîl Beye anlattım. O da:

— Aman, aman! dedi.

Oradan çıktım, Maarif muhasebecisine gittim. Muhasebeci Sıtkı Beyin demir kasası vardı. Oraya bırakmak istedim, o da elâman çekti; alamam dedi.

Oradan çıktım, Matbaai Âmirenin (Devlet Basımevi) kasasına koymak istedim. Müdür Hamit Bey:

— Ne söylüyorsunuz, bizim matbaa ahşaptır. Bir yangın olur da kitap yanarsa beni astıracak mısın? Ben kabul edemem. Ne yaparsan yap! dedi.

Artık müracaat edecek yerim kalmadı. Düşündüm, şöyle bir çâre buldum:

Sağlam bir çanta aldım, kitabı çantaya koydum, çocuklarımın her vakit buldukları bir odanın duvarına kocaman bir çivi çaktım, kitabı çiviye astım. Çocuklarım:

— Gözünüz her vakit bu kitap üzerinde olsun. Şayet komşuya veya bir işe gitmek lâzım gelirse, biriniz evde kalın, bu kitabı bekleyin. Pek mecbur olursanız bu çantayı beraber taşıyın. Fakat elinizden bırakmayın, komşuda bile otururken çanta elinizde olsun. Ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın zuhur ederse hiçbir şey kurtarmağa çalışmayın, hemen çantayı alın, çıkın.

Bu kitap kurtarılsa bir şeyden korkmayın. Yatak, yorgan ne yanarsa yansın... diye tenbih ettim. Geceleri muhafazasına gelince çantayı başımın altına koyar yatarım.

İşte böyle bir dikkatle bir buçuk sene kadar bu kitabı muhafaza ettim. Çok şükür sahibine aldığım gibi teslim ettim.

Divânü Lûgat-it-Türk'ün birinci cildi çıkmış, ikincisi yarıya yaklaşmıştı. Bir gece yine kiraaathanede Ali Emirî Efendi bana gizlice şöyle dedi:

— Avrupalı bir müsteşrik bu kitabı duymuş, basılan cildini okumuş, kitabı pek sevmiş, pek takdir ediyor. Fakat bir kere de ana nüshayı ziyaret etmek (görmek) istiyor. Dün bana geldi, çok rica etti. Yarın sabah yine gelecek. Ben de ricasına dayanamadım. İlim adamı olduğu için hürmet ettim, ricasını kabul ettim. "Bekle" desem olmaz garip bir adamdır. Sen yarın sabah kitabı bana getir, öğleden sonra gel, al.

Efendinin birkaç sene süren dostluğumuzda yalanını tutmamış olduğum için sözüne inandım. Sabahleyin erkenden kitabı götürdüm, teslim ettim.

— Öğleden sonra gelir alırım, dedim.

Bu söz üzerine aslan gibi sırttı:

— Kitap mı? Onu bir daha göremezsiniz dedi.

— Hayır ola, ne oldu? dedim.

— Dinle anlatayım, diye söze başladı. Benim hemşiremin bir damadı var. Adı Basri Beydir. Kırşehir Sancağında muhasebeci idi²³. Bunu haksız yere azletmişler. Kalktı geldi, işi bana anlattı. Masum olduğuna ve bir haksızlığa uğradığına kanaat getirdim, tuttum Maliye müste-

²³ Sancak, eski mülki teşkilatta, İl (vilâyet) ile İlçe (kaza) arasında olan bir idarî kuruluştur. İdarî âmirine de "Mutasarrıf" denilirdi. Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır.

şarı Tahsin Beye bir tezkere yazdım. Basri'nin masumiyetinden bahisle üç güne kadar yerine gönderilmesi için rica ettim.

Üç gün geçti, hiç bir cevap dahi alamadım. Bahane ederek şu kitabı sizden aldım. Yalan söyledimse de mecbur idim. Cenabı Hak beni af buyursun. Şimdi size düşen vazife şudur: Maarif Nazırı (Millî Eğitim Bakanı) Şükrü Beye gidersiniz²⁴. İşi olduğu gibi anlatır ve üç güne kadar Basri Beyin gönderilmesine çalışmasını tarafımdan söylersiniz. Şayet üç gün içinde gönderilmeyecek olursa dördüncü gün bu kitabı sobaya atar yakarım. Fakat bunun neticesinde hükümet de beni Beyazıt meydanında asar. Asılırsam ne lâzım gelir? Ağaca çıksam yerde pabucum kalmaz, dedi.

Üstadı teskin etmek istedim: faydası olamadı. Gittikçe köpürdü. Daha ileriye gidemedim. Kalktım. Şükrü Beye gittim, işi olduğu gibi anlattım.

Şükrü Bey yumdu gözünü, açtı ağzını:

— Ben seni akıllı bir insan sanırdım, sen ahmakların ahmağı imişsin. Ne dirayetsiz adamsın. Muallim değil kapıcı olamazsın. Düşünmedin mi ki kitabı sen almadın. Emirî senden kitabı isteyince sen ya bana gelecek, ya Talât Paşaya gidecek, işi anlatacaktın. Haydi kitabı kurtar, yoksa seni şimdi azleder ve bir daha Maarife uğratmam diye bağırды.

Gayet sert ve gönüller yıkıcı, can yakıcı sözler söyledi.

²⁴ Maarif Nazırı Şükrü Bey, İttihatçıların ileri gelenlerindendi. Beş yıl (1913-1918) Nazırlık yaptı. Memleketi olan Kastamonu Milletvekili idi. Zamanında Türk kültürüne ait pek çok ve değerli kitaplar basılmıştır. Telif Tercüme Encümeni'ni kurmuş, Darülfünun ıslâhatı onun zamanında yapılmıştır. Çok çalışkan bir adamdı. İzmir "sû-i kasdi"nde parmağı olduğu töhmetiyle 1926'da idam edildi.

Cevap sırası bana gelmişti. Dedim ki:

— Beyefendi, bütün sözlerinizi dinledim. Tutunuz ki ben haksızım, fakat kitabı ben alamam, yine siz alırsınız. Bakınız, adam kitabı vermem, demiyor. Basri Beyi yerine gönderin, kitabı alın, diyor. Şimdi size düşen vazife ya Cavit Beye söylemek ya da Talât Paşaya anlatmaktır. Basri Beyi üç gün geçmeden göndersinler. Biz de kitabı alalım. Kitabı aldıktan sonra sen de beni azlet, umurumda değil. Cenabı Hak rezzakı hakikidir, çalışır geçinirim.

Oradan çıktım. Maliye Müsteşarı Tahsin Beye gittim. Vakayı, efendinin ultiatomunu söyledim. Tahsin Bey:

— Nazır Beyle görüşür, bir şey yaparım. Yarın bana uğra, dedi.

Ertesi gün Tahsin Beye uğradım. Güldü:

— Emirî Efendi haklı imiş. Basri Bey haksız yere azledilmiş. İadesi için karar verildi, iradesi çıktı. Yarın harcırahını verip göndereceğiz dedi.

Hakikaten bir gün sonra Maliyeden Basri Beyi çağır-mışlar, ona tarziye vermişler ve vazifesine gitmesi için emir çıkmış.

Basri Bey de geldi, işi Efendiye anlattı. Ben de:

— Pekâlâ, iş oldu bitti, sözünüz yerini buldu, lütfen kitabı verir misiniz? dedim.

Güldü:

— Siyasî insanlar çok şeyler bilirler. Mümkün ki beni aldatmak için yapılmış muvakkat bir dolaptır. Kitabı vermek için sabrediniz. Basri Bey, yerine varsın. Sandal-yesine otursun, işe başlasın. “İşe başladım” diye bana telgraf göndersin, kitabı o zaman veririm, dedi.

Çare yok, sözünü kabul ettim. Basri Bey gitti, telgraf geldi, ben de kitabı aldım. Fakat Şükrü Beyden işittiğim acı sözleri hâlâ unutamam. Evet, sonra gönlümü tamir

için tatlı bir söz söylese idi, belki o acıları unutturdum. Öyle bir şey de söylemedi. O acıları içime çöktü, aklıma geldikçe hâlâ içim sızlar.

Kitap esasen bir cilt iken ben merak edenleri meraktan kurtarmak için kitabı üç cilde ayırdım. Kitapta söz baş-ları görülmemiş iken ben de söz başlarını gösterdiğim gibi lûgatları da son zamanın usulüne göre bastırdım. Kitabın arapçaları harekeli değil iken ben onlara hareke koydum. Türkçesinde harekesizleri öyle bıraktım. Harekeli olan-ların harekesini muhafaza ettim. Hatta bazı harflerin üzerinde çifte hareke vardı, aynen ibka ettim.

Hulâsâ kitap aslına mutabık çıktı. Yanlış birinci, ikinci cildin baskısı iyi olmadı. Çünkü matbaa harfleri eskimişti. Noktaların, harekelerin çoğu iyi çıkmıyor, yahut hiç çıkmıyordu. Makinist her forma için en aşağı iki, üç saat uğraşüyor, birtakım tertipler yapıyordu. Bu müddet zarfında ben de makine başında beraber bulu-nuyordum.

İkinci cilt bitince, üçüncünün büsbütün fena olaca-ğını düşündüm. Üçüncünün birinci forması makineye atılınca sermakine:

— Şu makineye fazlaca forsa veriniz, dedim.

Makinist:

— Pekâlâ, fakat o zaman bu harflerin hepsi kırılır, yamyassı bir şey olur. Beni matbaadan atar ve harfleri tazmin ettirirler, dedi.

— Korkma, ben buradayım, seni kurtarırım, dedim.

Filhakika fazla forsa verilince forma hurdahaş oldu. İş müdür Hamit Beye aksetti, koştı, geldi; beni haşladı:

Ben de:

— Öderim, dedim ve acele maarife koştum, işi an-lattım.

Şükrü Bey bu defa iyi davrandı:

— İyi yapmışsınız, ben şimdi Hamit Bey'e telefon ederim. Yeni harfler alsınlar, basılan iki cilt, benim de hoşuma gitmedi. İleride o iki cildi yeniden bastırmak isterim, haydi merak etme, dedi ve iki üç gün sonra harflerin yenisi geldi. Kitap basılmaya başlayınca Millî Tetebbular Encümeninin âzası kitabın tarafımdan tercüme edilmesini teklif ettiler:

Bir forma yazdım, götürdüm. Okuyalım, dediler. Okundu. Ziya Bey itiraz etti.

— Rifat, kitabın aslı ile iktifa etmemiş, bu kelimenin harekesi öyle değil de böyle olmalıdır, gibi notlar koymuş. Halbuki ben kitabın aynen tercümesini isterim, dolayısıyla heyet, Ziya Beyin kararını kabul ile o yolda devamını tavsiye ettiler.

Kitabı bir taraftan yazdığım, bir taraftan tashih ettiğim ve matbaada zaman kaybettiğim için tercümeyle vakit bulamıyordum. Kitap bittikten sonra vakit buldum, uğraştım, bitirdim, 22 defter oldu.

Tercümenin bitimi Harbi Umumînin sonuna rastgeldi. Encümen dağılmıştı. Kitap basma zamanı değildi, onun için bekledim, durdum.

Filozof Rıza Tefvik Beyefendinin Maarif Nezaretine geldiğini duyunca, takdir ettiğini bildiğim için bir gün defterleri koltukladım, maarif nezaretine gittim, huzuruna girdim. Kendilerini şahsen tanıdığım halde teşerrüf etmemiştim.

Odaya girdim, selâmladım. Defterleri masanın üzerine koydum. Ayakta durdum, söz bekledim. Beyefendi bir kere defterlere, bir de bana baktı:

— Kimsiniz?.. dedi.

— Kilisli Muallim Rifat'ım, dedim.

— Evet, adınızı duyduğum var. Peki bu defterler nedir?

— *Divânü Lûgat-it-Türk* tercümesidir.

— Bunları neye getirdin, ne olacak?

— Bu eserimi Maarif Nezareti celilesine vermek istiyorum, dedim.

— Sen bu tercümeyle kendiliğinden mi yaptın, yoksa bir emir üzerine mi yaptın?

— Nezaretin emriyle yaptım.

— İyi amma, size emreden Nazır bu makamdan çekilmiştir.

— Evet çekilmiştir; fakat makamı da bakidir. Malumu âlinizdir ki büyüklerin sözleri makama aittir. Bineanaleyh bir nazırın çekilmesi, yerine başkasının gelmesiyle o makam namına söylenmiş olan söz, edilmiş olan taahüt geri kalmaz. Şu halde madem ki maarif nezareti celilesi bana emretti, ben de o emri yerine getirdim. Eserimin alınması nezareti celileye ve dolayısıyla zatı âlinizce bir vazifedir.

Üstad güldü:

— Sen mantıkçıya benziyorsun, dedi.

— Evet, dedim. Kilisliyim, mantığın yuvasındanım. İstanbul'dan, Anadolu'nun her tarafından icazet almış âlimler Kilise mantık tatbikatı için gelirler.

— Peki kabul ettim, fakat bakalım size verecek para var mı?

— Muhasebeciden sorarsınız efendim.

Muhasebeciyi çağırdı:

— Şimdi defteri iyice karıştır, her türlü ihtiyaçtan vareste, açıkta kalmış bir paramız var mı ve miktarı nedir? Gel, bana söyle, dedi.

Muhasebeci gitti, geldi:

— Serbest olarak, 120 liramız var, dedi.

Üstad bu defa bana döndü:

— Ne yapayım, talihine bu kadar paramız var, bu miktarı kabul eder misiniz?

— Maatteşekkür kabul ederim, dedim.

Bunun üzerine müsteşara emretti:

— Bir senet yapın, bu eseri yüz yirmi liraya alınız ve parasını hemen veriniz! dedi.

Senet yapıldı, parayı o dakikada aldım ve kendilerine teşekkür ettim.

Teşekkürümü dinledikten sonra:

— Daha fazla para bulamadığım için müteessirim. Böyle yüksek bir kitabın tercümesi için her halde size bunun birkaç misli verilmek lâzımdı. Lakin ne çare, imkân bulamadım, affedersiniz, dedi.

Tercümem satın alındıktan sonra Telif ve Tercüme Heyetine gönderilmiş, oranın lâğvından sonra Darülfünundaki kütüphaneye mal edilmişti. Arada sırada gider, ziyaret ederdim.

Kütüphaneye Necip Asım (Yazıksız) Efendi bakıyordu. Bir gün bana:

— *Divân*'daki savları (atasözlerini) çıkardım, tercümenizden istifade ettim. Âferin hemşerim, güzel tercüme etmişsin! diye iltifatta bulundu.

Aradan epey zaman geçti. Samih Rıfat Bey Maarif müsteşarı olmuştu. O sırada gazetenin birinde bir yazı gördüm:

“Büyük Millet Meclisi, Mahmut Kâşgarî'nin *Divânü Lûgat-it-Türk*'ünü takdir ile tercüme ettirilmesine karar vermiş ve tercümesini Samih Rıfat bey ile şair Mehmet Âkif beye havale etmiştir. Bu tercüme için her birisine biner lira verilmesi kabul edilmiştir.”

Gazetede bu yazıyı görünce:

— Oh, *Divân* için iki zat daha çalışacak. Fakat ben de çalışmış olduğumu anlatsam ve benim nüshayı da görseler mütercimler arasına benim de adım katılsa olmaz mı? dedim ve nihayet Samih Rıfat Beyle muarefemiz olduğu için kendisine:

— Azizim, bu kitabı ben de tercüme etmişim, elimin yazısı ile olan 22 defter Dârülfünun Edebiyat kütüphanesinde mahfuzdur, lütfen aldırın, okuyun. Eğer değeri varsa güzel adlarınızın yanında benim adım da bulunsun!” diye bir mektup yazdım.

Bir hafta sonra Samih Beyden bir mektup aldım. Mektupta: “Edebiyat Muallimi Behçet Beye yazdım²⁵, defterleri aldırardım, okudum. Tercümenizi pek beğendim ve Âkif Beye de gösterdim, o da okudu, beğendi. Netice sizin eseriniz ile iktifa etmeyi münasip gördük. İnşallah ilk fırsatta eserinizi namınıza olarak bastıracağız ve size bir hakkı telif verdireceğiz.” diyordu.

Ben de lâzım gelen teşekkürü yazdım.

Aradan vakit geçti. Bir Dil Encümeni teşekkül etti. Başkâtipliğine Ruşen Eşref Bey tayin edildi. Maarif Vekâletine Reşit Galip Bey geldi. O zaman Dil Encümeni *Divân*'ın yeni bir tercümesine karar vermiş olmakla bu tercümeyi de bana yaptırmak istediler.

Reşit Galip Bey bana yazdı. Dedi ki:

“Sizin bir tercümeniz var, fakat kitabın ayıdır. A, B, sırasıyla değildir, biz bütün lûgatları A, B, sırasıyla tercüme ettirmek ve yalnız lûgat ile iktifa ederek sarf

²⁵ Bu zat, Millî Eğitim Bakanlığı müfettişliğinde de bulunmuş olan Edebiyatçı - Halepli sarı - Behçet Yazar'dır. İyi Arapça bilirdi. Edebî bir takım kitap ve makalelerinden başka. *Kastamonu Âsar-ı Kadimesi* adlı ve eski harflerle basılı tarihî bir eseri de vardır.

kavaidini almamak istiyoruz. Bunun için sizi memur ediyorum. Kâğıt vesaire ne lâzımsa Edebiyat Fakültesi Müdürü Muzaffer Beye müracaat edersiniz.” deniliyordu.

Kabul ettim. Bana Türkiyat dairesinden bir masa verildi, fişleri koymak için dolaplar getirildi. İşe başlamadan evvel Ruşen Eşref Beyden bir mektup aldım:

“Tercümede kolaylık olmak üzere size kendi tercümenizi gönderdim, oraya bakarak yazarsanız tercüme için yorulmuş olmazsınız.” deniliyordu.

Filhakika posta ile birkaç defter geldi. Tetkik ettim, bu defterler benim defterlerimden çıkarılmış, fakat gayet acemi bir veya birkaç kâtip tarafından yazılmış, serâpâ yanlış olmakla beraber satırlar ve hatta sayfalar atlanmış. Bu nu görünce tercümemin ne olduğuna acıdım:

— Bunu istemem. Benim yazımla 22 defter var, lütfen onu gönderiniz, dedim.

— “Öyle bir şeyler yoktur.” diye cevap geldi. Ben de:

— “Bu defterler işime yaramaz.” dedim, defterleri iade ettim. İstenilen şekilde tercümeyi de *Divân*’ın esasına bakarak yapmağa başladım.

Fakat defterlerin nerede kaldığını, en ziyade Samih Rifat Beyin bilmesi mümkün olduğundan birinci Kurultay açılmazdan evvel:

— Benim defterlerim nerede kaldı diye sordum.

Cevap olarak dedi ki:

— Ben defterleri alınca kâtiplere tevzi ettim, bir suretini aldurdım, asıl sizin defterleri de Gazi Paşa Hazretlerine takdim ettim. Gazi Paşa Hazretleri sordular: “Sizde bir sureti var mı?” dediler. Ben de “Var!” dedim. “Öyle ise bu defterler benim olsun, ben ara sıra okurum.” buyurdular. Binaenaleyh sizin defterler Gazi Paşa Haz-

retlerinin hususî kütüphanelerindedir. Tabîdir ki isteye-meyiz.” dedi.

Ben bu ikinci tercümeyi bitirmek üzere iken Reşit Galip Bey bir mektup gönderdi:

“Yazdığım fişlerir daktilo ile, yeni yazı ile de birer nüshasını yazınız” dedi.

“Ben daktilo bilmem.” diye cevap verdim. Bunun üzerine Caferoğlu Ahmet Beyi memur etti. Bütün fişlerin bir kere de Brockelmann’ın kitabıyla karşılaştırılmasını istedi.

“Ben Almanca bilmem” dedim. Bu iş de Ahmet Beye havale edildi.

Yine aradan zaman geçti. Bir gün İbrahim Necmi Bey beni Dolmabahçe Sarayına çağırıldı.

Gittim. Besim Atalay Bey ile birlikte oturuyordu.

Necmi Bey şöyle dedi:

— Azizim, biz *Divânü Lûgat-it-Türk*’ü yeniden tercüme ettirip bastırmak istiyoruz. Sizin el yazınızla olan nüshayı bulamadık, ondan kopya edilmiş bir nüsha var, siz ona yanlış, eksik diyor, beğenmiyorsunuz. Şu halde size müracaat ediyorum. Bize *Divân*’ı yeniden tercüme ediniz. Eder misiniz?

— Pekâlâ, ederim.

— Ücret olarak, ne istersiniz?

— Siz söyleyin, ne verirsiniz? dedim.

Besim Atalay Bey atıldı:

— Yüz lira! dedi.

— Olmaz; dedim, iki yüze çıktı.

— Olmaz dedim, üç yüze çıktı.

— Daha fazla veremez misiniz?

— Veremeyiz.

— Veremezseniz üç yüze olmaz, diye son cevabı verdim.

O zaman Besim Atalay Bey bana itiraz ile:

— Sen vaktiyle tercümeni yüz yirmi liraya vermiş iken şimdi neden nazlanıyorsun? dedi.

Cevap olarak:

— O zaman fetret zamanı idi, şimdi ise lehülhamd vüsat zamanıdır. Ve zaten Büyük Millet Meclisi bu tercüme için iki bin lirayı kabul etmiştir, haydi biraz eksik verin; dedim.

Besim Atalay Bey:

— Üç yüzden ziyade veremeyiz. Bizim Encümenin (Türk Dili Tetkik Cemiyeti, son adıyla Türk Dil Kurumu) parası azdır, dedi.

— Ben de yapmam, diye cevap verdim.

Besim Atalay Bey şöyle dedi:

— Sen yapmazsan, ben yaparım, sonra gönlün kalmasın.

— Haşa, bu kitabı o kadar severim ki birkaç bin insan bunu tercüme edecek olsa o kadar sevinir ve her birine ayrıca teşekkür ederim.

Arası çok geçmedi, Besim Atalay tercümesini çıkar-maya başladı ve muvaffak oldu. Bana bir takım gönderdi, ben de teşekkür ettim. İnşallah birkaç tercümesini daha görürüz. Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır.”

Kâşgarlı Mahmut'a göre Türk lehçeleri

Divânü Lûgat-it-Türk'te sözcüklerden, dilbilgisi kurallarından başka Türk lehçeleri ve bunların özellikleri üzerinde de oldukça dikkate değer bilgiler vardır. Özellikle türlü Türk lehçelerinin fonetik (savtiyat) bakımından

değişmeleri üzerine olan bölümler, lengüistik noktasından çok önemlidir. Örnek olarak: Oğuzlar ile Kıpçakların kelime başındaki “ى y”leri “ا elif” veya “ج cim”e, “م mim”leri, “ب b”ye, “ت t”leri “د d”ye, “د d”leri “ت t”ye vb. çevirdiklerini yazar, örneklerle gösterir ve daha bunlar gibi birçok fonetik kurallarını uzun uzun anlatır. Kitapta temel olan lehçe yazarın “Hakaniye Türkçesi” dediği Kâşgar lehçesidir. Fakat yazarın sözüne göre sözcüklerin aslında pek az değişiklik bulunduğu, kitapta anılan fonetik kurallarını dikkate almak suretiyle “Yağma, Tuhsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çumul, Oğuz vb...” lehçelerinde o sözcüklerin nasıl söylendiğini anlamak kabil olur. Şu kısa açıklamadan sonra Kâşgarlı Mahmut'un alelûmum Türk lehçelerine ve bunların hususiyetlerine, yani lehçelerdeki değişikliklere dair kitabına yazdığı bilgileri aynen aşağıya alıyoruz:

“En açık (fasih) ve doğru dil, ancak bir dil bilip, Farşlarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp Bulkan kimselerin dilleri bozuktur. Kençekler, Soğdaklar ve Argular gibi boylar iki dil söylerler. Gezginci olarak yabancılarla karışanlar da Hotan ve Tübüt halkı ile Tengütlerin bir kısmıdır. Bunlar Türk iline sonradan gelmişlerdir. Ben bunlardan her birinin dillerini yazacağım. Çaparka (Japonya) hıların ülkelerinin uzak olması, Çin ile aralarına büyük deniz girmiş bulunması yüzünden dilleri bizce bilinmiyor. Çin ve Maçin (Yukarı Çin) halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla beraber şehirliler Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını, bize, Türk yazısı ile yazarlar. Bunun gibi araya büyük Set (Çin seddi) ve Çin yakınındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için “Yecûç ve Meçûç” ulusunun dilleri bilinmiyor. Tübüt (Tibet)'ün ve Hotan'ın, ayrı

dilleri, ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz.

Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar. Bunlar, kitabın baş tarafında bildirdiğim gibi, 24 harften ibaret olan Türk yazısını²⁶ kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını bu harflerle yazarlar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz²⁷. Bu söylediklerim, hep şehirler halkı içindir.

Çomul boyunun kendilerinden bulunduğu çöl (çadır) halkı ayrı bir dile sahiptir; Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar ve Basmlı boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağızı vardır; bununla beraber hepsi de Türkçeyi iyi konuşurlar.

Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemek'lerle Başgırt'ların dilleri bunlara yakındır.

Rum diyarındaki Peçenek'lere kadar "Suvar", "Bulgar" dilleri, bir düziye sözcüklerin sonu kesilip kısaltılmış (mahzuf), bir Türkçedir. Türk dilleri içinde en hafifi Oğuzların, en doğrusu (sahihi) de Tuhsi ile Yağma'ların dilidir.

Uygur illerine varıncaya kadar "Ertiş-İrtiş", "İla-İli", "Yamar, Etil-İtil-İdil" ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık en tatlısı (Hakaniye - Karahanlılar) ülkesi halkının dilidir. Balasagun'lular, Sogudca ve Türkçe konuşurlar. Tıraz

²⁶ *Divânü Lûgat*, s. 8-10, cilt 1, Besim Atalay çevirisi.

²⁷ Bu yazı eğer Çin yazısı değilse, Orhun yazısı olmak pek mühtemeldir. (Besim Atalay).

(Talas) ve Beyza şehirlerinin halkı böyledir. Balasagun'a varıncaya kadar "İsbicab-Asbicab" dan sayılan bütün Argu şehirleri halkının dili zayıftır, çapraşıktır. Kâşgar'ın Kençekçe konuşan köyleri vardır. Şehrin içindeki halk, Hakaniye Türkçesiyle konuşurlar. (Batı'da) Rum ülkesinden (Doğu'da) Maçin iline kadar uzayan Türk illerinin uzunluğu beş bin, genişliği üç bin, tamamı sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde olan daire şeklinde gösterilir. (*Divân*'daki haritada bu Türk kabîlelerinin yerleri gösterilmiştir).

Kâşgarlı Mahmut'a göre Türk lehçelerinin özellikleri (değişiklikleri)

Asıl sözcükte değişiklik, yani ayrılık az olur. Bu ayrılık da bazı harflerin değişmesinden, birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesinden, yahut atılması yüzünden olur. Bu da şöyledir:

Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında "ı y" bulunan isim ve fiillerin ilk harfini "ı elif'e, yahut "ç s"ye çevirirler. Öteki Türkler "yolcu"ya "yelkin", Oğuzlarla Kıpçaklar "elkin" derler. Onlar ılık suya "yılığ suw", bunlar "ılığ" derler. Bunun gibi öbürlerinin "yincü" dediğine bunlar, yani Oğuzlar "cincü" derler. Türkler, devenin uzamış olan tüyüne "yuğdu", Oğuzlarla Kıpçaklar "cuğdu" derler.

Bundan başka Argular, kelimenin ortasında veya sonunda bulunan "ı y" harfini "ö n"ye çevirirler. Türkler koyuna "koy", Argular "kon" derler. Türkler yoksula "çığay", Argular "çığan" derler. Türkler "hangi şey?" demek için "kayu neng", Argular "kanu" derler.

Kelimenin başında bulunan "ç m" harfini Suvarlarla Oğuzlar ve Kıpçaklar "b b"ye çevirirler. Türkler

“men bardum”, Suvarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar “ben bardum” derler. Türkler çorbaya “mün”, bunlar “bün” derler.

Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki “ت t” harfini “د d” harfine çevirirler. Türkler, deveye “tewey”, bunlar “devey” derler. Bunun gibi delik anlamındaki sözcük Türklerde “üt”, bunlarda “öd” olur.

Öz Türklerin dilinde bulunan “د d” harfi Oğuzlarda “ت t” olur. Türkler hançere “bügde”, Oğuzlar “bükte” derler. Bunun gibi Türkler iğde’ye “yiğde”, Oğuzlar “yikte” derler. Burada söylemediğim öteki birçok sözcükler hep bu kural üzerine yürür.

Türklerce “ف f” ile “ب b” arasında söylenen üç noktalı “w” harfi, Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından “v” ye çevrilir. Türklerin “ew” dediğine Oğuzlar “ev” derler. Türkler av’a “aw”, Oğuzlar “av” derler.

Ben öz dili yazıyorum. Harfleri, kimlerin çevirdiğini söyledim. Sen, ona göre çevirirsin. Yağma, Tuhsi, Kıpçak, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar birbirine uygun olarak “z” harfini her zaman “y”ye çevirirler ve hiç bir zaman “z”li söyleyemezler. Kayın ağacına bunlardan başkası “kading” “kazıng”, bunlar “kayıng” derler. Türklerin hısım ve kayın anlamına kullandıkları “kadın” kelimesini bunlar “kayın” diye söylerler. Bunun gibi Çiğiller ve başka Türklerce z olarak söylenen bu harfi Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden “z” olarak söylerler. Öbür Türkler ayağa, zâl ile “adhak” bunlar “azak” derler.

Çiğil Türkleri “karın doydu” sözünü “karın tohtı” şeklinde söylerler; yukarıda andığımız boylar ise “tozdı”

derler. İsim ve fiillerin geri kalanlarını bu kural üzerine ölçümle!

Sözün kıyası, Çiğil dilinde bulunan “z” harfi, Rum diyarına kadar olan Yağma, Tohsi, Oğuz boylarıyla Argulardan bir takımlarının dilinde, Çin’e doğru bütün boylarda “y” olur. Kıpçaklarca ve onlara uyanlarca Rum ülkesine doğru ininiz “z” harfi “z” olur. Bunların hepsini, yerleri gelince söyleyeceğiz.

Hotanlarla Kençekliler kelimenin önünde bulunan «ا» elifleri ح (h)’ye çevirirler. Türk dilinde bulunmayan bir harfi kattıkları için biz onları Türk saymıyoruz. Türkler “baba”ya “ata”, Hotanlılarla Kençekliler “hata”, Türkler ر (r) harfi bazı kere ل (l)’ye çevrilir. Bu, yeri gelince söylenecektir. Bazı kere de “z” harfi “s” ye ve “s” harfi “z” ye çevrilir. Bunlar yakında bildirilecektir.

Zaman ve mekân işlemlerinin sonundaki غ (g)’lar Oğuzlarca ا (elif)’e çevrilir. Türkler “gidilecek yer”e “bargu yir”, Oğuzlar “barsı yir” derler. “Durulacak yer”e Türkler “turgu ogur”, Oğuzlar “turası ogur” derler. “k” harfi “q” ye, “q” harfi de “k”ya çevrilir: Yeri geldikçe söylenecektir. Harflerin değişmesi hakkındaki sözün hepsi bu kadardır.

Birtakım harfleri atmaya gelince:

İsimlerde ve fillerde işin sürmekte olduğuna bir belge bulunursa, sözcüğün ortasındaki “g” harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirlerine uymuşlardır. İsmine örnek: Türkler “alakarga”ya “çumguk”, öbürleri “çumuk” derler. Türkler “boğaz”a “tamgak”, öbürleri “tamak” derler.

Fiillere örnek: Türkler “o kimse, daima evine gidendir” diyecek yerde “ol ewge baragan ol” derler. Oğuzlar

“baran ol” derler. Türklerin “ol er kulını uragan ol” dedikleri yerde, bunlar “uran” derler.

Bunun gibi -yeğnilik olsun diye- isim ve fiillerde “ğ g”nin yerini tutan “ق q” harfini atarlar.

Bütün Türk dilleri bu söylediğim kural üzerine yürür. Geri kalanları ileride -kurallar sırasında- söylenecektir. İlerdeki ayrımlarda üstünlü, esreli, ötreli sözcükleri- kolaylık olmak ve sözü kısaltmak için bir arada yazdım²⁸. Güç, kuvvet ancak Yüksek ve Ulu Tanrınıdır. (*Divân*, Besim Atalay çevirisi, c.1 s. 30-34).

Özetle Kâşgarlı Mahmut’un *Divânü Lûgat*’i yazdığı XI. yüzyılda Türk dilinin değişim geçirmekte olduğunu öğreniyoruz. Örnek olarak Eski Türkçede ön ses ى -y’nin (yincü, yugdu gibi kelimelerde) Oğuzcada “ج -cim” olmağa başladığı görülür. “ذ zâl” sesinin de “y” sesine dönmekte olduğunu görüyoruz. Örnek olarak Azruk yerine Ayruk, Azıg yerine Ayığ, Azak yerine Ayak gibi. Demek ki, bu fonetik değişimler halk dilinde daha X. yüzyılda başlamıştı. Halbuki yazı dilinde eski biçim tâ XII. yüzyıla kadar sürmüştür.

Türk halk dilinin gelişme sürecini bize en iyi gösterecek tek eser *Divânü Lûgat-it-Türk*’tür. Öbür Uygur eserleri bu halk dilinin gelişimini *Divânü Lûgat* kadar açık göstermez. Çünkü, bunlar bir sürü geleneklere ve yazıma bağlı “Kitap dili”ni devam ettiriyorlardı.

Divânü Lûgat’ta kullanılan harfler

Kâşgarlı Mahmut’un kullandığı alfabe, Arap harfleri ise de Arapça’da kullanılmayan fakat o zaman Türkçe’de var olduğu için bildirmek zorunda kaldığı harfleri

²⁸ Arap yazım sisteminde *üstün* “E”, *esre* “I,I”, *ötre* “O,Ö ve U,Ü”dir.

de işaret etmiştir. Bugün Türkçede genellikle “c”ye çevirerek kullandığımız “j” harfi, gene bugün bizim içinsöylemesi güç olan “b” ile “f” arasında söylenir başka bir harfi Kâşgarlı Mahmut üç noktalı ف (w) ile göstermektedir.

“j” sesi bulunan sözler azdır; ajun (acun), üzük (hece), ajmuk (ahşap), arju (çakal), üjme (dut ağacı), ünüjin (umacı), ağuç (ağız, avuz “ilk süt”), avujgun (palamut meyvesi), teçik (Tacik-İranlı), bujin (ağulu bir ot), nijdağ (bileği taşı), kurugjun (kurşun), çijtürdi (çökertti), çijtürdi (çekti, gerdi) gibi.

Bugün kullanıyorsak çoğunu “v”ye çevirdiğimiz üç noktalı ف (w) ise -ki, bunu yukardan beri “W” ile gösterdik- oldukça fazladır. Ewet (evet), nwut (utanma) (yemeğe veya huzura davetten), Ew (ev), ıwrik (ibrik), awınc (alışma), suw (su), ewdi (acele etti), kawık (kepek), Sewük (sevilen), tewsi (tepsi), awçı (avcı), süwlin (sülün), kewek (gevşek), tewey (deve) kiwçaklandı (Kıpçak kılığına girdi) gibi.

Bazen “p” harfine çevirerek de kullanmaktayız; Kıpçak, tepsi, kepek gibi. Bazen “b” gibi: İbrik. Bazan “f” gibi: tüfek, tefe; bazen büsbütün düşürüyoruz, yani atıyoruz, kullanmıyoruz, yahut pek dikkat edilirse ancak hissedilecek bir şekilde sokuyoruz: su ve sülün gibi.

Kâşgarlı Mahmut ذ (zâl) harfini de kullanır. Biz şimdi bu harfle yazılanların hemen hepsini ى (-y) gibi kullanıyoruz: Azak(ayak), azgır (aygır) kuzu (kuyu) gibi.

Fakat Kâşgarlı Mahmut “پ p”, “چ ç” harfini ve kelime başında hiç bir zaman “ğ” harfini kullanmıyor. Bunun nedeni, bu harflerin de Arapçada kullanılmamasıdır. Fakat nedense “j” ile üç noktalı ف (w)’yi kitabına geçiren Kâşgarlı bu konuda hiçbir açıklamada bulunmuyor;

nedeni şu olabilir: Bunları da açıklasaydı her halde eser, Araplara daha yabancı gelecekti. Kelime başına gelemeyen “ğ” harfi ise, bu zaten Türkçede yoktur. Anadolu’nun yumuşak muhiti bize “Kef - ك ”leri yavaş yavaş (Fari-sî Kâf’ı, yani Acem Kef’ine) çevirttiriyor. Bunun böyle olduğunu da her zaman görüyoruz.

Divânü Lûgat’taki manzum parçalar ve savlar (atasözleri)

Kâşgarlı Mahmut’un kitabına kaydettiği Türk halk edebiyatı örneklerinin, Türk inanç ve âdetlerinin, devlet yönetimiyle ilgili ayrıntıların hangi bölgelere ve hangi Türk boylarına ait olduğu pek belli değildir.

Onun kitabına aldığı manzum parçalar da pek çeşitli yerlerle ilgilidir. Bunlar içinde “Hatunsini=Katunsini” şehrinin Tankutlar ile yaptığı savaş üzerine şiirler olduğu gibi, “İtil = Volga” nehrini tasvir eden nazımlar da vardır.

Kutadgu Bilig’ten daha eski olmak üzere halk edebiyatı ürünlerinden bize gelebilen bu edebî parçalar: Birtakım atasözleri (savlar) ve halk şiirleridir ki, bunlar İslâmdan önceki Türk şiirlerinin gerek şekil, gerek konu ve edâ bakımından eşsiz örnekleridir. Zaten bu eserin büyük bir değeri de, en eski Türk edebiyatının şimdiye dek bilinmeyen ürünlerini kapsamasıdır. Bunlar bize edebiyatımızın ilk şekli üzerinde açık bilgiler verebilirler.

Divânü Lûgat’ta anılan bu şiirlerden bir çoğu Müslümanlarla (Karluk Türkleriyle), Budist Uygurlar arasındaki savaşlara aittir. Bu şiirlerde Uygurlar daima “Burhan”lara, yani “Buda” sanemlerine (putlarına) ve Budizm ile ilgili bir kıdem olarak tasvir ve bu “Burhan” da Budi

Rahibi (Toin) ile beraber zikrolunur. Bilinir ki, Moğollarda Budi ruhanîlerinin bir kısmına bugün de “Toin” denilmektedir. Çince olan bu kelimenin, Kutsal kitaplara ad olarak verilen “Nom” sözcüğüyle beraber Uygurlardan Moğollara geçtiği on üçüncü yüzyılda biliniyordu.

Eski Türklerde halk şiirlerinden başka bir de sun’î şiir, hatta saraya mahsus şiir vardır; bir ozan kendisini Han’ın Karısı (Katun)’un hâdimi diye niteleyerek Katun’a hizmet yolundaki yeni icadı olan manzumeyi ona sunardı. Bu nazım tarzına da “Koşuk” denilirdi. *Divânü Lûgat-it-Türk*’teki bu manzum parçalar Breslav Üniversitesi Sâmî diller Profesörü C. Brockelmann tarafından toplanıp *Eski Türkistan Halk Edebiyatı* adı altında yayımlanmış ve bu etüt de öğretmen Cemal Köprülü tarafından dilimize çevrilmiştir.

Divânü Lûgat-it-Türk’te yalnız “Çuçu” isminde bir ozan anılır ve bununla ilgili olarak da sadece “bir Türk şairinin adıdır” denilmekle yetinilir. Ozanın hangi Türk boyundan olduğu, nerede ve ne zamanlar yaşadığı kaydedilmemiştir.

Savlara (Atasözlerine) gelince: Birçok sözcük açıklanırken yazılan bu eski Türk Atasözleri de *Divân*’da oldukça önemli bir sayı tutar. *Divânü Lûgat*’taki bu savları ilk önce Abdülâhad Nuri (1334) toplayıp bir kitap halinde yayımlamıştır. Bundan sonra Necip Âsım (1340) bu konuda yayında bulunmuş ve son zamanlarda da Ferit Birtek (1940), Türk dili kuralları üzerine bazı açıklamalarla beraber, tek bir kitap halinde bunları yayımlamıştır. Ayrıca Ali Ulvi Elöve de *Divân*’daki şiirlerle beraber savları kapsayan, gerçekten değerli, bir eser hazırlamıştır. (Bu konuda daha etraflı bilgi için, kitabımızın “Doğu ve

Batı Bilim Âleminde Divânü Lûgat-it-Türk'' bölümüne bakınız.)

Özetle, *Divânü Lûgat-it-Türk*'teki lengüistikle ilgili maddeler içersinde eski Türklerin daha çok halk edebiyatı ile yapay "saray" edebiyatından alınan bu örnekler ve sözcükler, XI. yüzyıldaki Türklerin İslâmı kabul etmekle birlikte daha İslâmiyet ve özellikle İran uygarlığının etkisi altına düşmedikleri ve Türk millî geleneklerinin silinmediği manevî ve maddî hayatının ne derece gelişmiş olduğunu pek güzel anlatabiliyor.

Fakat Kâşgarlı, aldığı bu edebî parçaların belli bir bölgeye ait olması mümkün olanlarını da, Türklerin İdil (Volga) nehri havzasından Çin'e kadar dağılarak oturdukları o geniş alanın hepsine ait gibi gösteriyor ve hangi şiiirlerin bu geniş ülkenin doğu ve hangisinin batı kısımlarına ait olduğunu bilmek bazan kabil olmuyor. Yine uygarlık hayatına ait sözcükler, ülke yönetim yollarından başlayarak Han sarayının iç tertibatına, teşrifatına ve halk geleneklerine kadar çeşitli yönlerine ait olarak verilen bilgiler de aynı durumdadır.

Divânü Lûgat'a göre Türk zümreleri

Kâşgarlı Mahmut, eserini Arapça yazan yazarlar içinde, özellikle Orta Asya üzerindeki bilgileri kitaplardan almayarak kendi görüşlerine dayanarak kitap yazan tek yazardır. Kâşgarlı bir Türk olan Mahmut, yıllarca çeşitli Türk zümreleri arasında dolaşarak Türk illerini, lehçelerini ayrıntılarıyla öğrenmiştir. Oysa, örneğin: Yakut Hamavî gibi birtakım Arap yazarları coğrafya ve etnoloji alanında kendisinden önceki yazarlardan alıntılar yapmışlardır. İşte bu sebepten Kâşgarlı Mahmut'un görüşlere

dayanan bilgileri o çağın daha tam bir aynası olmak bakımından bizim için çok değerlidir.

Kâşgarlı Mahmut, kitabında, o çağda, özellikle Doğu Türkistan ile Maverâünnehr (Amu ve Sırderya) havzalarında yaşayan Türk zümrelerinin coğrafî alan ve yayılışları hakkında bize pek değerli bilgiler de vermektedir. Mahmut eserinde: Karluk, Yağma, Çiğil, Tuhsi, Argu, Yakabu, Basmıl, Kırgız, Tatar, Uygur, Kay, Çumul, Oğuz, Kıpçak (Kıfçak), Türkmen, Uğrak, Çaruk, Yemek, Başkurt, Peçenek, Bulgar, Suvar, Kençek gibi çeşitli Türk boylarının adlarını sayar ve bunların yaşadıkları yerleri de gösterir. Bunlardan Karluklar, eski Tukiyu (Göktürk) toplumundan olup, Karahanlılar (Hakaniye) devletinin etnik kuvvetini teşkil eden ve bu devletin kuruluşundan sonra da (961-450) büyük bir kısmı İslâm olan Türklerdir. Kâşgarlı Mahmut, Karahanlılar (Hakaniye Devleti)'dan çok söz eder. Yazarın bu söz edişi, Karahanlıların, Orta Asya'da, siyasal ve kültürel alanda büyük bir uygarlık getirmiş olmalarından ötürüdür.

Bu Türk boylarının doğrudan doğruya Karluk alanı içinde oturan boylar Argu, Yağma ve Basmıl Türkleri idi. Bu Türk zümreleri Karluk şubeleri ile birlikte İslâm olmuşlardı.

Yine bunlardan Çiğil'ler, Karlukların bir kolu olup, Oğuzlarla bitişik oturuyorlardı. Tuhsi'ler, Çiğil'lerle beraber İle Nehri havzasında yaşıyorlardı. Kâşgarlı Mahmut zamanında bunlar da İslâm olmuş Türkler arasında idi. Argular, Taraz (Evliyâ Ata) şehri dolaylarında oturuyorlardı.

Kâşgarlı Mahmut, Oğuz Türklerinin Seyhun (Sırderya) havzasında yaşadıklarını söyler ve Oğuz şehirlerinin de bu bölgede olduğunu bildirerek bu arada Sapan

(Sepran), Sitgün, Sugnak ve Karaçuk (Fârap) gibi bir takım şehir adlarını da yazar.

Suvarlar, Bulgarlarla komşu idiler. Bunlar, Bulgar şehirlerinden 50 kilometre uzakta bulunan Suvar şehrinde oturuyorlardı. Kabile adını, şehirlerine de vermişlerdi. Mamafih bu şehirler, Alaçuk denilen bir çeşit ilkel evlerden, keçeden yapılmış çadırlardan meydana geliyordu. Yazın burada oturulmayıp şehir boş bırakılırdı.

Şimdi şu kısa açıklamalardan sonra Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat*'ta bu Türk boylarının coğrafi yayılışları üzerinde verdiği bilgileri de gözden geçirelim:

"Türkler, aslında yirmi boydur²⁹. Boyların hepsi, Tanrı kutsal kılması, Peygamber Nuh'un oğlu "Yâfes", Yâfes oğlu "Türk"e kadar ulaşır. Bunlar, Tanrı kutsal kılması, Peygamber İbrahim oğlu "İshak", İshak oğlu "İysu", İysu oğlu "Rum"un evladını andırır. Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki, sayısını ancak Ulu Tanrı bilir. Ben bunlar içinde kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz şubelerini (boylarını) ve hayvanlarına vurdukları işaretleri (damgaları) yazdım. İslâm olsun olmasın, Rum ülkesi yakınından doğuya doğru, sıra ile doğudaki Oğuz boylarının konaklarını bildirdim.

Rum (Bizans) ülkesine en yakın olan boy "Beçenek -Peçenek"tir, sonra "Kıpçak", "Uğuz-Oğuz", "Yımak", "Başkurt", "Basmıl"³⁰, "Kay", "Yabaku", "Tatar", "Kır-

²⁹ Cami üt-Tevârih'e göre Türk (yani Oğuz) boyları yirmi dördttür. Bu hususta etraflı ve yetkili bilgi almak için bakınız. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy teşkilâtı, Destanları. Ankara 1967, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayını.

³⁰ *Divânü Lûgat*'da bu sözcük yanlış olarak, Yasıl suretinde yazılmıştır. Halbuki, doğrusu Basmıl'dır. "Y" yazılışı eseri kopya edenin bir yanlışlığıdır.

kız (Kırgız)" gelir. Kırgızlar, Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider: "Çıgıl (Çiğil)", "Tuhsi" "Yağma", "Uğrak", "Çaruk (Çarık)", "Çomul", "Uygur", "Tengüt", "Hitay (Kıtay)". Hitay ülkesi Çin'dir. Bundan sonra "Tawgaç" gelir, orası da Maçin (yukarı Çin)'dir.

Bu boylar, güney ile kuzey arasında bulunurlar. Bunların her birini şu dairede birer birer gösterdim." (*Divânü Lûgat*, cilt 1, s. 28, Besim Atalay çevirisi).

Divanü Lûgat'taki coğrafya bilgileri

Eserimizin sonundaki belgeler arasına "X-XI. yüzyıllarda Türk boylarının coğrafi yayılışları"ni gösteren ayrıca bir harita eklenmiştir. Bu harita *Enciclopedia Italiana*'dan alınmış (C. XXXIV. s. 521), adların yazımı ise *Divân*'a göre düzeltilmiştir.

Divânü Lûgat-it-Türk'teki coğrafi bilgilerin bir kısmı Elbirûnî (ölümü: 1038)'nin verdiği bilgiye uyuyorsa da onunkinden daha ayrıntılı olup adların yazılışı da çokluk Elbirûnî'deki gibi değildir. Örnek olarak Elbirûnî'deki "Sütken, Ötiken, Sülmen", Kâşgarlı Mahmut'da "Sitgün, Ötüken, Sülmi" şekillerindedir. Yine Kâşgarlı Mahmut'un verdiği coğrafi bilgiden uzak Doğu ve kuzeye ait olan efsanevi kısımları (Ye'cüc, Kilimgûşân, Cabîrka) yani Guk ve Maguklar, kilim kulaklılar, Japonlar (Bel-detün-Nesa, Nesnas) yani vahşi insanlar, özellikle haritasında İslâm memleketlerine ait bulunan bilgiler İslâm edebiyatından alınmış ise de Türk ülkelerinin coğrafyasına ait bilgiler şüphesiz ki, Mahmut'un kendisi tarafından toplanmıştır. Bununla birlikte Türklerin geçmişle ilgili çoğu Destanî nitelikte olan söylentiler Tunga Alp,

Karahanlılar, Türkmenler ve “Şûr”, İslender ile “Şûr” Uygurlar hakkındaki türlü söylentiler belki de Türkçe yazma kitaplardan alınmış olabilir. Kâşgarlı Mahmut’un ayrıca İslâm coğrafyacılardan faydalanmış olması da kuvvetle söylenebilir.

Rus müsteşriklerden J. Belyayev, *Divânü Lûgat-it-Türk* üzerinde bibliyografya bilgisi verirken, şunları eklemektedir: “Kâşgarlı Mahmut’un coğrafya alanında verdiği bilgiler gerçeğe uygundur. Bu bilgilerin bir çoğu yeni arkeolojik araştırmalarla da belirmektedir.” (*Türkmen ve Türkmenistan Tarihine Ait Materyeller*, cilt 1, s. 31-32).

Mahmut muhakkak ki, Türk kabilelerinden, Oğuz, Türkmen, Çiğil, Yağma, Tuhsi ve Kırgızlar’ın içinde bulunarak, bu geniş alanı gezerek, onların dil ve âdetlerini öğrenmiş, doğudan batıya doğru Tarım, İli, Çu ve Sırderya havzalarındaki şehirleri görüp tanımış; kabilelerin Uç, Küçe, Barsgan gibi şehirlerin de dil ve telâffuz farklarına ait özellikleri daha memlekette iken dikkatle toplamış, sonra da orta Tiyanşan alanını, yaylalarını, ufak dağ geçitlerini bile ayrıntılarıyla göz önünde tutabilecek derecede hazırlıklı bulunmuştur. Kâşgarlı Mahmut, Bağdat’a geldiği ve eserini yazmağa başladığı zaman gereği kadar hazırlıklı, malzemeye sahip bir durumda idi.

Kâşgarlı’nın görüp dillerini öğrendiği Kırgızlar her halde orta Tiyanşan bölgesinde yaşayan Kırgızlar olsa gerektir. Çünkü, Mahmut’un Tiyanşan kuzeyindeki ülkeler üzerinde ancak başkalarından işitip öğrendiği kısa bilgiler vermekle yetindiği bilinmektedir. Kâşgarlı, Yenisey havzasında yaşayan Kırgızlar’ın ya da İrtiş havzasındaki Yımak’ların ülkelerinde elbette bulunmamıştır. Tiyanşan alanında Yenisey’de bulunanlardan ayrı bir Kırgız grubu bulunduğu Arap coğrafyacılarının Pamir-Tiyanşan dağ-

larının Hırhızlar’a kadar uzandığına dair kayıtları Hudud-ül-Âlem’de Kırgızların şimdiki Kâşgar kuzeyindeki “Aksu” yakınında bulunan (Yünçül) yöresini ele geçirdiklerine ait kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Divânü Lûgat’taki özel adlar³¹

Dil ve ağız gereçleri dışında, *Divânü Lûgat*’ta toplanan bilgiler arasında, zamanın Türk toponimisine (yer adlarına) ait olanlar, Türk tarihi ve kültürü bakımından önem taşımaktadırlar. İlk önce Kâşgarlı Mahmut yardımıyla XI. yüzyıl Türk dünyasının coğrafi yayılımını çizmek olanağı elde edilmiş bulunmaktadır. Dolaştığı alan ve yaptığı inceleme olanakları bulduğu eserlere dayanan Kâşgarlı Mahmut’un toponimi ve coğrafya bilgisi, öbür Arap ve İran kaynaklarına uyar. Bilgisini değerlendirmek ve okuyucularını inandırmak amacıyla *Divânü Lûgat*’a ayrıca bir Türk haritası da eklemeyi unutmamıştır. Bu kadar ince düşünen ve bu Türk düşünürünün emeği, Türklüğün her alanında kendi geçerliğini ispat etmiş ve dokuz yüzyıllık, Türk coğrafyasının ve toponimisinde önderlik şerefini Kâşgarlı Mahmut’a vermiştir.

Bilim bakımından, ilk önce Kâşgarlı Mahmut’un üzerine eğildiği Türk yer adlarının yapısının ve örgüsünün birtakım özellikleri vardır. Çünkü, Türkün ve insanlığın da beşiği sayılan Orta Asya, aynı zamanda Türk yer adlarının da doğuşunu hazırlayan bir alan olmuştur. Burası, eski birçok uluslara geçit vermiş, yerleşme ve taşma kaynağı olmuştur. VI-VII. yüzyıllarda burada Göktürk devleti kurulmuş, balık, oba, yazı, yurt, yış, tağözü, yar, kaş ve

³¹ Bu konu, Ahmet Caferoğlu’nun “1000 temel eser” arasında çıkan *Kâşgarlı Mahmut* (1970) adlı eserinden yararlanılarak yazılmıştır.

benzeri gibi ilk göçebe devlet coğrafya kavramları teşekkül etmeğe başlamıştır. Daha sonraları Göktürk devletinin yerini alan Uygur hanlığında, Türk yer adları sistemi daha verimli gelişmeler sağlamıştır. Çeşitli dinlere girmekte hiç bir engellemeye rastlamayan bu Türk hanlığı göçebelikten yerleşik yaşantıya geçiş, Türk coğrafyasını, geniş bir yabancı etki alanına sokmuş ve şehirlerde yerleşmeğe başlayan Türk toplumunun yer adları sistemi, değişmeğe yüz tutmuştur. Türk adlı yeni şehirler, balıklar türemeğe başlamıştır. Bu Türk yerleşmesinin ilk yer adı elemanı olduğu ileri sürülen bu balık sözcüğünün türeyişi, VII. yüzyıldan itibaren Türk devlet ve kültür örgütleri içerisinde yer tutmuş, yerine ve kavmine göre özel anlamlar almıştır. Ashında sözcük devlet örgütünde, resmen “şehir, kale” anlamlarına kullanıldığı halde, XI. yüzyıl Argu’larında “çamur, balçık” anlamlarında kesinleşmiştir. Aynı sembolik sözcük göçebe Türk çevrelerinde yurtla değiştirilmiştir. Çeşitli evreler geçiren Türk yer adları sistemi, zamanla kavimlerinin yayılımına ve gelişmesine bağlı kalarak, oldukça zengin bir yapı niteliğine sahip olmuştur.

Kâşgarlı Mahmut’un *Divânü Lûgat*’ında bulunan yer adları, özellikle haritada belirtilenler olmuştur. Kişi adlarından, ancak bazı kadın ve erkek adlarının saptanmasıyla yetinilmiştir. Mahmut’un sözlüğe aldığı *Ayas* köle kadın adının, daha sonraki yüzyıllarda Harezmi bölgesinde yapılan kazılar, bölgenin ünlü bir kalesinin de adı olduğunu ortaya koymuştur. Anlaşılan *Ayas* hanım, çağının dikkati çeken dilberlerinden birisi olmuş ve göçebe Türk boyları arasında ününü yaşatmıştır. *Divânü Lûgat*’ta en çok kavim adlarına rastlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut, Türk boyları arasındaki dolaşması sonucu birçok Türk boy, uruk adları-

nı öğrenip yazmıştır. Fakat sözlüğünün yükünü artırmamak için büyük bir sayı teşkil eden Türk boy ve oymaklarına *Divânü Lûgat*’ında tam bir yer vermemiştir. Az da olsa Alp, Tigin, Terken, Şad gibi ünvan ve rütbelere yer ayrılmıştır. Bu suretle Kâşgarlı Mahmut, çağının Türk vatan yapısını da unutmamıştır.

Divânü Lûgat’taki harita

Divânü Lûgat’ın kendisi gibi, kitaba eklenen harita da (s. 28) değerli bir belgedir. Bu harita, dairesel bir dünya haritasıdır. Renkli olup, burada dağlar kırmızı, nehirler kurşunî, denizler yeşil ve kumluklar da sarı renklerle gösterilmiştir. Sarı yuvarlaklar, şehirleri bildirir. Yazıları siyah, zemini beyazdır.

Haritanın merkezi, Türk hükümdarlarının oturdukları “Balasagun” şehridir. Onun yakınında olarak haritada işaret edilip adı açıklanmayan göl, Isık-göldür. Kâşgarlı Mahmut da aslen buralardan olduğu için, haritasında yer yuvarlağının ana noktasını, burası olarak göstermiştir. Öteki Türk şehirleri ve öbür bölgeler bu şehire göre yerleştirildiği gibi, yönler de “Orhun” yazıtlarında gördüğümüz eski Türk geleneğine göre belirtilmiştir. Bu yüzden haritanın esas yön noktası doğudur. Haritada Türklerin oturdukları alandan yeter derecede açıklıkla söz edildiği gibi, Türklerin temasta buldukları yakın yabancı komşulardan da aynı derecede söz edilmiştir. Bununla birlikte, Türklerle ilgili olmayan bölgeler, ne yazık ki ihmal edilmiştir.

Kâşgarlı Mahmut, kitabında, birçok memleket ve kavim adları saydığı halde, bu haritada bunlardan bir çoğunun yerleri ve adları yazılı değildir. Bu, ya yazar ya da

çekenin (müstensihin) bir yanlışı olsa gerek. Nitekim *Divânü Lûgat*'ta birçok kez adları geçen Çiğiller, Tuhsiler haritada gösterilmemiştir. Bununla birlikte ne olursa olsun Kâşgarlı Mahmut'un bu haritası kitabında söz ettiği XI. yüzyılda Türk kabile ve kavimlerinin Orta Asya'daki coğrafi alanlarını göstermesi bakımından büyük bir değer taşır.

Haritaya göre dünyanın her tarafını çepe çevre deniz kuşatmıştır. Kuzeyi, pek soğuk olduğundan insanların oturmasına uygun olmayan yerler, batıyı denizlerin berisinde pek sıcak olduğu için yine insanların barınmasına elverişli olmayan yerler olarak göstermiştir. Bunların birincisinin "Kuzey Kutbu", ikincisinin de Afrika'daki "Büyük Sahra" olduğu anlaşılıyor. Bu bilgiden başka güneydoğuda "Ye'cüç ve Me'cüç", kuzeydoğuda da Nesnas yani vahşi insanların oturduğu bildirilmektedir. Bunların birincisi belki Japonya'dır, ikincisi için yazılan da o zamanlarda halkın gidemedikleri bu yerlerle ilgili olarak tasavvur ettikleri şeylerdir. Haritaya göre Türkler, dünyanın yarısından fazla bir yerde oturmaktadırlar.

Divânü Lûgat'a eklenmiş olan harita, ilk Türk dünya haritası olmak bakımından da ayrıca değer taşır. Bununla birlikte bu önemli dairesel dünya haritasının esasını Arap coğrafyacısı İdrisi'nin o çağda bilinen dairesel haritasının teşkil etmiş olması da çok muhtemeldir.

Kâşgarlı Mahmut'un bu ilk Türk dünya haritası, vaktiyle, *Commercial Atlas of China* adlı haritada işlenmeden yayımlanmıştır. Oldukça basit açıklamalarla aynı harita, Konrad Miller ve Heinrich Haensler tarafından 1931 yılında "Mappae Arabicae" serisinin beşinci cildinde "Türkische Weltkarte von al-Kasc'hgari" adıyla yayımlanmıştır. Haritayı en çok inceleyen Hermann Albert'in

Imago Mundi dergisinin 1935 yılındaki sayısında (s. 21-28) yayımlanan "Die Aelteste Türkische Weltkarte" (1070 n. Chr.) adlı makalesidir (Bunun için ayrıca bakınız: A. Caferoğlu, *Ülkü* dergisi [eski seri], IX, 1937, sayı 52).

Divânü Lûgat'a göre eski Türk takvimi

Divânü Lûgat, Türk takvimi üzerinde folklor niteliğinde pek değerli bilgiler vermektedir. Mahmut, on iki hayvanlı takvimdeki adlardan söz ederken, kısa bilgiler verdikten sonra, bunun kullanılma yolunu açıklar icadı konusunda da bir efsane anlatır. On iki hayvanlı Türk takvimi hakkında bilinen kaynaklara göre, kısa da olsa, yıllara ait devrî hükümlerden ilk defa söz eden de Kâşgarlı Mahmut'tur. Fakat, Mahmut'un "Türklerde haftanın, ayların adı yoktur. Çünkü, hafta İslâmiyetten sonra bilinmiştir, ayların adlarına gelince: Göçebe olan ve yeni Müslüman olan Türkler, yılı dört ayrıma (mevsime) bölerek ad verirler. Bunlarda her üç ayın bir adı vardır, bununla yılın geçişi anlaşılır..." sözlerinden Türk sözcüğüyle kentlerde oturan ve İslâmiyeti kabul etmiş olan Türkleri, özellikle Hakaniye Türklerini anlatmak istemiştir sanıyoruz; çünkü Kâşgarlı Mahmut'un Türk sözcüğünü hem dar olarak bu anlamda, hem de geniş anlamıyla bütün Türkler hakkında kullandığını biliyoruz. Bundan dolayı İslâm takvimini kullanan Türklerden Mahmut ancak bu şekilde söz edebilirdi. Yoksa, Orhun, Uygur yazıtları ve El-Bîrunî'den beri bilinen Türkçe ayları saymasak bile, onun verdiği ay adlarıyla de, çelişkiye düşeceği açıktır. Bu bakımdan Kâşgarlı Mahmut'un verdiği bilgiyi, bir tarihî folklor bilgisi olarak saymak gerektir. Onun, yani Mahmut'un bu konuda yazılı bir kaynaktan bilgi almadığı anlaşılıyor. Kâşgarlı Mahmut, doğum

hesaplarının ve savaşların tarihlerinin, bu yılların dönmesi ile yapıldığını söylediği halde, dayandığı matematik esaslarında, kebise (yani, dört yılda bir Şubat'a eklenen gün) usullerinden ve aylarından hiç söz etmez. Mahmut, eski Türklerdeki takvim hakkında verdiği bilgileri hangi Türklerden aldığını yazmıyorsa da, Doğu Türkistan'dan olduğunu kabul ettirecek belirtiler vardır³².

Türk takvimi hakkında *Divânü Lûgat*'ın Pars maddesinde sırasını getirerek verdiği bilgileri aşağıya aynen alıyoruz:

"Pars=Türklerin on iki yılından biridir. Bu, şöyle olmuştur: Türkler on iki çeşit hayvanın adını alarak on iki yıla ad olarak vermişler; çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve daha başka şeyleri hep bu yılların dönmesi ile hesap ederler. Bunun kökü şöyle olmuştur:

Türk Hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla kengeş (müşavere) yapar ve Kurultay'da 'Biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım; hesaplarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu, aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın' der. Ulus, Hakanının bu önergesini onaylar³³.

Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını 'İlisu'ya doğru sürsünler diye emreder. Bu, büyük bir

³² *Divânü Lûgat*'ta Türk takvimi hakkında verilen başlıca bilgi Pars maddesinde (Besim Atalay çevirisi, cilt 1, s. 344-348)'dir. Bay Osman Turan'ın *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* adlı eserinde de bu konuda değerli bilgiler vardır (Ankara, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yayınlarından, 1941).

³³ Bu olay Türklerle kengeş (müşavere) ve Kurultay usulünün eskiliğini gösteren çok değerli bir tanıktır. B.A.

ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan birtakımını avlarlar; birtakım hayvanlar da suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi 'sıçgan = sıçan' imiş. İlk geçen bu hayvan olduğu için yılın başı bu adla anılmış ve "Sıçgan yılı" denilmiş; bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş:

Ud yılı	: Sığır yılı
Pars yılı	: Pars yılı
Tawışgan yılı	: Tavşan yılı
Nek yılı	: Timsah yılı
Yılan yılı	: Yılan yılı
Yund yılı	: At yılı
Koy yılı	: Koyun yılı
Biçin yılı	: Maymun yılı
Takagu yılı	: Tavuk yılı
İt yılı	: Köpek yılı
Tonguz yılı	: Domuz yılı

Sayı "tonguz" yılına varınca dönülerek yine "Sıçan yılı"ndan başlar." Kâşgarlı Mahmut der ki: *Biz, şu kitabı yazdığımızda dört yüz altmış altı senesinin muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de 467 yılı olunca "yund yılı" girecekti³⁴. Hesap, sana gösterdiğim üzere olacaktır.*

³⁴ Yazma nüshada, burada, bir karışıklık vardır. Bunu Bay Kılıslı düzeltmişse de biz yazma nüshanın bu parçasını buraya, olduğu gibi, almayı faydalı bulduk: «و السنة التي كتبنا هذا الكتاب كان في محرم سنة ست وستين و اربع مائة كانت دخلت سنة الحيه وهي يلان يلى فاذا مضت هذا السنة ودخلت سنة سبعين بدخل سنة الفرس»

Bu ibârenin sonunda kırmızı mürekkeple şöyle bir düzeltme yapılmıştır: «الصواب سنة سبع و ستين»

(B. Atalay çevirisi, c. 1, s. 346).

(Bu tarihte Hâlife “El-Kaim bi Emrillâh=422-467/1031-1075” idi).

“Türkler, bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar. Söz gelimi: Ud (sığır) yılı girdiğinde savaş çoğalır; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu (tavuk) yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış; çünkü tavuğun yemi denedir; daneyi bulabilmek için çöpleri, kırıntıları birbirine karıştırır. Nek (timsah) yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş. Böylece Türkler, her yıl bir şey olacağına inanırlar. Türklerde haftanın yedi gününün adı yoktur, çünkü hafta denilen şey İslâmlıktan sonra bilinmiştir.

Ayların adlarına gelince: Şehirlerde Arapça ad kullanılır. Göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir: Yenigün (Nevruz)’den sonra ilkbahara ‘oğlak ay’, sonra ‘uluğ oğlak ay’ derler; çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra ‘uluğ ay’ denir; çünkü bu parça yaz ortasındadır; yeryüzünde nimet bollanır, hayvanlar büyür, süt çoğalır; başkası da böyledir. Az kullanıldığı için öbür adı söylemiyorum, sen anla!”

Divânü Lûgat ve Türk etnografya-folkloru

Divânü Lûgat-it-Türk’te Türk folklor ve Etnografyası üzerine çok zengin bilgiler vardır. Kitap, devrin Etnografyası bakımından birinci derecede bir kaynaktır. *Divân*’ın sadece bu bakımdan incelenmesi bile bize büyük bir cilt kazandırmaya yeter. Burada halk inanç ve gelenekleri, ev ve ev eşyası, elbiseler, türlü sanatlar, halk hekimliği,

tarım hayatı ve aletleri, yemekler ve içkiler, halk şiirleri, savları, musiki, oyun, halk hukuku bu kadronun başlıca maddelerini teşkil eder. Hüseyin Namık Orkun vaktiyle *Divânü Lûgat*’ı bu bakımdan incelemiş, Eski Türk âdetlerine, inançlarına, yemek ve içkilerine, halk hekimliğine millî oyunlara ve kadın hayatına dair topladıklarını yayımlamıştır (Kitabımızın “Doğu ve Batı Bilim Âleminde Divânü Lûgat” kısmına bakınız). Şu kadar var ki bu yayınlar, konuları tam kapsayacak şekilde yapılmamış olmakla beraber, niteliği bakımından çok değerli ve faydalıdır.

Bundan tam otuz yıl önce *Bartın* gazetesinde çıkan bir yazımızla (29 haziran 1939, s. 689), *Divânü Lûgat*’ın folklor ve etnografya bakımından incelenmesi üzerine bir kalem deneyine başlamıştık. Yalnız ilk bölümü çıkmış olan bu yazıyı, bu alanda çalışacaklara genel bir görüş vermek bakımından faydalı saydığımız için kitabımıza aynen alıyoruz.

“On birinci yüzyılın ikinci yarısında (1073 M.-466 H.) Kâşgarlı Hüseyin oğlu Mahmut tarafından daha çok gözlem ve kişisel bilgilere dayanarak yazılan bu eser, Türk dili ve edebiyatı ile tarihi bakımından taşıdığı büyük değer kadar etnografya ve folklor bakımından da dikkate değer önemli bir inceleme kaynağıdır.

Bu önemli eserden, şimdiye kadar, doğrudan doğruya dil ile ilgili olanlar bir tarafa bırakılacak olursa, başka konulardan hatırladığımıza göre *Atalarsözü* (Abdülhad Nuri, Kastamonu vilâyet matbaası, 1918/1334), *Eski Savlar* (Necip Âsım [Yazıksız], Zaman Kütüphanesi, İstanbul 1922-1338/1340), *Millî Türk Yemekleri* (Hüseyin Namık [Orkun], *Dergâh dergisi*, sayı: 20, 1338), “Türk Diline Göre Kablettatih Türklük” (Necip Âsım

[Yazıksız], *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl: 3, sayı: 1, 1913), "Eski Türkistan Halk Edebiyatı (L. Brockelmann çevirisi, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı: 23, 1923), *Türk Dili Kuralları* (Besim Atalay, 1931, Ankara), *Türkçe İçin Bir Konferans* (Ishak Refet [Işıtman], 1932, Kütahya vilâyet matbaası), "Divânü Lûgat-it-Türk'teki Halk şiirleri" (A. Ulvi Elöve, *Uludağ Bursa Halkevi dergisi*, sayı: 1-10, 1935-1937), "Kâşgarlı Mahmut ve Eseri" (Adnan Neşet, *Irmak dergisi*, sayı: 15, 1928) gibi bazı incelemeler yapılmak suretiyle faydalanılmıştır.

Yukarıda kısaca andığımız bu yayınların her biri millî kültürümüzle ilgili birer çalışma ürünü olmak bakımından, şüphesiz önemli birer değerdir. Şu kadar var ki, bu incelemeler yanında *Divânü Lûgat*'taki bilgilerden etnografya ve folklorun inceleme alanına girenlerinin, yakın geçmişte ve özellikle bugün yurdumuzdaki türlü belirtileri; bu arada, sözcüklerden de -sırf dil bakımından olmak üzere- hangilerinin bugün aynen halk dilinde yaşamakta olduklarına dair çok lüzumlu olan ayrı incelemeler yapılmış değildir.

Sırası geldiği için şu noktayı özellikle belirtelim ki, *Divânü Lûgat-it-Türk*'te bulunan sözcüklerden birçokları eski arılığıyla aynen ve bir kısmı da az çok değişikliklerle bugün hâlâ Anadolu halk dilinde yaşamaktadır. Bu fikrimizi bundan -yani bu makalenin yazılışından- tam on bir yıl önce yine söylemiştik ("Dil Yoklamaları", *Halk Bilgisi Mecmuası*, sayı: 1, 1926). Bu arada etnografya ve folklorla ilgili sözcükler ve bunların açıklaması olan âdet ve inançlardan bir kısmı, yakın bir geçmişe kadar hemen pek az farklarla sürüp gelmekte idi. Bundan dolayı, Anadolu Türkleri arasında bugün bile en eski devirlerden

kalma izler görmek için elemanlar az değildir. Bu noktayı bir örnekle açıklamak gerekirse, şunu derhal belirtelim ki, Türk'ün yüzyıllarca önce kurulmuş bir geleneği, İslâmın şiddetle önlenmesine karşın, yine yüzyıllardan beri yaşamıştır. Bugün örneğin: Boyabad (Sinop) çevresinde Bayat, Dodurga, Karavli, Badıllı (Beydili), Çepni boyları arasında "yuğ etmek", "savu yakmak" âdetinin yaşadığına rastlanmaktadır. "Ağıt" sözünü pek az bilen ya da hiç bilmeyen bura halkı "savu-sağı" sözcüğünü ve onun bildirdiği anlam ve şekli yüzyıllardan beri saklamışlardır. Bununla birlikte, bu ve ileride vereceğimiz birçok örnekler, bu görüşün kuvvetli belgeleri olacaktır.

Kısacası: Bizim *Divânü Lûgat-it-Türk* üzerinde denemesini yapmak istediğimiz inceleme alanı sadece Türkiye olmak üzere, bu önemli eserde mevcut folklor ve etnografya ile ilgili sözcükleri ve bunların açıklanmasını saptama ve bugün yaşamakta olanlarını da genel nitelikte incelemektir. Örnek olarak, *Divânü Lûgat*'ın verdiği bilgiye göre, eski Türk yemeklerinden olan "tutmaç", "yarma yuga", "ovmaç-oğmaç", "katma yuga -kalam" ve düğün âdetleri ile ilgili olan "kalıng-kalın", "sağdıç" vb.'ne bugün de halk arasında rastlanmaktadır ki, bütün bunlar bu inceleme taslağının çerçevesi içinde birer birer açıklanmış olacaktır.

Şu kadar var ki, bu denemeyi yaparken, her sözcüğü ve ilgili bilgiyi, belli konular içinde açıklamak, tabii daha uygun olacağından bunun için de aşağıdaki kadro düzenlenip ona göre açıklama yolu izlenmiştir. Bundan dolayı, bu taslağın ana hatları, *Divân*'daki maddelerden 1) âdet ve inançlar, 2) ev ve ev eşyasıyla elbiseler, 3) türlü zanaatlar, 4) halk hekimliği, 5) bütün tarım hayatı ve aletleri, 6) gıdalar, 7) şiir, temaşa, (tiyatro), hikâye, musiki

ve rask, 8) idare ve hukuk üzerindeki sözcüklerin açıklanmasıdır³⁵.

Divânü Lûgat'ta şamanizm ile ilgili sözcükler³⁶

Kâşgarlı Mahmut bu çok kıymetli eserini Türklerin bir devlet olarak İslâmı kabul ettiklerinden bir buçuk yüzyıl sonra Irak'ta, belki Bağdat'ta oturduğu zaman yazmıştır. İslâm dünyasının kültür merkezi olan Irak'a ne zaman geldiğini bilmiyoruz. 1069-74 yıllarında en açık Arapça ile büyük bir eser yazabilen Kâşgarlı her halde uzun süre İslâm kültürü merkezlerinde bulunmuş olmalıdır. Onun, 1041 yılında Müslüman Türklerle müşrik Yabaku ve Basml Türkleri arasında geçen büyük savaşa katılan Türk gazilerini görmüş ve onlarla konuşmuş olması (*Divân* III, 227), eserini yazdığı tarihten aşağı yukarı otuz yıl önce Türkistan'da, Kâşgar ve çevresinde bulunmuş olması gerektir. Kâşgarlı koyu bir Müslümandır. Müşrik Türklerle savaşan, Budistlerin tapınaklarını yıkıp putları tahkir eden gazilerin destanlarından parçalar vermektedir (cilt 1, 343, 483). Bir Müslüman Türk, bir Budist Uyguru öldürdüğünü öğrenerek anlatıyor:

"Bana bir müşrik Uygur geldi. Onu öldürdüm. Dedim: Şimdi sen yat, kuşlara et ol. Seni kerkenes ve kurt istiyor." (1,36) Bu gibi şiirleri naklederken Kâşgarlı mutaassıp bir Müslüman heyecanı ile açıklıyor: Ama Müslüman Türklerin eski Şamanizm kalıntılarında olan

³⁵ Ben *Divânü Lûgat*'ın folklor - etnografya maddelerini bu kadro içinde incelemek istedimse de, türlü nedenlerle bunu tamamen yapmağa zaman ve imkân bulamadım. Genç araştırmacıların *Divân*'ı bu yönden ve bu kadro içinde incelemelerini dilerim.

³⁶ Bu konuda Abdülkadir İnan'ın *Türk Kültürü* (şubat 1971, s. 100) dergisinde çıkan makalesinden geniş ölçüde yararlanılmıştır.

sözleri ve terimleri açıklarken tam bir Şamanist Türk gibi konuşuyor. Bazan, Şamanizm kalıntısı olan inanışları bildiren sözcükleri ve terimleri anlatırken "Türkler böyle inanırlar", "bu inanış çok yaygındır" demekle yetiniyor. Kâşgarlı'nın "umay" üzerine verdiği bilgiler dikkate değer. O, bu dişi tanrıyı unutturma çabasını, bilerek göstermiştir.

1. Abacı: Umacı, "Abacı keldi" bununla çocuklar korkutulur, ağırlık basma, kâbus (1, 136).

1 a. Abakı: Göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korukuluk (1, 136).

2. Arvamak: Afsunlamak. "Kam arvaş arvadı", şaman afsunladı (büyü yaptı) (1, 283).

Arvamak: Birlikte afsun söylemek. "Kamlar kamug arvaştı" kamlar anlaşılmayan sözler söylediler. Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir (1, 236).

3. Arviş: Afsun. "arviş arvadı" büyük afsun yapıldı demektir (1, 249)³⁷.

4. Çıwı: Cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlardı: İki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün illerinde oturan cinler de kendi illerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana olan il halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu ilin

³⁷ Büyüleme anlamına gelen büyüsel bir terimdir. Kıpçak grubu Türk boylarında "arvav", Orta Asya Türk lehçelerinde "arbağ" denir. Ali Şir Nevaî bir şiirinde "yılan arbağ"ı deyimini kullanmıştır:

"Zülfî sevdasında bilmezler Nevaî nüktesin

Çün cünün güftâridir yahut yılan arbağ!" dir.

Yılan afsunu Türk uluslarında çok yaygın bir folklor maddesi teşkil ediyor. Ali Şir Nevaî'nin şiirindeki "arbağ" kelimesini *Abuşka* sözlüğü yazarı şöyle açıklıyor: "Yılan ininden çıkarmak yahut zehrini gidermek için okunan afsundur." (Vilyaminov-Zernov yayını, s. 16; yine bkz. A. İnan "Ali Şir Nevaî ve Folklor" T.F. Araştırmaları 1966, no 198, s. 3510).

Hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygın bir görenektir (III, 225).

5. Iduk, Idik: Kutlu ve mübarek olan her nesne. Ashında bırakılan, salıverilen her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır. (I, 65)³⁸.

6. İrk: Falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek (I, 42). İrklamak: Kehanet etmek. "Kam ırkladı" şaman kâhinlik etti, ırka baktı (III, 443)³⁹.

7. İsrık: Çocukları perilere ve göz değmesine (nazara) karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek "ısrık, ısrık" denir ki "ey peri ısırılmış olasin!" demektir (I, 99).

8. Kam: Kâhin, şaman (III, 157).

9. Kaş: Beyaz ve siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım çarpmasından korunurlar. Üzerinde Kaş taşı bulunanlara yıldırım düşmez. Türklerin inancına göre böyledir (III, 22, 152).

10. Kovuç: Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serperler, sonra "kovuç, kovuç." denir. Üzerlik ve ödağacı ile tütsülenir. Bu "kaç, kaç" demek olsa gerekir (I, 163).

³⁸ Çağdaş Türk lehçelerine "ızık, ıyık, iyik, itik." Şamanist Türklerde bir koruyucu ruha, binit olmak üzere salıverilen, binilmeyen, boş bırakılan at. "Salıvermek, göndermek" anlamındaki "id." kökünden partisiptir, "mübarek, mukaddes" anlamlarını galiba çok erken, belki Hunlar devrinde almış olsa gerek.

³⁹ Eski Uygurlarda Orhun harfleri ile, IX. yüzyılda yazılmış olduğu sanılan İrk Bitig adlı fal kitabı V. Thomsen tarafından okunmuş ve yayımlanmıştır. Bu eser H. N. Orkun tarafından Eski Türk Yazıtları adlı eserin II. kitabında (s. 71-91) yayımlanmıştır.

11. Kovuç: Oğuzlar "kovuç" kullanırlar. "Yel kovuz bitigi" denir ki, cin çarpmasına karşı yapılan afsun üfürük demektir. (III, 163).

12. Kösgük: Göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarına ve bostanlarına dikilen korkuluk, bostan öyüğü (II, 289).

13. Munçuk: Atın boynuna takılan değerli taş; aslan tırnağı, muska gibi şeyler (I, 475)⁴⁰.

14. Temür (demir): Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, ya da sözleştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne koyarlar "bu gök kirsün kızıl çıksın" derler ki "sözünde kılıç kanına bulansın, demir senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri büyük, kutsal sayarlar (I, 362).

15. Tiki: Geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her yıl bir kez toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır (III, 230).

16. Uçguk: uçuk, ingi (I, 98)⁴¹.

17. Umay: Son. Kadın doğurduktan sonra rahminden çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi

⁴⁰ Muncuk: Bu sözcük XVI-XVII. yüzyıllarda Ukraynalılara ve Lehistanlılara askeri terim olarak (boncuk) geçmiştir. Onlara Osmanlı Türklerinden geçtiği kabul edilmektedir. "Tuğ" teriminin kendisi geçmediği halde tuğ'un süslerinden ve büyüsel niteliği olan "boncuk"un geçmesi açıklanamıyor. Osmanlılarda da tuğ, eski anlamıyla değil, "sorguc"a tuğ denilmiştir. Şemsettin Sami'nin tuğ kelimesini açıklamasına göre böyledir (Kamusu Türki, s. 452). Eski tuğlardaki "munçuk"lar, her halde, nazarlık olarak kullanılmış olsa gerek. Kaşgarlı'nın açıklamasından da bu anlaşılmaktadır.

⁴¹ Uçguk: Bu sözcük çağdaş Türk lehçelerindeki "uçuk" sözcüğünün eski şeklidir. En çok dudaklarda beliren içi sulu kabarcıklara denir. Birçok Türk boylarının inanışlarına göre bu, uçuk denilen kötü bir ruhun marifetidir. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilerek afsunlanır. Bu hastalığa "uçuklanma", tedavi eden kocakarılar da "uçukcu" denir.

denir. Şu atalar sözüde de gelmiştir: “Umaya tapınsa oğul olur.” Kadınlar onu uğur sayarlar (I, 123)⁴².

18. Us, üs: Kerkenes kuşu. Bu kuş bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüm işaretidir (I, 36, III, 46).

19. Üngüjin: Çölde insanı öldüren umacı, gulyabani (I, 145).

20. Ürüng: Afsuncuya, arbağcıya verilen para (I, 134)⁴³.

21. Yârin-yağrın: Kürek kemiği. Türklerin şöyle bir atalarsözü vardır: Kürek kemiği karışırsa memleket karışır (III, 21)⁴⁴.

• 22. Yat: Taşlarla yağmur yağdırmak ve rüzgâr estirmek için yapılan büyücülük, kâhinlik (III, 159). Kâşgarlı bu alanda ayrıca şu bilgileri de vermektedir: “Yat, bir türlü kâhinlik. Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır;

⁴² Umay: Bilindiği gibi Umay eski Türklerin dişi tanrılarından biridir. Kâşgarlı Mahmut'un bu ruh üzerinde verdiği bilgi pek fazla İslâmlaştırılmıştır. Bununla birlikte “umaya tapınsa oğul olur”, “kadınlar bunu uğur sayarlar” diyerek eski inanışa da işaret etmiştir (bkz. A. İnan “Umay İlâhesi Hakkında” *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926; “Makaleler ve İncelemeler” 1968, s. 397-399); (bkz. M. Şakir Ülkütaşır, Umay Tanrıçası, *Türk Kadını* dergisi sayı, 1, (IV) nisan 1947).

⁴³ Ürüng': Asıl anlamı beyaz, ak demektir. Göçebe Türk boyları süte ve süttten elde edilen gıda maddelerine (yoğurt, yağ, kurut, ayran, kırmızı gibi) “ürün” derler. (K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* s. 37). Yakutlarda da süt ve süttten yapılan gıda maddelerine “ürüng as” derler (E. Pckarski, *Yakut Sözlüğü*, “as” sözcüğü açıklamasında, s. 163). Anadolu'da bu sözcük eski anlamı olan “süttten yapılmış gıda maddeleri (*Söz Derleme Dergisi*, III, 1936) anlamını muhafaza etmiştir. Şaman ve üfürükçüye verilmesi gereken ücrete Başkurt ve Kırgızlarda tıpkı Kâşgarlı'da olduğu gibi (elig ürüng ber) “üfürükçüye akını ver!” derler.

⁴⁴ Kürek kemiği falı için (bkz. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 151-159).

böylelikle yağmur ve kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu “Yağma” ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim de yaz idi. Bu suretle kar yağdırıldı ve ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü (III, 3)⁴⁵.

23. Yel: Cin, “er yelpindi” denilir, “adama yel (cin) çarptı” demektir (III, 108).

24. Yelbinmek: Cin çarpmak, “oğlan yelpindi” denir ki “oğlan yele, cine çarpıldı” demektir (III, 108).

25. Yalvı: Büyü, sihir, büyücüye “yalvıçı” denir (III, 33)⁴⁶.

26. Yelbuke: Ejderha, büyük yılan. Şu savda (ata-sözünde) da gelmiştir: Yeti başlıg yel büke = yedi başlı ejderha (III, 227)⁴⁷.

27. Yoğ: Ölü gömüldükten sonra üç ya da iki güne kadar verilen yemek (III, 143). Yoğlamak: Ölü için yemek vermek. Türklerin göreneği böyledir (III, 309). Kâşgarlı'nın Alp Er Tonga'nın yoğ törenindeki ağıttan aldığı bir dörtlükle bu yoğ töreni şöyle anlatılıyor:

• ⁴⁵ Havaya etki etmek için okunan (söylenen) afsun ile kullanılan taş “yada cada, yat” denilmiştir. Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri pek yaygın olan inanca göre Türk Tanrısı Türklerin büyük dedelerine “yada” denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Bu taşla istenildiği gibi yağmur, kar, dolu yağdırılabildiğine inanmışlardır.

Ali Şir Nevaî *Favâidül Kibâr*'ında “yada” taşını zikreder:

“yada taşıga kan teygç yağın yağkandek, ey sâki!

yagar yağmurdek eşkim çün bolur serab âlud.”

⁴⁶ “Yel, yil” genel olarak çağdaş pek çok Türk boylarında şerir, kötü ruh anlamına “yel, yil” sözcüğü kullanılır.

⁴⁷ “yil büke” sözcüğünün değişmiş biçimi olan “yelbigen” Altay ve Televüt Türklerinde tesbit edilmiştir ki, müthiş garibe ve insan yiyen bir yaratılmış (Radlov, W, III, 357). Aynı yaratığın adı Hakaslarda “çilbigen” şeklinde söylenir (N. Baskakov, *Hakas Sözlüğü*, s. 316).

Herkes kurt gibi uluşuyor
Yakasını yırtarak bağıyor
Ünü çıkınca haykırıyor
Gözü örtülesiye kadar ağlıyor (1, 89).

28. Yoğ basan: Ölümden sonra yedi gün verilen
yemek, yoğ basan (1, 399).

DİVÂNÜ LÜGAT ÇEVİRİLERİ
BİZDE VE BATI'DA DİVÂN ÜZERİNE
YAZILAN KİTAP VE MAKALELER

Divânü Lûgat'ı Türkçeye çevirmek isteyenler ve çevirenler

Arapça yazılmış olan *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk*, İstanbul'da bulunup hicrî 1333-1335 (1914-5/1916-7) de aynen basıldıktan⁴⁸ sonra Türkçeye çevrilmek istenilmiş ve bazı kişiler çeviri işine girişmişlerdir. *Divânü Lûgat*'ı ilk önce, basımına bakan, öğretmen Kilisli Rifat Bilge çevirmiştir. Kilisli, yirmi iki defter tutan bu çeviriyi, Birinci Cihan Savaşının sonlarında Maarif Nezaretine 120 liraya satmış. Bu defterler Nezaretçe Telif ve Tercüme Heyetine verilmiş, oradan da Dârülfünun Edebiyat Fakültesi kütüphanesine konulmuştur. Ankara'da Millî Hükümet kurulduktan iki yıl sonra, Millî Eğitim Bakanlığı (Vekâleti)'nce *Divânü Lûgat*'ın Türkçeye çevirilmesi düşünülmüş ve bu iş, o vakit, Maarif Vekâleti Müsteşarı bulunan rahmetli Samih Rifat Bey'le şair Mehmet Âkif Bey'e verilmiştir. Bunun üzerine Kilisli Rifat'ın defterleri İstanbul'dan Ankara'ya getirtilmiş, fakat nedense, bu çevirme işi yüz üstü kalmıştır.

Birinci Türk Dili Kurultayı'ndan (26 eylül 1932) sonra rahmetli Reşit Galip'in Maarif Vekilliği sırasında aynı zamanda başkanı bulunduğu Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından *Divânü Lûgat*'ın çevrilmesine karar verilmiştir.

⁴⁸ *Kitabü Divân-ı Lûgat-it-Türk*, c. I, 1333 (1915), İstanbul, Matbaai Âmire (Müshahih: Kilisli Rifat) b: C. II, 1333 (1915) c: *Kitabü Divân-ı Lûgat-it-Türk*, c. III, 1335 (1917), İstanbul, Matbaai-â Amire (Müshahih: Kilisli Rifat).

Bu karar, *Divân*'ın bütünüyle çevrilmesi olmayıp bir dizin halinde sadece sözcüklerin toplanıp basılmasını amaç almakta idi. Böyle bir dizinin meydana getirilmesi işinin de yine Kilisli Rifat'a verilmesi kabul edilmiştir. Ama bu, bilim bakımından hiç bir zaman doğru olmayan bir karar, bir teşebbüstü.

Türk Dil Kurumu Merkez Heyeti (şimdiki Yürütme Kurulu) üyelerinden Celâl Sahir Erozan, Ragıp Hulûsi Özdem, Hâmit Zübeyr Koşay'dan kurulu bir komisyon dizin fişlerini incelemekle görevlendirildi. Fakat, arada çıkan anlaşmazlık dolayısıyla, Kilislinin fişleri kabul edilmedi, bu iş de böylece neticesiz kaldı. Sonradan Besim Atalay, *Divânü Lûgat*'ın çeviri işini üzerine alarak onu tam bir şekilde dilimize çevirmiştir.

Divânü Lûgat yine o sıralarda Birinci Dönem Büyük Millet Meclisinde Van Milletvekili bulunan Tevfik Bey adında bir kişi tarafından dilimize çevrilmiştir. Bu çeviri de, açıklamaları pek kısa, dizin niteliğinde bir eserdir.

Divânü Lûgat, bunlardan sonra Konyalı Hoca Âtîf Efendi tarafından dilimize çevrilmiştir. Bu zat *Divânü Lûgat*'ı önce bir dizin halinde, sonra kendisinden istenmesi üzerine tam olarak Türkçeye çevirmiştir. Fakat bu son çevirinin de yine birçok eksikleri görüldüğünden bu iş de istenildiği gibi bir sonuç vermemiştir.

Kilisli Rifat Bilge ve Konyalı Âtîf Tüzün Hocalarla Vanlı Tevfik Demiroğlu'nun bu çevirileri Türk Dil Kurumu kütüphanesinde saklanmaktadır. Şu kısa ve gerekli açıklamalardan sonra bu kişilerin yaptıkları çevirilerin değer ve niteliği üzerinde aşağıda ayrı ayrı bilgi vermeğe geçiyoruz.

Çeviriler:

1) Kilisli öğretmen Rifat (Bilge) çevirisi: Bay Rifat Bilge'nin Türk Dil Kurumunda saklı bulunan *Divânü*

Lûgat çevirisi, beş defterden ibarettir⁴⁹. Bu defterler arasında *Divânü Lûgat*'ın üçüncü cildine ait olan büyük bir bölümün çevirisi yoktur. Bu nedenle çeviri eksiktir. Eski Dil Encümeni'nden devir yoluyla Kurum'a gelen bu çevirilerde, *Divânü Lûgat*'ın aslında olan fasıl, bâp ayrırmaları gösterilmemiştir. Yalnız sözcükler sıra ile alınıp çevrilmiştir.

Acele yapılmış olduğunu sandığımız bu çevirilerde, yanlışlarla birlikte, metinde bulunan birçok sözcükler, hatta bazı yerlerde sayfalar bile atlanmıştır. Bununla beraber, yine *Divânü Lûgat* metninde bulunan birtakım ufak tefek yanlışlar da hemen , hiç düzeltilmeden alınıp geçilmiştir.

Türk Dil Kurumu'nda bulunan Kilisli çevirisi, gerçi üstadın el yazısı değildir. Üstat, bu defterlerin kendi çevirisinden çekilmiş olduğunu bildirmekte ise de, esasen *Divânü Lûgat*'ın bu şekilde kabul edilip basılması büyük bir yanlış olurdu. Bu çevirinin yine büyük bir eksigi de orada Türkçe sözcüklerin Lâtin harfleriyle okunma biçimlerinin gösterilmemiş olmasıdır.

2) Birinci Dönem Van Milletvekili Tevfik Beyin çevirisi: Kısa açıklamalı alfabetik bir dizin olan bu çevirinin, çevirmenin el yazısıyla yazılı olan, biricik nüshası Türk Dil Kurumu kütüphanesinde (No. 4482/5351)'dir. Kurum bu nüshayı rahmetli Tevfik Beyin varislerinden satın alarak saklamıştır.

Bu nüsha 17x25 boyutunda olup 504 sayfadır. 6500 kadar sözcüğü kapsayan bu çeviri eski harflere göre alfabe sırasıyla olup, her sözcüğün yanına o sözcüğün basılı

⁴⁹ Kilisli'nin bu çevirisi yirmi iki defter halinde Atatürk kitapları arasında saklıdır. Dil Kurumu'ndaki beş defter bunlardan kopya edilmiş el yazmalarıdır.

Kilisli nüshalarındaki cilt ve sayfa numaraları da kaydedilmiştir.

Tevfik Beyin sözcük çevirileri oldukça doğrudur. Fakat, ne yazık ki, her sözcük *Divânü Lûgat*'taki tam açıklamalarıyla alınmamış birçok şiirler, savlar bırakılmıştır. Sonra, örneğin: "Türk" maddesindeki açıklama "aslında tafsilât vardır" işaretiyle pek kısa geçilmiştir. Bu nedenle bu çeviri, pek genel ve basittir. Yalnız Tevfik Bey, bazı sözcükler içinde *Divân*'da olup da bugün Doğu Anadolu'da aynen veya az bir farkla kullanılmakta olan sözcükleri de ek olarak yazmaktadır.

3) Konyalı Hoca Âtîf Efendi çevirisi: Bay Âtîf Tüzüner'in bu çevirisi yedi defter ve 943 sayfadır. Bu defterler de Dil Kurumu kütüphanesindeki çeviriler arasında saklı bulunmaktadır.

Âtîf Tüzüner'in bu çevirisi gerek Kilisli ve gerek Tevfik Beyin çevirilerinden daha düzgün, daha tam ve daha doğrudur. Bu çeviride Türkçe sözlerin okunuşu yeni Türk harfleriyle de yazılmıştır. Âtîf Tüzüner de, ne yazık ki gerek Türkçe ve gerek Arapça birtakım sözcüklerin anlamlarında yanlışlara düşmekten kurtulamadığı gibi metinde bulunan ufak tefek yanlışları düzeltmek işini de, nedense yapmamıştır.

Bu çevirinin dikkate çarpan bir eksiği de, *Divânü Lûgat*'ta bulunan mısra, beyit, kıta, sav (atasözü) gibi birtakım tanıkları yalnız Arapça açıklamalarına göre çevirip geçmek olmuştur. Bunların Arapça açıklamaları tanıkların genişleterek bildirilmesidir. Bundan dolayı bu tanıkların harfi harfine bugünkü Türkçeye göre çevirilerini vermek daha doğru olurdu. Tüzüner, kendisine yapılan bir hatırlatma üzerine bu çevirilerde sonradan bazı

düzeltilmeler, ulamalar yapmış ise de, bu da tam olmamış, iş yine eksik kalmıştır.

4) Besim Atalay çevirisi: Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan bu çeviri, üçü esas (yâni metin), biri tıpkıbasım (facsimilé) ve biri de dizin (indeks) olmak üzere beş ciltten ibarettir. Bu çevirinin 350 sayfadan ibaret olan birinci cildi, kısa bir önsöz ile çevirmenin, Kâşgarlı Mahmut'un hayatı ve *Divânü Lûgat*'ın yazılışı, bulunup basılışı, *Divân*'ı çevirmeye girişenler ve sonra çevirmenin bu önemli eseri nasıl çevirdiği üzerinde verdiği etraflı bilgileri kapsıyor. Bundan sonra bütünü ile *Divânü Lûgat*'ın çevirisine geçilmiştir. Bu cilt, 1939'da yayımlanmıştır.

İkinci cilt, 366 sayfa olup, yine *Divân* çevirisinin devamıdır. Bu cilde, *Divân*'ın esas nüshasında bulunan harita da eklenmiştir. İkinci cilt 1940 yılında yayımlanmıştır. Çevirinin sonuncusu olan üçüncü cilde gelince: Bu cilt 452 sayfa olup, 1941'de yayımlanmıştır. Böylece, *Divânü Lûgat*'ın asıl çeviri bölümü üç yılda basılıp yayımlanmıştır.

Çevirinin basımı bittikten sonra, *Divânü Lûgat*'ın itinalı bir cilt içinde tıpkıbasımını yayımlanmıştır (1941, Ankara, Alâeddin Kırâl Basımevi). Bu tıpkıbasımda silik ve lekeli çıkan bazı yerlerin ikinci fotoğrafları verildiği gibi ayrıca düzeltme cetvelleri de eklenmiştir. Böylece, bugün elimizde *Divânü Lûgat*'ın her türlü karşılaştırma imkânını veren bir takımı da bulunmuş oluyor.

Besim Atalay çevirisinin yayım tarihi sırasıyla, ek olarak, son cildini *Divânü Lûgat Dizini - İndeks* teşkil eder. Bu dizin için, Besim Atalay'ın bu alandaki çalışması bir anıttır, demekte haklıyız. Dizin, tertip ve kapsam bakımından C. Brockelmann'ın tanınmış İndeks'inden daha tam ve genel olup, onu birçok yerlerde düzeltip

tamamlamaktadır. 885 sayfalık büyük ve kalın bir cilt tutan ve kendisiyle *Divânü Lûgat* çevirisi tamamlanmış olan bu dizin, asıl çeviri sözcüklerini alfabetik sırayla kapsar. Burada her sözcüğün *Divânü Lûgat*'ın hangi cildinde bulunduğunu gösteren sayılarla, o sözcüğün kısaca anlamı ve birçok yerlerde de diğer Türk dili kaynaklarıyla karşılaştırılmaları kaydolunmuştur. *Divânü Lûgat*'ta geçen kişi ve yer adları yine alfabe sırasıyla, ayrıca gösterilmiştir.

Bu cilde, asıl çeviri ciltlerindeki yanlışları, bunların doğrularını gösteren bir düzeltme cetveli ile ayrıca yazma nüshanın sayfa sayıları ve Kilisli basımının bir cetveli de konulmuştur.

Besim Atalay'ın bundan başka IV. Türk Dil Kurultayı için yapılan -örnek basım- bir *Divânü Lûgat-it-Türk İndeksi* de vardır (İstanbul, 1942, Alâattin Kırıl Basımevi)⁵⁰.

Besim Atalay, Türk dilinin eski andaçları arasında pek önemli bir yer alan *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü büyük bir yetki ile tam bir şekilde dilimize çevirerek irfan kütüphanemize armağan etmiştir. Besim Atalay, *Divânü Lûgat*'ı sadece çevirmekle kalmamış, bunu birçok noktalarda, birçok haşiyelerle de düzeltmiştir.

Bilindiği gibi *Divânü Lûgat*'ı Sâveli Muhammed, Kâşgarlı Mahmut'un kendi eliyle yazdığı nüshadan çekmiştir. Fakat Türkçeyi bilmeyen Muhammed'in, Arapçayı da kuvvetle yazamadığı eserde yaptığı birçok i'rab yanlışlarından anlaşılmaktadır. İşte bu Türkçe, hatta

⁵⁰ *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi* 3 cilt. 1. cilt 1939, 2. cilt, 1940 (sonunda renkli ilk Türk dünya haritası vardır), 3. cilt 1941, Ankara, Alâattin Kırıl Basımevi. *Divânü Lûgat-it-Türk*, tıpkıbasımı (faksimile) 1941, Ankara, Alâattin Kırıl Basımevi, *Divânü Lûgat-it-Türk Dizini* (indeks), 1943, Ankara.

Arapça yanlışlarının kıymetli haşiyelerle düzeltildiğini Besim Atalay çevirisinde sık sık görürüz. Hiç bir çevirmen, bu hakikaten gerekli olan nokta üzerinde durmamıştır.

Batı bilim âleminde *Divânü Lûgat* ile en çok meşgul olmuş, bu yolda bir çok değerli yazılar yazmış olan Alman müsteşriki C. Brockelmann'da Atalay'ın bu düzeltmelerinin büyük ekseriyetini doğru ve yerinde bulmaktadır⁵¹.

Divânü Lûgat'ın Besim Atalay tarafından, büyük bir emek harcanarak yapılan çevirisi dolayısıyla bazı tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalara büsbütün yersiz denilemez. Fakat, çevirmenin haklı ve bilimsel bir değer taşıyan itirazlarını, aynı endişe ile gözönünde tuttuğunu ve bunlara İndeks'de bir yer vermiş olduğunu görüyoruz. Bu da, işi gerçek bir bilim açısından görüp o suretle ele almış olmanın bir belirtisidir.

Divânü Lûgat çevirisi dolayısıyla yapılan tartışmaları okumuş, bu arada Türk Dil Kurumu'nda saklı olan çevirileri de, tarafsız görüp incelemiş bulunuyoruz. Birinci nokta üzerinde fikirlerimizi yukarıda kısaca işaret ettik. İlk üç kişinin yaptıkları çevirilere gelince, bunları teker teker inceledikten sonra iyice anladık ki, Besim Atalay bugünkü kitabıyla iddialarında haklıdır. Çünkü, yukarıda birer birer anlattığımız bu çevirilerin üçü de, Besim Atalay'ın yapmak istediğini bize bilim olarak sağlamak kuvvetinden hayli uzaktır. Şu kadar var ki, çeviri iş ve tekniğinde Besim Atalay'a Kurum uzmanlarının yardım etmiş olduklarını şuracıkta belirtmeyi de bir görev sayarım.

⁵¹ Alâattin Kırıl Basımevi. Bunun için Prof. C. Brockelmann'ın *Türk Amacı* dergisinde (sayı 3) çıkan "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Hakkında" adlı makalesine bakınız.

(Türkiye dışındaki Türklerin Divânü Lûgat ile ilgilenmeleri

Divânü Lûgat-it-Türk, Türkiye dışındaki Türkleri de yakından ilgilendirmiştir. Sovyetler Bilim Akademisi'nin Azerbaycan Kolu, 1933 tarihinde bir komisyon kurarak Başkanlığına Halit Sait adında birini getirmiş ve böylece *Divânü Lûgat*'ın incelenmesi ve çevrilmesi işine başlamıştır. Komisyon bir çalışma programı yapmış ve bir de rapor yazarak bastırmıştır. Rapor, Akademinin Azerbaycan kolunun çalışmaları adındaki derginin 31. sayısında çıkmıştır.

Bu raporda komisyon *Divânü Lûgat*'tan birtakım örnekler de almıştır. Latin harfleriyle yazılmış olan bu örneklerin yazılışı yanlıştır. Sözcükler, Hakaniye Türkçesine göre -yani eski Kâşgar lehçesiyle- yazılacağı yerde, bugünkü Türkistan halkının ağızlarına göre kaydedilmiştir. Şu kadar var ki, Azerbaycan'da başlayan bu teşebbüs ve çalışma işinin sonucu bilim âlemince bilinmemektedir.

Doğu ve Batı bilim âleminde Divânü Lûgat

Divânü Lûgat-it-Türk'ün ortaya çıkıp basılması (Hicrî 1333-1335/1914-1916) gerek bizde ve gerek Batı bilim âleminde, özellikle Türkoloji dünyasında, pek büyük bir ilgi yaratmıştır. Eserin yayımından sonra bizde ve Batı'da-özellikle Almanya ve Macaristan'da- *Divân* üzerine ve *Divân*'ın türlü bilim dalları üzerine bir çok yayın yapılmıştır. Burada, Türk dil, tarih, coğrafya ve edebiyatına dair yazılan makaleler, kitaplar arasında *Divânü Lûgat*'tan bir bent veya bir fıkra alan, yani dolayısıyla bu eserden söz eden birçok yazı konumuzun

dışındadır. Biz burada, bu iki diyarda yapılan, yalnız *Divânü Lûgat*'ı genel olarak anlatan; yahut dil, tarih, coğrafya, edebiyat, etnografya-folklor bakımından incelenen kitap ve makalelerin oldukça tam bir bibliyografyasını vermeğe çalışacağız.

a) Türkiye'deki yayınların bibliyografyası

Bizde, *Divânü Lûgat*'ın basılışından sonra, bu kitap üzerinde yapılan çalışmalar ve yazılanlar biri doğrudan doğruya çeviriye, öbürü de *Divân*'ın filoloji, tarih, coğrafya, edebiyat ve etnografya-folklor bakımından incelenmesi üzerinedir. Bu son konuda yapılan yayınlar çeviri işinden daha çok ve daha geniş olmuştur. Bu kısımda da, bunları sırasıyla kaydediyoruz:

1) Köprülüzâde M. Fuat, *Divânü Lûgat-it-Türk*, (yazarı: Mahmut bin ül-Hüseyn bin Muhammed-ül-Kâşgarî, baskı yılı: Hicrî 466, iki cilt, Matbaai Âmire 1333).

Fuat Köprülü'nün *Millî Tetebbular Mecmuası*'nın 5. sayısında (kasım-aralık 1915/1331, s. 381-383) çıkan bu makalesi, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün o zaman çıkmış olan ilk iki cildi üzerine yazılmıştır. Fuat Köprülü'nün bu yazısı *Divân*'ın dil, edebiyat, tarih, coğrafya ve mitoloji bakımından önemini belirten ilk etraflı makaledir.

2) Abdülahad Nuri (Kastamonu barosu ikinci başkanı) *Atalarsözü*, (Kastamonu Vilâyet Matbaası, 1339; 1334).

Divânü Lûgat-it-Türk'te bulunan atasözlerini (savları) kapsayan bu eser, Türkiye'de konusunun ilk kitabıdır. Yazarın bu yolda çalışmalarını ve atasözleri üzerine genel bilgileri özetleyen değerli bir önsözü havidir. Rah-

metli Abdülahad Nuri, *Divânü Lûgat*'ın yayımından sonra, büyük ve ciddî bir emek harcayarak kitaptaki savları toplamış ve 1334 yılı haziranında bunları İstanbul'da bir kitap halinde bastırmaya başlamıştır. Fakat, mütarekenin araya girmesiyle bu eserin İstanbul'da basılmasına imkân görülemedi ve bu kitap da iki forması basıldıktan sonra yüzüstü kalmıştır. Yazar, 1338'de Anadolu'ya geçip Kastamonu'da yerleştikten sonra kitabın kalan üç formalık kısmını burada ancak 1339 yılında bastırabilmiştir.

Atalarsözü, *Divânü Lûgat*'tan toplanmış 251 savı kapsamaktadır. Bu savlar, bugünkü Türkçemize çevrildiği gibi, İstanbul lehçesindeki bazı atasözlerimizle ilişkileri de kaydedilmiştir. Bununla birlikte, eserin bazı yerlerinde Anadolu'nun, özellikle Kastamonu ve Boyabad'ın -ki Sinop'a bağlı bir ilçedir- halk âdetlerine dair faydalı notlar da vardır. Abdülahad Nuri'nin bu konudaki çalışmaları, rahmetli Necip Âsım'dan dört beş yıl öncedir.

3) Hüseyin Namık (Orkun) "Divânü Lûgat-it- Türk'e Nazaran Hakan", (*Dergâh Mecmuası*, sayı 8, Ağustos 1337).

Divânü Lûgat-it-Türk'teki Türk adetleri, inançları, sanatı, kadınlığı, tababeti, oyunları ve yemekler üzerine bilgileri toplayarak gerçekten faydalı bir seri makale yazmış olan yazar, bu ilk yazısında *Divân* üzerine küçük bazı bilgiler verdikten sonra, Hakan sözcüğü ve Türklerde Hakan anlayışı üzerine bilgi vermektedir.

4) Hüseyin Namık (Orkun), "Eski Türk Âdetleri", (*Dergâh* dergisi, sayı 10, eylül 1337).

Yazar, bu makalesinde de, genel olarak, Eski Türk görenek ve geleneklerine dair *Divânü Lûgat*'tan toplanmış dağınık fakat çok faydalı bilgiler vermektedir.

5) Hüseyin Namık (Orkun), "Eski Türk İtikatları", (*Dergâh* dergisi, sayı 12, ekim 1337).

Hüseyin Namık Orkun bu yazısında ise, *Divânü Lûgat*'ın verdiği açıklamalara göre, eski Türk'lerin sihîr, büyü, cin, peri, fal vs.'ye ait halk inanmaları hakkında gerçekten değerli bilgiler vermektedir.

6) Hüseyin Namık (Orkun), "Millî Türk Yemekleri", (*Dergâh* dergisi, sayı 20, şubat 1338).

Yazar, bu makalesinde, *Divânü Lûgat*'tan topladığı eski Türk yemek ve içkilerine; bunlarla ilgili bazı halk inanmalarına dair etraflı bilgiler vermektedir.

7) Hüseyin Namık (Orkun), "Eski Türklerde Tababet, Millî Oyunlar, Harp", (*Dergâh* dergisi, sayı 23, mart 1338).

Yazar bu makalesinde de, yine *Divânü Lûgat*'tan topladığı eski Türk tababeti, millî oyunları, Türkler'de harp fenni ve silâhları üzerine bilgi vermektedir.

8) Hüseyin Namık (Orkun), "Tarihte Türk Kadınlığı", (*Dergâh* dergisi, sayı 22, mart 1338).

Namık Orkun bu yazısında, yine *Divânü Lûgat*'ın verdiği açıklamalara göre, genellikle eski Türk kadın hayatına dair değerli bilgiler vermektedir.

9) Necip Âsım (Bal Hasanoğlu), *Eski Savlar*, Zaman kütüphanesi, (İstanbul 1338-1343, İstanbul Evkaf Matbaası, 59 sayfa).

İlk defa Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmualarında (yıl 2, sayı 2, 4, 5, 6, 1922-1923) yayımlandıktan sonra ayrıca kitap halinde de çıkan bu eserin kapsamı eski Türk atasözleridir. Folklorumuzun nasıl bir gelişme gösterdiğini bilmek için mutlaka bu eserdeki Atasözleriyle bugün kullandığımız Atasözlerini karşılaştırmak, dil, edebiyat ve ahlâk yönlerini incelemek gerekir. Bu karşılaştırma

sonucunda bugün halk dilinde yaşayan bazı Atasözlerimizin ne kadar uzun bir geçmişi olduğu anlaşılır.

Necip Âsım'ın *Eski Savlar* başlığı altında topladığı bu Atasözleri, *Divânü Lûgat*'tan derlenmiştir. Kitapta 290 atasözü vardır. Bu savlar, *Divânü Lûgat*'ta buldukları sayfaların sırasına göre düzenlendiği için eserde alfabetik bir sıra yoktur. Bundan başka bu savların yazımları da *Divânü Lûgat*'takinden farklıdır. Başta, yazarın üç sayfalık bir önsözü vardır. Burada Kâşgarlı Mahmut'un hayatı ve bu savların önemi, nasıl toplandıkları açıklanmıştır.

Eski Savlar, Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat*'ından çıkarılan 290 Atasözüne ve bu nitelikteki başka sözlerle bunların şerhlerini ve bazılarının bugünkü karşılıklarını kapsamaktadır. Bunlar, en eski Türk atasözleridir. Necip Asım, bunların ve dolayısıyla Türk edebiyatının yirmi yüzyıllık bir geçmişi olduğunu söylemekte ve bu fikrinin boş bir dava olamayacağını anlatmaktadır.

10) Köprülüzâde Ahmet Cemal, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı," (*Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, ağustos-ekim 1923/1339, yıl 3, sayı 2-3).

Profesör C. Brockelmann'ın *Ostasiatische Zeitschrift*, *jahrig 8*, dergisinin, Profesör Fredric Hirt'in 75. doğum yılı onuruna çıkarılan özel sayısında da yayımladığı uzun incelemenin dilimize çevirisidir. Bu inceleme, bize, *Divânü Lûgat*'ta bulunan bütün - kıt'a ve beyit halindeki - şiirlerin biraraya toplanarak çevirilerini vermiştir. C. Brockelmann, *Divân*'daki bu manzumeleri mersiye, destanlar, sâkinâmeler, av şarkıları, muhabbetnâme, tabiat tasvirleri ve hikemiyat başlıklarıyla incelemiştir.

Brockelmann, eski Türk edebî şekli hakkında kısa bazı bilgiler verdikten sonra, esasa geçerek manzumeleri şöylece kaydetmektedir:

a- Mersiye: 1) Alp Ertonga hakkında mersiye. 2) Meçhul bir kahramana ait mersiye. b- Destanlar: 1) Tengütler ile muharebe. 2) Uygurlara karşı sefer. 3) Yabakularla muharebe. 4) Kesin olarak tayin edilmeyen, nâtamam parçalar. c- Sâkinâme ve av manzûmeleri, Prof. Brockelmann'ın *Divân*'dan toplayıp bu etüt içinde kayıt ve çevirilerini verdiği edebî parçaların sayısı doksan altıdır.

Bu edebî parçalar, hemen aynı tertip ile, fakat daha açıklamalı ve doğru bir şekilde Ali Ulvi Elöve tarafından da toplanmıştır (bkz. No. 19).

11) Adnan Neşet, "Kâşgarlı Mahmut ve Eseri", (*Irmak* dergisi [Balıkesir] sayı 15, 1928).

Yazar üç kısa bölüm üzerine yazdığı bu makalesinde, önce Mahmut'un hayat ve kişiliğinden söz etmekte, sonra *Divânü Lûgat*'ın önemini belirten örnekler vermektedir. Arapçayı ve Türk-Arap dilbilgisini iyi bilen yazar, yazısının son bölümünde Kâşgarlı'nın Arap harflerini Türkçeye uygularken yaptığı bir yanlış üzerinde durarak şunları söylemektedir:

"Mahmut, Türkçe resm-i hat'ta her fetha lâfzında kendisi için asıl olmadığı halde imalâda 'elif'; kezâ her kesre ve zamme lâfzında kendileri için asıl olmadığı halde 'y, v' iktisap ederler, diyor. Buna Arapçada nazir olarak Esmâ-i sitte-i mu'telleden olan 'Eb - اب' ve 'Eh - اء' kelimelerinin hali izafetlerinde muarreb veya muharref olduklarını misal getiriyor. Halbuki hattî ve kısaf olarak bir muamele Arabiyeye tâbi olan bu kelimelerin bâlâda yalnız hatta bir hususiyeti haiz olan Türkçe imlâ kaidesine nazire addolunması doğru olmaz fikrindeyim."

Bu gerçekten yararlı yazının alt tarafı olduğu anlaşılıyorsa da göremedik. Yahut dergi yayımını tatil etmiştir. Adnan Neşat, yine bu makalesinde “Mahmud’un gramerciliği hakkındaki yazılarımız inşallah *Talebe Mecmuası*’nda neşrolunacaktır.” diyor ki, bu yazıyı da salık verişinde kesin bir açıklık olmadığı için sonradan bir süre aradıksa da bulamadık.

12) Necip Âsım (Yazıksız) “Türk Diline göre Kablettarih [Tarihten önce] Türklük”, (*Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* yıl: 3, sayı: 1, haziran 1923).

Necip Âsım’ın en eski çağlarda Türklerin millî, edebî ve özellikle sosyal hayatını anlatan bu makalesi, doğrudan doğruya *Divânü Lûgat*’a ait yazılmış bir yazı değilse de hemen hemen baştan aşağıya *Divân*’dan yararlanılmak suretiyle meydana getirilmiş olması itibarıyla konumuzla yakından ilgilidir.

Necip Âsım, bu inceleme yazısında, önce Türk tarihinin önemi ile anayurt ve batıya göç hakkında kısa bilgiler verdikten sonra amacını şöyle özetliyor: “Elde bulunan Türk Lûgatlerine göre bu milletin ahval-i iptidaiyesini tasavvur etmek mümkün olduğundan bu babdaki tetkikatımızı şurada telhis ediyoruz. Buraya kaydelediğimiz ahval, henüz ilk bir tetkik semeresi olduğu cihetle tecrübe nevinden bir şey olup Türk folkloru ve Türk tarihi, alehusus mukayeseli ve tarihî Turan folklor ve lisaniyatı meydana geldiği zaman bu bahis âdetâ bir kitap teşkil edecektir.” diyor.

Bu sözlerin arkasından “Türk Hayatı İçtimaiyesi” başlığı altında asıl konuya geçen yazar, hemen baş taraflarda: “Bir milletin tarihi, bilhassa hayatı içtimaiyesinin tahkiki demek olduğuna göre biz burada şu noksanı Türk Lûgatlerinden istifade suretiyle tamamlamağa kalkışa-

cağız.” demektir. Biz bu yazının, en geniş anlamıyla Kâşgarlı’nın *Divânü Lûgat*’ı temel tutularak meydana getirilmiş olduğu fikrindeyiz. Bu inceleme, şu niteliğiyle de *Divânü Lûgat*’ı Türk sosyolojisi bakımından tanıtan bir yazıdır diyebiliriz.

Yazıldığı zaman için hakikaten Türk aydınlarını çok faydalandırmış olan bu inceleme denemesi başlıca: Oğuz efsanesi, insan, Tanrı, ateş, su, demir, kağan (hakan), il (halk), budun, ordu, tüzük, katun (hatun), sığır (sürgün avı), takvim, sihir, bayram vb. gibi birçok sözcükleri ve bunların bildirdiği tarihî, düşünsel ve sosyal bütün kurumları, çoğun *Divânü Lûgat*’a dayanılarak açıklamaktadır. Bu yazının sonlarında, Türk lehçeleri ve kavimleri hakkında *Divânü Lûgat*’ın verdiği bilgi de özetlenmiştir.

13) Juze (P.K.) “Divânü Lûgat-it-Türk, Thesaurus Linguarum turcarum”, (İzvestiya Azerj. Gosudarstennogo Universiteta İmeni V.İ. Lenina *Vostokovedeniye* t.I. Bakü 1926, s. 75-94; t. II, 1927, s. 27-35).

Juze’nin, *Vostokovedeniye*’nin 1926-1927 sayılarında çıkan bu yazısı, Kâşgalı Mahmut’un *Divânü Lûgat*’ı hakkında önemli bir incelemedir.

14) Aksaray Mebusu Besim Atalay, *Türk Dili Kuralları*, (Köy Hocası Matbaası, Ankara 1931, 110 sayfa).

Ciddî bir emek ürünü olan bu eser, bizde ilk olarak *Divânü Lûgat*’taki Türk dil kurallarını bir araya toplayan bir çeviridir. *Divân*’ın çeşitli cilt ve yerlerinde dağınık bir suretle yazılı olan Türk sözdizimine ait bütün kurallar bu eserde toplanıp yetkiyle çevrilmiştir. Çevirilerde cilt ve sayfa numaraları da gösterilmiştir.

Çevirmen daha Dil Encümeninde üye iken bu kitabı -arkadaşı İsmail Hikmet Ertaylan’ın teşviki ile- yazmağa başladığını ve kitaba *Türk Dili Kuralları* adını verdiğini

kural sözcüğünün de Arapça "kaide" sözüne uygun ve güzel bir karşılık olduğunu önsözünde kaydediyor. Bizde kural sözcüğünü kaide karşılığı olarak ilk kullanan Besim Atalay olmuştur. Bu eser, çıktığı zaman bilim âlemimizde gerçekten büyük bir ilgi ile karşılanmıştır. Çünkü o zamana kadar *Divânü Lûgat*'ın elde basılı bir çevirisi de yoktu. Bu kitabın, bugünkü büyük *Dinânü Lûgat* çevirisinin ilk çekirdeği olduğunu da özellikle kaydetmek isteriz.

15) İshak Refet (İşitman), *Dil Kurultayı Dolayısıyla: Türkçe İçin Bir Konferans*, (Kütahya Vilâyet Matbaası, 1932, 16 sayfa).

Bu küçük eserde yazar, Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü ile eski Harbiye Okulu hocalarından Kütahyalı Abdurrahman Efendi'nin Türk dilbilgisine ait yazdığı *Mikyas ül-lisan Kıstas ül-beyan* adlı eserden bahsetmekte ve bilhassa *Divânü Lûgat*'taki sözlerle bugün Anadolu'da kullanılan sözlerden birçok örnek vererek karşılaştırmalar yapmaktadır.

Yazar, kitabının baş taraflarında (s. 3-5), ele aldığı konu bakımından önce Kâşgarlı Mahmut'un hayat ve eseri hakkında kısa fakat özlü bilgiler vermektedir. İshak Refet, bu münasebetle, fakat hiç bir kaynak göstermeden, Kâşgarlı için: "Mahmut, Kâşgarın 'Opal' köyündendir. Babası Kâşgarın Opal köyüne göçmüş, Mahmut orada doğmuştur." diyor. Hiç bir yerde rastlanılmayan bu kaydın doğruluğu gerçekleşirse, Mahmut'un hayatı hakkında pek yüzeysel olan bilgilerimizin bir noktası daha aydınlanmış olacaktır.

Yazar bundan sonra *Mikyas-ül-lisan Kıstas ül-beyan* ve yazarı Kütahyalı bilgin Abdurrahman Efendi hakkında kısa bilgiler vermekte, bu eserin bugün bile Türk dilbilgisi bakımından önemini belirtmekte ve hocanın özellikle ek-

ler ve tasrifler (çekmeler) üzerindeki çalışmalarını önemle işaret etmektedir.

İshak Refet kitabının 6-13'üncü sayfalarında 250 kadar, alfabetik şekil de sıraladığı, *Divânü Lûgat* Anadolu sözlerini karşılaştırmış, yakınlığını göstermiş, böylece Türkiye Türkçesindeki söz zenginliği üzerinde durmuştur. Kitabın sonunda (s. 14-16), *Divânü Lûgat*'ın Türk Dil kuralları üzerine verdiği bilgileri özetlemiş, karşılaştırmalar yapmış, bunlardan bazı örnekleri de kaydetmiştir. Bu küçük eser, *Divânü Lûgat* ile Türk dili üzerinde bize kısa fakat esaslı bazı bilgiler vermektedir.

16) Profesör Ahmet Zeki Velidî (Togan), "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Telif Senesi Hakkında", (*Atsız Mecmua*, sayı 16, 15 ağustos 1932).

Divânü Lûgat-it-Türk'ün yazılma yılını açıklayan bu makale, asıl yazma nüsha üzerinde yapılmış kısa fakat çok ilginç bir yazıdır. Yazar, bu makalesinde, *Divân*'ın son cildi sonundaki kayda rağmen, bu kitabın 1077 (470) yılında yazılıp bitirildiğini kaydetmekte ve bu konuda öteden beri kabul edilmiş olan yazılış yılını (466/1074) düzeltmektedir.

17) Ahmet Zeki Velidî (Togan), "Mahmut Kâşgarî'ye Ait Notlar", (*Atsız Mecmua*, sayı 17, eylül 1932).

Makale, Kâşgarlı ve eseri üzerinde iki kısma ayrılmış, küçük fakat değerli notları kapsamaktadır. Yazar, ilk kısımda: Kâşgarlı'nın hayatına dair *Divânü Lûgat*'ı inceleyerek topladığı bilgileri vermekte ve buna *Divânü Lûgat*'ı görüp yararlanmış olan eski Doğulu bilgilerin adlarını ve yararlanma derecelerini de eklemektedir. İkinci kısımda ise: Özellikle *Divânü Lûgat*'ta Kâşgarlı'nın naklettiği edebî parçalar üzerine kısa kısa düşünceler açıklanmakta ve bir kaç da örnek verilmektedir. Zeki Velidî

(Togan)'ın yayımladığı bu pek değerli notlar, sonradan Kâşgarlı Mahmut ve eseri hakkında yazılan bütün yazılara, hemen hemen, bellibaşlı bir kaynak olmuştur.

18) Köprülüzâde M. Fuat, "Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi: Divânü Lûgat-it-Türk", (*Cumhuriyet* gazetesi, 24 nisan ve 1 mayıs 1933).

Cumhuriyet gazetesinin, Prof. Fuat Köprülü'nün bilimsel yöntemiyle tertiplelediği "Millî Kültür Sayfası"nda çıkan bu iki makale, *Divânü Lûgat-it-Türk* ile yazarı Kâşgarlı Mahmut hakkında yeni bilgileri kapsayan tam bir incelemedir. Makaleye, *Divânü Lûgat*'taki harita da eklenmiştir. Bu iki makale sonradan, yazarın 1934 yılında yayımladığı *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*; (Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1934) adlı esere (s. 33-44)'de alınmıştır. Bu yazı, eserimiz için değerli bir kaynak da olmuştur.

19) Ali Ulvi Elöve, *Divânü Lûgat-it-Türk'teki Halk Şiirleri, Halk Sözleri* (Savlar).

Kâşgarlı Mahmut'un *Kitabü Divânü Lûgat-it-Türk'te* sözcüklere tanık olarak verdiği bütün dağınık şiirler toplanıp, konularına, ilgilerine, vezin ve kafiye tertiplerine göre başlı başına manzumeler olarak, meydana getirilmiş pek değerli bir eserdir. Ali Ulvi Elöve, bu eserin *Divân*'daki yalnız halk şiirlerine ait olan kısmını, Bursa Halkevi tarafından yayımlanan *Uludağ* dergisinde (sayı 1-10, 1935-37) daha önce parça parça yayımlamıştı.

Yazar sonradan *Divânü Lûgat*'taki savları (atasözleri)'da toplayarak, asıl yazma nüsha üzerinde karşılaştırmalar da yapıp birçok düzeltmeler, değiştirmeler ve yeni ulamalarla bu önemli eseri meydana getirmiştir.

Bu eser, bir önsözden sonra, başlıca 1) Halk şiirleri, 2) Halk sözleri (savlar) olmak üzere iki büyük kısımdır. Birinci kısmın kapsadığı bölümler şunlardır: Divânü

Lûgat'ta Türk nazım şekilleriyle gramer özellikleri. Birinci ayırım -birinci takım- mersiyeler; ikinci ayırım: destanlar; üçüncü ayırım: hamasî şiirler; dağınık bentler; dördüncü ayırım: Lirik şiirler; beşinci ayırım: tabii şiirleri; altıncı ayırım: eğlenti ve av şiirleri; yedinci ayırım: öğretimsel (talimî), dirileşimsel (içtimaî), huycul (ahlâkî) manzumeler. İkinci kısımda ise 76 kadar beyit kaydedilmiş ve bunlar çevirileriyle birlikte ötekiler gibi dil açıklamalarıyla beraber yazılmıştır. Bunlar da, 1) Savaşçıl, 2) sevgicil, 3) kırcal, çobancıl, 4) öğretimsel, dirileşimsel, huycul olmak üzere dört ayırımda incelenmiştir.

Eserin, halk sözlerine, yani savlara ayrılan ikinci kısmındaki konular ise şunlardır: Bu kısımda önce Atasözlerinin bildirdiği anlamlar incelenmiştir. Arkasından da gerek bizde gerek Batıda *Divânü Lûgat*'taki bu savları toplama işinde sarfedilen bilimsel çalışmalar üzerine bilgiler verilmiştir. Bu arada, Abdülahad Nuri ve Necip Asım'ın eserleri üzerinde tahlilî bir takım bilgiler verildiği gibi C. Brockelmann'ın *Ostasiatische Zeitschrift* dergisinde çıkan "Eski Türkistan Halk Hikemiyatı" adlı makalesinin bir çevirisi de faydalı notlarla birlikte aynen alınmıştır. Burada *Divânü Lûgat*'ta yazılı olan 266 kadar Atasözü, dikkatle toplanmış, bugünkü Türkçeye çevrilmiş, her savda geçen eski Türkçe sözcükler üzerinde dil ve dilbilgisi bakımından pek değerli açıklamalar yapılmıştır. *Divân*'daki bu savlar manzum ve mensur olmak bakımından iki kısımda toplanmıştır.

20) Ahmet Caferoğlu, *İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut*, (*Cumhuriyet Halk Partisi* yayınlarından, konferanslar serisi 2, kitap 17, 1938, 26 sayfa).

Bu kitap Kâşgarlı Mahmut'un hayatıyla *Divânü Lûgat*'ı hakkında Şehremini Halkevi'nde yapılmış olan uzun-

ca bir konuşmadır. Caferoğlu, bu konuşmasının ilk kısımlarında Kâşgarlı'nın *Divânü Lûgat*'ı nasıl ve ne gibi düşüncelerle meydana getirdiğini inceleyerek onun bu eserini "sırf Türklüğe karşı duyduğu sevgi dolayısıyla yazdığını" söylemekte ve gene Kâşgarlı'nın Türkolojinin daha o çağda temclini kurduğunu ve Türkologların babası olduğunu bildirmektedir.

Sonra, Kâşgarlı'nın zamanında İslâm âleminde ve özellikle Bağdat'ta Türkün ve Türkçenin işgal ettiği önemli yeri belirterek bu arada çeşitli zamanlarda Halifeler üzerinde bile Türk nüfuzunun ne derece etkili olduğunu gösteren bir söylentiye, Arap tarihçilerinden El-Fahrî'ye dayanarak şöyle anıyor: "Halife Mu'tez (866-869) hilâfete geldiği zamanda, müneccimler bir araya toplatılarak, mezkûr Halifenin, kaç yıl hilâfet makamında kalabileceği sorulmuş. Mecliste bulunan zeki ve nükteli zat, ileri atılarak müneccimlere hitaben bu meseleyi herkesten iyi bildiğini söylemiş ve Halifenin saltanat süresinin ancak Türklerin arzu ettikleri kadar süreceğini iddia etmiştir. Hakikaten Halifenin hâkimiyeti de ancak üç yıl sürdükten sonra, Türklerce nihayet verilmiştir."

Divânü Lûgat'ın kapsamını anlatan kısımda, kısa fakat yararlı bilgiler verildikten sonra, eserin tertip biçimine dair Kâşgarlı Mahmut'un verdiği bilgiler de tahlil edilmektedir. A. Caferoğlu bu konuda *Divânü Lûgat*'ın yazılıp bitirilmesi tarihi hakkında "Mahmut eserini, uzun zaman iddia edildiği veçhile 1074'de değil, bu tarihten üç yıl daha sonra yani 1077'de ikmal edip Halife Muktedi Billâh'a takdim eylemiştir." diyor ki, bu kayıt dikkate değer. A. Caferoğlu'nun bu eseriğinde Türk lehçelerine dair verdiği bilgiler de gerçekten yararlıdır.

21) Nurettin Ardiç, "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Medhalî", (*Aramak* dergisi [İzmir], mayıs-haziran 1939, sayı 2 ve 3; Brockelmann'dan çeviri).

"Divânü Lûgat-it-Türk'ün Medhalî" giriş, adı altında yayımlanan bu çeviri, basılı nüshanın (Kilisli Rifat tab'ı) 2-36'ncı sayfalarına aittir. Bu kısımda Mahmut, Türk dilbilgisi ve yazı sistemi, çeşitli Türk kavimleri ve diyeleklere üzerine önemli bilgiler verilmekte olduğundan, Brockelmann bu bölümü Almancaya çevirerek *Körösi Csoma Archivum* adlı Macar dergisinde yayımlamıştır. O zaman ortada bir *Divânü Lûgat* çevirisi bulunmadığından Brockelmann'ın bu çevirisi gerçekten faydalı olmuştur. İşte Bay Nurettin Ardiç'in *Aramak* dergisinde çıkardığı bu iki yazı, C. Brockelmann çevirisinin, ilk olarak Türkçe bir çevirisidir. Fakat, bu çeviri yazı, ne yazık ki medhalin pek az kısmını kapsar. Gerisi teknik zorluklar karşısında basılamayıp kalmış olmalıdır. (Besim Atalay'ın daha önce yazıp yayımladığı *Türk Dili Kurulları*'nda bu kısım da vardır. Ayrıca kitabımızın Batı'daki yayınların bibliyografyası kısmına bakınız. No 7).

22) (Kilisli) Rifat Bilge, "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Başındaki Makale", (*Türkiyat Mecmuası*, cilt 6, yıl 1936-1939, s. 355-358).

Kilisli Rifat Bilge bu makalesinde, *Divânü Lûgat*'ın yazma (Orjinal) nüshasının ilk yaprağındaki "لا يذبحى ان" " . . . معرج على . . ." ile başlayan yazı ve üstündeki imzayı söz konusu etmektedir.

Rifat Bilge bu yazısında, *Divânü Lûgat*'ı görüp okumuş, bir de imza koymuş olan "Muhammed bin Ahmet Hatib-i Darya"nın bilim ve edebiyat hayatını açıkladıktan sonra, onun tarafından yazılan bu mütalâanamenin aslını ve okuyabildiği kadar da Türkçe çevirisini vermektedir.

Deryâ Hatibinin oğlu Muhammed tarafından yazılan ve müstensih ile kısmen de eser hakkında görüşleri kapsayan bu yazı, *Divânü Lûgat*'ın metni ile ilgili olmadığından Kilisli baskısına alınmamıştır. Yanlız, Besim Atalay çevirisinin tıpkıbasımında aynen vardır.

23) (Kilisli) Rıfat Bilge, "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Telifi Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, cilt: 6, yıl: 1935-1939, s. 358-360).

Kilisli bu makalesinde, *Divânü Lûgat*'ın yazılış ve bitiriliş tarihlerini söz konusu etmektedir. Kilisli, *Divânü Lûgat*'ın 3. cildinin sonundaki kayıt ile başka bazı kayıtları esas tutarak bu kitabın 464 (1071/72)'de yazılmağa başladığını ve 466 (1073/74)'da bitirildiğini kesinlikle ileri sürmektedir.

24) M. Şakir Ülkütaşır, "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Folklor ve Etnografya Bakımından Tetkikine Dair Bir Tecrübe", önsöz (*Bartın* gazetesi, 29 haziran 1931, sayı 689).

Bu yazı için kitabımızın "Divânü Lûgat ve Türk etnografya-folkloru" bölümüne bakınız (s. 104).

25) Prof. Zeki Velidî Togan, "Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar, 1. Mahmut Kâşgarî'nin Haritası", (*Kopuz* dergisi, sayı 5, ağustos 1939).

Yazar bu makalesinde Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat*'taki ünlü ilk Türk Dünya haritası üzerinde bilgi vermekte, burada geçen birçok yer adlarının eski kaynaklara göre tarihî coğrafyasını açıklamaktadır. Zeki Velidî Togan'ın bu makalesi, *Divânü Lûgat*'ın haritasına dair çok değerli ve faydalı bir incelemedir.

26) Kâzım Dilcimen, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla", (*19 Mayıs* dergisi, Samsun halkevi dergisi, sayı : 56, 1941).

Bu uzun makale, gerçi Besim Atalay çevirisi dolayısıyla yazılmışsa da, yazarın aynı zamanda *Divânü Lûgat* üzerine yapmış olduğu gerçekten faydalı bir incelemeyi ortaya koymuş olması bakımından dikkate değer. Dilcimen, bu yazısında, kısaca *Divânü Lûgat*'ın yazarı, bilimsel önemi, yazılış tarihi gibi, eserin dış çerçevesini belirttikten sonra kapsamına geçerek *Divân*'daki dilbilgisi kuralları, harita, Oğuzlar ve damgaları, Türklük ve Türklüğe dair, kitapta kullanılan harfler, savlar (atasözleri), manzum parçalar, adlar, lûgatler gibi konular üzerine gerçekten faydalı bilgiler vermektedir. Dilcimen, şu konulara göre, *Divânü Lûgat* türlü kapsam bakımından da okurlarına tanıtmak istemiştir.

Bu tanıtmaya yazısından sonra yazar, "tercümenin ehemmiyeti" diye açtığı son kısımda, Besim Atalay çevirisi hakkında düşüncelerini yazarken çevirmeni öğmekte ve bu arada bazı sözcüklere ait düzeltmelerini de eklemiştir.

27) Ferit Birtek, *En Eski Türk Savları*, (Divânü Lûgat-it-Türk'ten derlemeler, Türk Dil Kurumu yayınlarından, Ankara 1944, 118 sayfa).

Bu eserde yazar, Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat*'ına dair genel bilgiler verdikten sonra, kitabına aldığı eski Türk savları (atasözleri)'nin bildirdiği anlam ve nitelik üzerinde kısaca düşündüklerini de yazmaktadır. Bundan sonra kitaba, Prof. Brockelmann'ın *Ostasiatische Zeitschrift* dergisinde çıkan Eski Türk Halk Bilgeliği (Hikemiyatı) adlı makalesinin etraflıca bir özeti de eklenmiştir. Gerçekten değerli ve faydalı bir incelemedir.

28) A. Caferoğlu, *II. Türk Dili Tarihi Notları*, birinci bölüm, (İstanbul Üniversitesi yayınlarından, No. 187, İstanbul, Burhanettin matbaası, 1943).

Türk Dili Tarihine ait bir ders kitabı olan bu eserde, ilgisi dolayısıyla, Kâşgarlı Mahmut'un kısaca hayatı ve *Divânü Lûgat*'ın özellikle dil tarihi bakımından kapsamı hakkında etraflı ve değerli bilgiler vardır (sayfa 42-58). Konunun yetkili yazarı, eserinde bundan başka, *Divânü Lûgat*'ın Uygur harflerine dair verdiği (sayfa 14-15) bilgileri de kaydetmektedir.

29) Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmut*, (İstanbul 1970, Millî Eğitim Bakanlığı yayını "1000 temel eser", 30).

Bu kitap, A. Caferoğlu'nun Kâşgarlı Mahmut hakkındaki uzun bir konuşması (bkz. No. 20) ile Türk Dili Tarihi Notları (bkz. no. 28)'ndaki bilgilerin karma bir özeti niteliğindedir. Halbuki A. Caferoğlu'ndan bu alanda, yazılanların, basılanların kat kat üstünde, bir kitap beklemek, ya da istemek her zaman hakkımızdır.

30) Ali Çiçekli, *Kâşgarlı Mahmut, Divânü Lûgat-it-Türk*, (İstanbul, 1970, May yayını).

31) M. Şakir Ülkütaşır, *Kâşgarlı Mahmut*, (Ankara Üniversitesi Basımevi 1962, 22 s.). Türk Dil Kurumu yayınlarından. Türk diline emek verenler dizisi arasında yayınlanan bu broşür, özellikle Ortaokul ve Lise öğrencilerine Kâşgarlı Mahmut ve kitabı olan *Divânü Lûgat*'ı daha kolay şekilde ve özet halinde tanıtmak üzere hazırlanmıştır. Kitabın sonuna *Divânü Lûgat*'tan savlar (ata-sözleri), deyişler (şiiirler) ve söz açıklamaları gibi bazı örnekler de eklenmiştir.

32) Behçet Dedeoğlu, "Kâşgarlı Mahmut Hakkında Bibliyografya", (*Çağrı* dergisi, Konya yıl 2, sayı 105, ekim 1966).

Birtakım yanlışlar ve yanıltıcı sayı, anlatımlarla kötü bir araştırma örneği olan bu bibliyografya hakkında, yine aynı dergide çıkan (Sâim Sakaoğlu, "Bir Bibliyografya

Üzerine", sayı 110, mart 1967), başlıklı bir yazının, yeri ve yakın ilgisi bakımından, bazı parçalarını aşağıya almakla yetiniyoruz:

"*Çağrı*'nın 105. sayısında, Behçet Dedeoğlu'nun, Kâşgarlı Mahmut üzerine bir bibliyografya denemesini okuduk. İlk bakışta hiç de bir araştırma mahsulü olmadığı, buna mukabil, bu alanda daha önce hazırlanan bir bibliyografyaya en belirli bir iki kaynak ilâvesiyle tanzim edildiğini sandığımız bu çalışma (yani bibliyografya), bu eksikliğin yanında yanlışlarla da doludur.

Mahmut üzerine yapılan bir bibliyografyaya, onun, eserinin eski ve yeni basımlarıyla başlansa her halde daha iyi olurdu. Tercüme ve indekslerini de içine alan bu bölüm (ki, Sâim Sakaoğlu değerli makalesinde bunu yapmıştır.) kanaatimizce bir hayli zengin olurdu. Makaleler de bir düzene sokulmamış. Doğrudan doğruya konu ile ilgili olanlar bir başlık altında; ansiklopedi, edebiyat tarihi vb. ni bir başlık altında; dolayısıyla bahseden makaleleri de ayrı bir başlık altında toplamak mümkünken 'ihtiyar-ı zahmet' edilememiştir.

I no. lu bölümde verilen 62, II no. lu bölümde verilen 18, kaynağın toplam olarak 58 numarada gösterilen kaynağın (M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, s. 96-115), "Doğu ve Batı Bilim Âleminde Divânü Lûgat" bahsi ve eserin çeşitli sayfalarına serpiştirilen bilgilerden faydalanılarak hazırlanmış, belki de aynen iktibas edilmiştir", (Bu makalenin alt tarafları bizi övücü cümleleri ve konusu bakımından da bibliyografya bilgilerini kapsamaktadır. İsteyenlerin aslına başvurmalarını salık veririz.).

33) M. Şakir Ülkütaşır, "Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut", (Divânü Lûgat'ı yazıp bitirişinin 873. yıldönümü

dolayısıyla), (*Yurt Sesi* [Ankara], mart, sayı 6-7, 1946' da aynen alınıp yayımlanmıştır). Bu makale, Kâşgarlı Mahmut ve kitabı *Divânü Lûgat* hakkında kamu kültür çevresine ancak genel bilgi verilmek amacıyla kaleme alınmıştır.

34) M. Şakir Ülkütaşır, "Kâşgarlı Mahmut", (*Ulus* gazetesi, II şubat 1946). Bu kısa tanıtıcı yazı da *Divânü Lûgat*'ın yazılışının 873. yıldönümü dolayısıyla yapılan anma törenine katılma ve geniş halk topluluğuna hitap etme amacıyla yazılmıştır.

35) İ. Behçet Akın, "Müslüman-Türk Hareketlerinin Müjdecisi: Kâşgarlı Mahmut", (*Orkun*, sayı 55, 19 kasım 1951).

36) Omeljan Pritsak, "Mahmut Kâşgarî Kimdir?" (*Türkiyat Mecmuası*, 10. cilt, 1953; çeviren: Prof. Hasan Eren.) Bu kısa etüt içinde (dört küçük bölümde) Kâşgarlı'nın gerek *Divânü Lûgat*'taki dağınık kayıtlara ve gerek bazı araştırmacıların bu konuda yazdıklarına dayanılarak hayatı hakkında gerçekten faydalı bilgiler verilmiş, daha açıkçası bu bilgiler ustaca yazılmış, bu arada önemli bazı kaynaklar da (metin içinde ve dip notlarda) gösterilmiştir.

37) Nevhis Gülmeden, "Kâşgarlı Mahmut ve Türkçülüğü", (*Emre* dergisi, sayı 23, mart 1965; dergi Eskişehir'de yayımlanmaktadır).

Kâşgarlı Mahmut ve eseri *Divânü Lûgat* hakkında genel bilgileri kapsayan bir yazıdır. Yazıda Kâşgarlı'nın milliyetçiliği üzerinde biraz durulmuştur.

38) Dehri Dilçin (hazırlayan), *Arap Alfabesine Göre Divânü Lûgat-it-Türk Dizini*, (Türk Dil Kurumu yayınlarından sayı 170, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, 450 s.).

Dizin'in Kurum adına yazılan kısa Önsöz'ünde (kendi alanında ciddi bir emek ürünü olan) bu eserin hazırlanmasındaki gerekçe açıklanmakta ve şöyle denilmektedir: "Bilindiği gibi *Divânü Lûgat-it-Türk*'te maddede başı olan kelimeler alfabe sırasıyla sıralanmamış, Arap gramerinin kelime kalıplarına göre sınıflandırılarak verilmiştir. Bundan başka eserdeki örneklerle tanıklar (tümleçler, savlar, deyişler) içinde birçok kelimeler geçmektedir. Bunlar alfabe sırasına konarak bir dizin (indeks) yapılmadıkça aranan bir kelimenin bulunması çok güç olduğundan *Divânü Lûgat* tercümesinin Türk alfabesine göre bir dizin cildi de çıkarılmış, böylece bu güçlük büyük ölçüde azaltılmıştır. Burada (yani, Dizin'de) kelimelerin tercümede hangi cildin hangi sahifesinde ve hangi satırında bulunduğu da gösterilmiştir." (Van eski Milletvekili Tevfik Bey, *Divânü Lûgat*'ın bu biçimde kısa açıklamalı bir çevirisini yapmıştır. bkz. *Divânü Lûgat* çevirileri).

Divânü Lûgat'ın Arapça metnindeki sözlere göre ve kısa bazı açıklamalarla birlikte bir indeksi (dizini) Prof. C. Brockelmann tarafından yapıp yayımlanmıştır (bkz. Batı'daki yayınların bibliyografyası, No. 8). *Divânü Lûgat*'ın Türk alfabesine göre tam açıklamalı bir çevirisi, bugün için büyük ve "pek mübrem" ulusal bir kültür ihtiyacı halinde karşımızda durmaktadır. Bunu Türk Dil Kurumu'ndan bekliyoruz. Ancak, bu işin bir değil, birkaç yetkili kişinin harcaması gereken, feragatli bir çaba istediği kanısında olduğumuzu da önemle belirtiriz.

39) Besim Atalay, "Divânü Lûgat'ın Tenkidi Münasebetiyle M. Nuri Erdoğan'a Cevap", (*Yeni Sabah* gazetesi, 2,6,7 ve 8 Eylül 1940).

40) Besim Atalay, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesinin Tenkidi Dolayısıyla Bay Âtîf Tüzüner'e Teşekkür Ederim", (*Yeni Sabah* gazetesi, 4, 15, 17 ekim 1940).

41) Turan Atik, "Divânü Lûgat-it-Türk Üzerinde Bir Çalışma", (Ankara Üniversitesi tez çalışmaları).

42) Caseroğlu Ahmet, "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Sonundaki En Kadim Türk Cihan haritası", (*Ülkü* dergisi, ilk seri, cilt XI, sayı 52, 1937).

43) M. Nuri Erdoğan, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Münasebetiyle", (*Yeni Sabah* gazetesi, 28 ağustos - 1 eylül 1940). Besim Atalay çevirisi dolayısıyla bu çevirideki birtakım yanlışları gösteren eleştiri yazısı olup, beş makale halinde yayımlanmıştır.

44) *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, (sayı 33, 44; 1934)

45) Sâim Sakaoğlu, "Bir Bibliyografya üzerine", (*Çağrı* dergisi, Konya, 1 mart 1967, sayı 110).

Behçet Dedeoğlu'nun *Çağrı*'da yayımladığı "Kâşgarlı Mahmut hakkında Bibliyografya" adlı - ki basit, bir liste niteliğinde olan-makalesini (sayı 105, 1966) bilimsel şekilde eleştiren ve makalenin birçok yanlış ve noksanını ortaya koyan çok değerli bir bibliyografik araştırmadır. Eserimizin bibliyografya bölümü için en çok ve geniş ölçüde faydalandığımız Sakaoğlu'nun bu araştırma yazısı olduğunu burada da özellikle belirtmeyi bir borç sayarız (Sakaoğlu'nun bu gerçekten değerli eleştiri yazısını sayın Ozan Feyzi Halıcı'nın, lütufkârlığıyla, ancak çıkışından 2,5 yıl sonra öğrendiğimizi bilimsever bir insan içtenliğiyle itiraf ederim).

46) Behçet Akın, "Büyük Türk Filolog ve Türkoloğu, Kâşgarlı Mahmut", (*Kopuz* dergisi, sayı 4, 1943).

Makalede Kâşgarlı Mahmut'un hayatı ve *Divânü Lûgat*'ı hakkında genel bilgiler verilmiş, bu arada yazarın Türk dili, grameri üzerine yazdıkları özetlenmiştir. Makaleye yirmi kadar kaynak da eklenmiştir.

47) Nurettin Artam, "Kâşgarlı Mahmut'a göre Türk", (*Ulus*, 13 haziran 1940) Popüler bir yazıdır.

48) Nurettin Artam, "Divânü Lûgat-it-Türk ve Dilimizin Zenginliği", (*Ulus*, 3 temmuz 1940) Popüler bir yazıdır.

49) Nurettin Artam, "Divânü Lûgat-it-Türk (cilt: 2) ve Türkçenin Bir Hususiyeti" (*Ulus*, 5 şubat 1941).

50) Behçet Akın, "Divânü Lûgat-it-Türk Müellifi (hakkında)", (*Karainci* dergisi, sayı 6, II, ayrıca bkz. No. 46).

51) Besim Atalay, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla Dil Süzülmelerine Dair Düşünceler", (*Tan* gazetesi, 27 ağustos 1940).

52) Ali Süha Delilbaşı, "Türk Dili Hakkında, Düşünceler: Divânü Lûgat-it-Türk'ün Tercümesi Münasebetiyle", (*Cumhuriyet*, 6 ağustos 1940). Popüler bir yazıdır.

53) Kilisli Muallim Rifat (Bilge), "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Münasebetiyle", (*Yeni Sabah* gazetesi, 9-10 eylül 1940). yararlanılacak bir yazıdır.

54) M. Şükrü Akkaya (Dil doktoru) (tarayan), "İstilah (terim) Taramaları Divânü Lûgat-it-Türk", (*Türk Dili* dergisi sayı 3, temmuz 1933, Ankara).

55) Hüseyin Namık Orkun, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi", (*Yeni Sabah*, 27 ağustos 1940).

56) Abdullah Taymas, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi", (*Yeni Sabah* 6 ağustos 1940); (A. Taymas'ın bu çeviri nedeniyle yazdığı *Türkiyat Mecmuası*'ndaki cilt XI, VII-VIII, geniş eleştirme yazılarına da bakınız).

57) Peyami Safa, "Türkçenin En Büyük Anıtı", (*Cumhuriyet* gazetesi, 21 haziran 1940).

58) Vâ-Nû (Valâ Nurettin), "Besim Atalay'ın Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi", (*Akşam* gazetesi, 27 haziran 1940).

59) Hikmet Dizdaroğlu, "Kâşgarlı Mahmut", (*Türk Dili* [Belleten], seri III, sayı 10-11, 1947).

60) Ahmet Cevat Emre, "Eski Türk Koşuğu ve Ses Düzeni", (*Türk Dili* [Belleten], seri III, sayı 4-5, kasım 1945).

61) Hakkı Süha Gezgin, "Divânü Lûgat-it-Türk", (*Vakit* gazetesi, 9 eylül 1940).

62) Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu (Prof.), "Dil Sosyolojisi ve Mahmud-u Kâşgarî I", (*Türk Yurdu* dergisi, cilt 5, sayı 9, ağustos 1966).

63) Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu (Prof.), "Dil Sosyolojisi ve Mahmûd-u Kâşgarî II", (*Türk Yurdu*, cilt 5, sayı 10, eylül 1966).

64) Âtîf Tüzüner (Hoca), "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay'ı Tebrik Ederken", (*Yeni Sabah* gazetesi, 12, 13, 16, 17, 18, 20, 22, 23 ağustos 1940).

65) Zeki Velidî Togan, "Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığına Ait Notlar, 1. Mahmut Kâşgarî'nin Haritası", (*Kopuz* mecmuası, sayı 5, 1939). (bkz. No. 42).

66) Turgut Günay (ass.), "Yazılışının 900. Yıldönümüne Doğru Divânü Lûgat-it-Türk", (*Türk Kültürü* dergisi, şubat 1971, sayı 100).

Divânü Lûgat'ın bilimsel değeri ve yapılan tanıtma çalışmaları üzerine çok ciddi bir incelemedir.

67) Abdullah Battal Taymas, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi", (*Türkiyat Mecmuası*, cilt XI, 1954).

Divânü Lûgat'ın III. cildinin -Besim Atalay tarafından yapılan- çevirisi dolayısıyla eserde görülen çeviri yanlışları üzerine yazılmış bilimsel ve uzun bir eleştirme makalesidir (s. 75-100).

68) Abdullah (Battal) Taymas, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi", (*Türkiyat Mecmuası*, Cilt VII-VIII, bölüm I, 1940-1942).

Besim Atalay tarafından yapılan çevirinin I-II. ciltleri üzerine yazılan bilimsel bir eleştirme makalesidir. Uzun ve gerçekten yararlı bir yazı olup, eleştirici gerek Arapçada ve gerek Türk kültüründeki derin bilgisini eleştirisine yansıtmıştır (s. 212-252).

69) Avram Galanti, "Eski Savların (atasözlerinin) Eksikliği", (*İstanbul Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 1339 (1923), yıl 2, sayı 6).

70) O. Kemalettin Türk, "Türk Dili ve Divânü Lûgat-it-Türk", (*Yeni Mecmua* sayı 82, 20 kasım 1940).

71) O. Kemalettin Türk, "Futbol, Polo, Boks ve Divânü Lûgat-it-Türk", (*Beden Terbiyesi ve Spor* dergisi, sayı 24, aralık 1940).

72) Tahsin Banguoğlu (Kâşgarî'den Notlar: 1), "Uygurlar ve Uygurca", (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Belleten, 1958, T.D.K. yayınlarından).

Araştırmacı bu yazısında (s. 87-113) *Divânü Lûgat*'a dayanarak Uygurlar ülkesi ve Uygurca hakkında geniş bilgiler vermektedir. Uygurca hakkındaki bilgiler çok ilginçtir.

73) Tahsin Banguoğlu (Kâşgarî'den Notlar: 2), "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Belleten, 1959. T.D.K. yayınlarından, s. 180).

Araştırmacı bu yazısında (s. 1-26), Kâşgarî'nin *Divânü Lûgat*'ına dayanarak Oğuzlar ve Oğuzeli hakkında -bazı ayrı kaynaklardan da yararlanarak- geniş bilgiler vermektedir. Bu alanda yararlı bir incelemedir.

74) Tahsin Banguoğlu (Kâşgarî'den Notlar: 3), "Oğuz Lehçesi Üzerine", (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Belleten, 1960. T.D.K. yayınlarından, s. 183).

Araştırmacı bu uzun yazısında (s. 23-48) *Divân*'da ki Oğuz lehçesini ve bu lehçedeki bir kısım sözcükleri -Alfabe sırasıyla (A-Z)- ele alarak bunları tanıklarıyla yazmakta ve lehçenin dildilgisel özelliklerini açıklamaktadır. Çok ilginç bir yazıdır.

75) Ömer Asım Aksoy, "Gaziantep Ağzında Atasözleri", (*Türk Dili* [Belleten] seri: 2, sayı: 7-8, 1941, Ankara, s. 82-112).

76) Besim Atalay, "Türkçede (gelecek zaman) Edâtı", (*Türk Dili* [Belleten] seri: 2, sayı: 3-4, 1940 Ankara).

77) Besim Atalay, "Türkçede (-samak, -semek) Eki Hakkında", (*Türk Dili* [Belleten], seri: 3, sayı 1-3, 1945).

78) Haydar Ediskun, "el, il, sel Ekleri Üzerine", (*Türk Dili* [Belleten], ağustos 1966, sayı 179).

79) Ali Ulvi Elöve, "Yenisey Yazıtlarının Yanlış Tanınmış Bir Harfine Dair", (*Türk Dili* [Belleten] seri 2, sayı 1-2, ocak 1940).

80) İshak Refet Işıttan, "Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme (araştırma)", (*Türk Dili* [Belleten], seri 3, sayı 1-3, haziran 1945).

81) Abdülkadir İnan, "Millî Destanlarımız Üzerine İnceleme ve Araştırmalar", (*Türk Kültürü* dergisi, mayıs 1963, sayı 7).

82) Abdülkadir İnan, "Tuğ-Bayrak (sancak)", (*Türk Kültürü* dergisi, ağustos 1966, sayı 46).

83) Fuat Köprülü (Prof. Dr.), "Türk Etnolojisine Ait Tarihî Notlar, Uran Kabilesi", (*Belleten*, Türk Tarih Kurumu yayını, cilt 7, sayı 26, 1943 1 ve 2 numaralı bölümler, s. 227-231).

84) Naim Hazım Onat, "Türkçeden Arap Diline Geçmiş Din ve Kültür Kelimelerinden: 1. Secde Kelimesi ve Arapça Kelimelerin Ana Kaynağı", (*Türk Dili* [Belleten] seri: 3, sayı 465, kasım 1945, Ankara).

85) Ahmet Temir (Prof. Dr.), "Türk Dilinin Tarihi, Bugünü ve Geleceği", (*Türk Kültürü* dergisi, şubat 1966, sayı 40).

86) Türk Dili, "Türk Dil Kurumu Çalışmalarına Genel Bir Bakış", (*Türk Dili* [Belleten] seri 2, sayı 2, mayıs 1942, Ankara).

87) "Hangi Eserler Taranıyor, Divânü Lûgat-it- Türk", (*Türk Dili* dergisi, sayı 4, 1933).

88) "Prof. Kovalski'nin Mektubu", (*Türk Dili* dergisi, sayı 2, haziran 1933, [dış kapakta eylül], Ankara).

89) Bir Dilsever, "Prof. Fındıkoğlu ve Kâşgalı Mahmut", (*Türk Dili* dergisi, aralık 1966, sayı, 183).

90) Ahmet Talât (Çankırlı), *Türk Şiirlerinin Vezni*, (İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933).

91) Musaliha Akkaya, "Divânü Lûgat-it-Türk'teki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri", (1949, Türkiyat Enstitüsü, Türkoloji tezi, No. 325).

92) Ahmet Cevat Emre, "Türkçenin Yapılışı, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdelemeleri", (İstanbul, 1942, T.D.K. yayınlarından s. 63-73).

Bu kitapta *Divânü Lûgat* ile *Kutadgu Bilig*'in Türk dili, dilbilgisi bakımından birtakım örneklerle beraber karşılaştırmalı açıklamaları yapılmıştır.

93) İbrahim Alâattin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, (Yedigün Yayınları). Sadece bir tanıtma niteliğinde bilgiler verir.

94) Naim Hazım Onat, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, (cilt 1, 435 s. İstanbul 1944, Maarif Matbaası, T.D.K. yayınlarından, D. 20).

Naim Hazım Onat bu eserine, Arapça ile Türkçe sözcükler arasında yaptığı filolojik kıyaslamalar dolayısıyla *Divânü Lûgat*'tan da örnek ya da tanık olarak - birçok sözcük, hatta tümce, almıştır. Rahmetli Üstad'ın bu sözcük lere ait *Divân*'ın Arapça metninden yaptığı çeviriler Besim Atalay çevirisine göre daha üstündür; doğru ve yetkilidir.

95) Köprülüzâde M. Fuat (Prof. Dr.), *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, (İstanbul 1934, s. 33-44). Bu eserde, Kâşgarlı ve *Divânü Lûgat*'ına ait verilen bilgiler, üstadın *Cumhuriyet*'te çıkan (bkz. No. 18) makalesindekilerin aynıdır.

96) Vasfi Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, (Ankara 1964, s. 22-35).

97) T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, cilt 1, (Hayat kitapları, N. 57, İstanbul 1963, s. 219-221).

98) İsmail Hâmi Danişmend, "Arap ve Türk Dillerinin Mücadelesinden Kalan En Mühim Vesika", (*Cumhuriyet* gazetesi, 12 şubat 1941).

99) İsmail Hâmi Danişmend, "Divânü Lûgat-it-Türk", (*Cumhuriyet* gazetesi 15 ocak 1942).

109) Cenap Muhittin Kozanoğlu (çeviren), "Divânü Lûgat-it-Türk'ün Mukaddemesi", (*Erciyes* dergisi, Kayseri, sayı 19, s. 559).

101) Pertev N. Boratav, "Kâşgarlı Mahmut: Divânü Lûgat-it-Türk", (*Ülkü*, yeni seri, sayı 16, s. 21).

102) Hüseyin Namık Orkun, "Kâşgarlı Mahmut", (*Çınaraltı* dergisi, sayı 46).

103) Hüseyin Namık Orkun, "Kâşgarlı Mahmut", (*Çınar* dergisi, sayı 3-4).

104) Ragıp Hulûsi (Özdem), "Birinci Türk Dil Kurultayı Zabıtları", (s. 159-160, Devlet Matbaası, İstanbul 1933).

105) Hasan Âli Yücel, "Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış", (Remzi Kitabevi, İstanbul).

106) A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, (Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946, T.D.K. yayınlarından 227).

Eser, başlıca Oğuz ve Türkiye Türkçesi hakkında genel ve gerçekten yararlı bilgileri kapsar. Sahası için büyük bir değer taşıyan kitabın sonuna Türk dil ve edebiyatına dair bilim âleminde yazılmış olan başlıca kitap ve makalelerin bir bibliyografyası da eklenmiştir (s. 189-259).

107) Abdülkadir İnan, "Divânü Lûgat-it-Türk'te Şamanizm İle İlgili Kelimeler", (*Türk Kültürü*, s. 100, şubat 1971).

Yukarıda adlarını yazdığımız kitap ve makalelerden başka, Kâşgarlı Mahmut ile *Divânü Lûgat*'ından bahseden ve çoğu didaktik (öğretici) nitelikte olan kitaplar, ansiklopedilerde maddeler de vardır. Bunların da başlıcaları: Nihat Sâmi Banarlı'nın *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (1948), Türker Acaroğlu'nun *Ozanlar ve Yazarlar*, (96 sayfa, 1967), Sadettin Nüzhet Ergun'un *Edebiyat ve Edebiyat Tarihi Özü*, (İstanbul, 1939, İnkılâp Kitabevi), Abdülkadir İnan'ın *Türkoloji Ders Hülâsaları*, (İstanbul), ile Hayat Ansiklopedisi'nin *Divânü Lûgat ve Kâşgarlı Mahmut* (cilt 3 ve 4) maddeleri, Behçet Necatigil'in *Edebiyatımızda İsimler* adlı sözlüğüdür.

b) Batı'daki yayınların bibliyografyası

Batı'da özellikle Almanya'da, *Divânü Lûgat*'ın yayımından sonra dilci ve türkolog bazı bilginler eser üzerinde yayın yapmışlardır. *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün Besim Atalay çevirisi dolayısıyla bir makale neşreden Samsunlu öğretmen Kâzım Dalcimen (19 Mayıs dergisi, sayı 56), bu yazısında: "Fakat eser özellikle 1333 malî yılında tab ve neşredildikten sonra tanınmış ve dünyanın bütün türkologları tarafından hırsla tetkik edilmiştir. (Hakkında) Almanca, Macarca, Rusça, Fransızca ve İngilizce kitap ve makaleler yazılmıştır." diyor. Fakat bunların hiç birinin isimlerini vermiyor. Biz bütün araştırmalarımıza rağmen *Divânü Lûgat* hakkında Rusça, Fransızca ve hele İngilizce müstakil kitap ya da makaleler görmedik, hatta bu konuda bir yerde bir kayda bile rastlamadık. Dalcimen'in gerçekten değerli bir çalışma ürünü olan bu yazısındaki şu anlatımlarını, biraz acele verilmiş bir yargı gibi saymaktayız.

Batı'da, *Divânü Lûgat*'ın ilk cildinin basımından sonra ilk yazı müştetrik Profesör Martin Hartmann tarafından yazılmış ve bu makalenin bir çevirisi *Millî Tebbular Mecmuası*'nın 4. sayısında yayımlanmıştır (s. 167-170). Almanya'da *Divânü Lûgat* üzerinde en çok uğraşan, bu konuda değerli ve devamlı yayımlar yapan ünlü Samî dilleri uzmanı Prof. Dr. Carl Brockelmann'dır. İkinci derecede de Macaristan ve Macar türkologlar gelir. Bu bölümde Batı bilim âleminde yapılan yayınların oldukça tam bir bibliyografyasını aşağıda veriyoruz:

1) Martin Hartmann, "Divânü Lûgat-it-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza", (*Millî Tebbular Mecmuası*, sayı: 4, eylül - ekim, 1915, s. 167-170) Bu yazı, Almanca'dan dilimize çevrilip mecmuaya konulmuştur.

Âsarı İlmiye ve Milliye Tetkik Encümeni'nin fahri üyelerinden olan Müştetrik Hartmann'ın bu yazısı, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün birinci cildinin basılışından (Hicrî: 1333) sonra yazılan ilk makaledir. Prof. Hartmann bu makalesinde, Kâşgarlı Mahmut'un hayatı ile *Divânü Lûgat*'ın niteliği ve özellikle Mahmut'un *Kitab-ül-Ensâp*'a dayanarak hocası Şeyh Hüseyin bin Halef (= شيخ حسين بن خلف) hakkında önemli bilgiler vermektedir.

2) C. Brockelmann, "Mahmut Kâşgarî'nin Türk Fiil Yapısını Tasviri = Mahmut al-Kaschgaris Darstellung der Türkischen Verbalbaus", (*KJZ Keleti Zemle* dergisi sayı XVIII[1919], s. 29-49, Budapeşte) Bu yazı, *Divânü Lûgat* medhalinde Türk fiilleri hakkında verilen bilgiyi toplu bir halde ortaya koymaktadır.

3) C. Brockelmann, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı", (*Ostasiatische Zeitschrift* (cilt VIII, yıl 1920) dergisinin, Profesör Hirth'in 75. doğum yılı şerefine olarak çıkardığı özel sayı. Bu makale, *Divânü Lûgat-it-Türk*'teki şiirlerin asıl ve Almanca çevirilerini kapsar. C. Brockelmann'ın bu yazısı, ayrıca küçük bir kitap olarak da basılmıştır. Bunun sonradan Köprülüzâde Ahmet Cemal tarafından Türkçeye çevirisi de *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın ağustos-ekim 1925 tarihli, 2-3 sayılı nüshasında yayımlanmıştır.

4) C. Brockelmann, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı I = Allturkistanische Volkspoesie I", (*Asia Major* dergisinin Proband'ı, 1923, s. 3-24).

5) C. Brockelmann, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı II = Allturkistanische Volkspoesie II", (*Asia Major* dergisi cilt I, 1924, s. 24-44).

Brockelmann'ın bu makalesi, yukardaki uzunca incelenmesinin bir devamı niteliğinde olup, burada *Divânü*

Lûgat'taki "Aşk ve muhabbet", "Tabiat", "Kış ve yaz tartışmaları", "Hakîmâne sözler"e ait şiirler yayımlanmıştır.

6) C. Brockelmann, "Eski Türkistan Halk Hikemiyatı = Alttürkestanische Volksweisheit", (*Ostasiatische Zeitschrift* dergisi, sayı VII, yıl 1920, s. 49-73). Brockelmann, bu makalesinde *Divânü Lûgat-it-Türk*'teki Savları (Atasözlerini) tam ve bilimsel bir şekilde derlemiş ve yukarıdaki başlık altında yayımlamıştır.

7) C. Brockelmann, "Mahmut Kâşgarî'ye göre XI. yüzyılda Türk Dilleri ve Kavimleri = Mahmudal-Kaschgarî über die Sprachen und Stamme der Türken in XI Jahrhundert", (*Körösische Archivum*, cüz 1-3, 1921, yıl s. 26-40, Budapeşte). Bu başlık ile Kâşgarlı Mahmut'u söz konusu eden C. Brockelmann, sadece *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün mukaddemesindeki Türk yazısı, lehçeleri, dilbilgisine ait Arapça ile olan karşılaştırmaları kapsayarak *Divân*'ın verdiği bilgileri ve açıklamaları nakletmektedir. Brockelmann'ın bu makalesi B. Nureddin Ardıç tarafından kısmen dilimize çevrilmiştir. (bkz. *Türkiyedeki Yayınlar Bibliyografyası*, No. 21).

8) C. Brockelmann, "Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmut al-Kasgaris Divân Lûgat-it-Türk", (*Biblioteca Orientalis Hungarica* 1. serisi Budapest - Leipzig 1928). Profesör Brockelmann'ın bu son eseri bütün *Divân* sözcüklerinin alfabe sırasına konulmuş bir dizidir. Bu dizin, Türkiye'de *Divânü Lûgat*'ın tam çevirisi yapılmaya kadar, bütün bilim âleminde elde tutulmuştur. C. Brockelmann, bu kitabında *Divân* sözcüklerini büyük bir yetkiyle doğru okuyup açıklamayı başarmışsa da bazı sözcüklerde yanlış da düşmekten kurtulamamıştır. Bununla birlikte Brockelmann, bir türkolog olmamasına rağmen

eski yazıları ve hele bu diziniyle bütün Batı bilim âlemine Kâşgarlı Mahmut'u ve *Divân*'ını tanıtmıştır. Türkoloji âlemimiz bu büyük profesöre bu bakımdan da daima teşekkürle borçludur.

9) C. Brockelmann, "Eski Türkistan Halkiyatından = Volkundliches aus Alttükistan", (*Asia Major* dergisi, cilt II, s. 110-124).

10) C. Brockelmann, "Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Hakkında", (*Türk Amacı*, sayı 3, Eylül 1942).

Bu makale, Prof. Brockelmann'ın *Türk Amacı* dergisi için, *Divânü Lûgat*'ın Besim Atalay çevirisi hakkında hazırladığı bir yazısının çevirisidir. Bu yazısında Brockelmann, *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün Türkoloji bakımından önemini belirttiğinden ve İstanbul basımı üzerinde de bazı bilgiler verdikten sonra esas konuya geçmektedir. Brockelmann, *Divân*'ın çevirilerinde bazı okunuş farklarını, Arap harfleriyle yazılı bütün eski Türkçe metinlerin okunmasındaki güçlükler zümresinden olarak kaydetmekte, fakat genel niteliği bakımından Besim Atalay çevirisini başarılı bir eser olarak anmaktadır.

11) C. Brockelmann, "Mahmut al Kâşgarî über die Sprachen der Türken", (*KfZ Keleti Zemle*, 1.102 s.37).

12) C. Brockelmann, "Mitteltürkischen Wortcatz nach Mahmut al Kâşgaris Divân Lûgat at-Türk", (*Ungarische Jahrbücher* X, Berlin 1930, heft 4, s. 448-450).

13) Fıtrat, *En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri*, (Semerkant 1927).

Özbek yazarlarından Fıtrat, C. Brockelmann'ın "Eski Türkistan Halk Edebiyatı" adı altında *Asia Major* dergisinde yayımladığı *Divânü Lûgat*'taki edebî parçaları çevirerek bu başlıkla ve bir kitap halinde yayımlamıştır (bu kısmın 4-5 numarasına bakınız).

14) W. Barthold, "Verlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, Berlin", (1935. s. 92-95).

15) Juzc, "Divânü Lûgat-it-Türk, The Sauruslinguoran Turcarum izvestiya", (Azerbaycan, Gosudros-ten noyo Universiteta, İmeni V.İ. Lenina, Bostohaven-deniyeye, I, Bakû 1926).

16) Albert Herman, "Die Cittance Türkische Weltkarte", (*Imoga Mundi* dergisi sayı 21-28, 1935); (1070 No. chr).

17) Djemal Validov, "O solo vare Turetski yazıkov Mahmut Kâşgarskago" (Kâşgarlı Mahmut'un Türk Dilleri Lûgatı Hakkında), (*Vestnik Nauçnago Obeşestva ta tarovedeniya*, Kazan, M. 7, 109).

18) Miller, Konrad -Heinrich Weltkarte von al Kasch-gari Mappes a serisi cilt 5, 1931.

19) Ettore Rossi, A Noth to the Manuscript of the Divân Lûgat at Turc Chricteria Orientalia, Praha 1965.

20) Alessio Bombaci, Storia della letteratura turca, Nuova Accademia editrice, Milano 1956 (Üçüncü bölüm, birinci fasılda dil, tarih, etnografya ve edebiyat değeri inceleniyor).

21) Ş. Ahalli, *Mahmut Kâşgarî'nin Sözlüğü ve Türkmen Dili*, (Aşkabad 1958).

22) C. Brockelmann, Hofsp rahe in Alturkesan, Do-num Natili cum Schirjnen, 1922, 22-227.

23) Reşit Rahmeti Arat, Mittel türkischer Vortse Wortschatz nach al Kâşgaris Divânü Lûgat at-Türk Ungarische Jahrbücher. X, 4, s. 448-450, 1950.

24) Czeglédy, K. Kâşgarî földrajzi neveihez (Kâşgar-lı'nın Coğrafya adlarına dair), M.Ny LIX 1963 (Magyar Nyelv 1- (1905) "Macar dili").

KİTAPTA GEÇEN BAZI KİŞİ VE YER ADLARIYLA İLGİLİ KÜÇÜK NOTLAR

Abdülahat Nuri: Abdülahat Nuri, son yüzyıl yazarlarından olup, Boyabatlıdır. Sinop Milletvekili, ünlü hukukçu ve hariciyeci Yusuf Kemal Tengirşenk'in ağabeyi olan Nuri Bey, uzun müddet Denizyolları İdaresinde bulunmuştur. Bu idarenin evrak müdürü iken 1927 yılının ağustos ayı içinde ölmüş ve Beşiktaş'taki Maçka mezarlığına gömülmüştür.

Bütün ömrü sürekli bir çalışma ve namus örneği olan merhum, basın âlemimizin de eski, fakat az tanınmış simalarındandır. Abdülahat Nuri, İkinci Abdülhamit devrinde hürriyet için çalışanlar arasında bulunmuş ve bu yüzden ömrünün bir kısmı sürgünde geçmiştir. Merhum, zeki ve çalışkan bir araştırmacı, millî şuura sahip Türkçü bir yazardı. O, bu alanda sadece duygusal bir Türkçü olarak kalmamış, yazdığı, yayımladığı eser ve makaleleriyle bilimsel Türkçülüğün etkin bir hâdimi de olmuştur. Tab'an doğruyu sever, doğruyu söyler bir insandı. Onun bu hasleti hayatının mücadele içinde geçmesine sebep olmuştur.

Abdülahat Nuri'nin ikinci felâketli hayatı mîtareke zamanına rastlar. Merhum, görevi başında çalışırken tevkif olunarak "Kürt Mustafa" Harp Divânına götürülmüş ve idam edilmek üzere iken arkadaşlarının yardımıyla inmeli olarak tedavide bulunduğu hastahanedeki Anadolu'ya kaçırılmıştır. Kastamonu'ya gelen Abdülahat Nuri, burada eski savaşçı hayatına dönerek millî davanın kazanılmasında, kalemi ve bedeni ile geceli gündüzlü çalışmıştır. Kastamonu'da iken bir yandan bilimsel çalışmalarına devam etmiş, öbür yandan Baro İkinci

Rcisliğini de yapmıştır. İstanbul'un millî kuvvetler tarafından tekrar alınması üzerine Kastamonu'dan İstanbul'a dönerek, en eski müntesiplerinden bulunduğu. Denizyolları idaresinde çalışmaya başlamıştır. Merhum, son zamanlarda Beşiktaş'ta Hasfırın civarında oturmakta idi. Yaşının ilerlemiş olmasına rağmen basın ile ilişkisini son günlerine kadar kesmemiştir.

Abdülahat Nuri, bütün ömrüncü okumuş, yazmış; müteferrik makalelerinden başka, tarih ve edebiyata dair yirmiden fazla eser vücutte getirmiştir. Ana dilinden başka Arapça ve Farsçaya da vâkıftı. Bu iki dilde eserler yazmıştır. Onun bizce en çok dikkate değer çalışması, mahallî araştırmaları ile Türkiye'de ilk defa *Divânü Lûgat*'taki savları (atasözlerini) toplayıp bastırmasıdır. Abdülahat Nuri, bu alanda Necip Âsım'dan önce davranmış ve ondan dört beş yıl evvel *Divân*'daki savları *Atalarsözü* adı altında ve bir kitap halinde yayımlamıştır.

Abdülahat Nuri merhumun bu değerli eserinden başka tarihe ait *İsfendiyar* [Candar] *Oğulları Meskûkatı*, *Halep Kitâbeleri*, *Edirne Tarihi*, *Millî Destanlar*; Kastamonu'da çıkan *Doğu mecmuasında* (numara 1-8-1338) Candar Beyliği tarihine ait makaleleri ve edebiyata dair de *Sakinâme-i Nuri* (Farsça), *Kürt Düşünü* (öykü), *Sâdi ve Gülistan*, *Nidâ-i İntikam* ve *Yunan Harbi Destanı* anılmaya değer olan eserlerindedir.

Ali Emiri Efendi : Millet Kütüphanesi adıyla ülkeye pek değerli bir kitaplık hediye etmiş olan kişidir. 1857'de Diyarbakır'da doğmuştur. Oranın eski şairlerinden Mehmet Emiri Çelebi'nin torunlarından Mehmet Şerif Efendinin oğludur. İlk tahsilini memleketinde gör-

müş, medreselerde okumuştur. Kitaba meraklı ve hafızası kuvvetli olduğundan kendi kendine, hele tarihe ait, birçok şey öğrenmiştir. Önce âşar başkâtipliği, sonra saymanlık ve defterdarlıkla Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerlerini dolaşmış; Yanya, İşkodra ve Yemen Maliye Müfettişliklerinde bulduktan sonra 1908'de emekliye ayrılarak İstanbul'da yerleşmiştir. Hiç evlenmemiş ve maaşından artırdığı parayı kitaplara vererek on beş bin cilt kadar kitap toplamıştır. Bunları Fatih'te Feyzullah Efendi medresesinde kurduğu kütüphaneye bırakmıştır. Ölünceye kadar bu kütüphanede hafız-ı kütüp olarak kendisi bulundu. 23 ocak 1924'te İstanbul'da öldü. Fatih türbesi yakınında gömülüdür.

Emiri Efendi, Doğu kültürüyle yetişmiş bir bibliyograf ve biraz da kitap delisi idi. Acayip halleri bulunan örneği az (eski deyim ile nev'i şahsına münhasır) adamlardan biri idi. Emiri Efendi, eski biçimde birçok manzume de yazmıştır. "Divân-ı Eş'ar"ının 10 cilt tutacağını ilân ederdi. Diyarbakır'da yetişen şairlerin hayatını kapsayan *Tezkire-i Şuarâ-i Âmid* adlı eserinin birinci cildi basılmış ve bu arada kendisinin de tuhaf fıkraları kapsayan tercüme-i halini yazmıştır. *Cevâhir ül-Mülûk*, *Levâmi ül-Hamidiye*, *Ezhar-ı Hakikat* isimli başka eserleri de vardır. Eski yazma eserlerden bazılarını da dip notları ekleyerek yayıma himmet etmiştir ki, Nevâdir-i Eslâf ünvanı altında çıkan bu kitapların isimleri şunlardır: *Tâm-ı Cem Âyin*, *Asafnâme*, *Nizamüd-Devel*, *Mardin Mülûk-i Artıkıyye Tarihi*, *Tunus Tarihi*, *Çin Seyahatnamesi*, ayrıca *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* (31 sayı) adı altında bir dergi de çıkarmıştır. Ali Emiri Efendi'nin bilim, irfan hayatına yaptığı en büyük hizmet, birçok nâdir ve nefis eserleri ihtiva edip memleketine bağışladığı kitaplık ile ele geçir-

diği *Divânü Lûgat*'ı yayımlamasıdır. Sade şu iki hayırlı işi bile onun adını ebedileştirmeye yeter sanırız. Ali Emiri hakkında etraflı bir yazı *Türk Kültürü* (sayı: 88, şubat 1970) dergisinde çıkmıştır.

Alp Er Tonga : Tarihimizin ilk destan kahramanı olan Alp Er Tonga, büyük bir Türk - Turan (Saka) hükümdarıdır. M. Ö. VII. yüzyıldaki Türk - İran savaşlarında ün kazanmış; İran ordularını defalarca yenmiş, sonunda Medya (İran) hükümdarı Keyhüsrev (Kiyaksares)'e yenilerek öldürülmüştür. İran kaynaklarındaki (bilhassa Şehnâme'de) adı "Afrâsyâb" dır. Anısı, Türkler arasında yüzyıllarca yaşamıştır. *Divânü Lûgat*'ta adı sık geçer (bkz. cilt 2, s. 140, 151, 157).

Atıf Tüzüner (Abdullah) : 1869'da Konya'da doğdu. Babası, Çankırlılı Hoca Ali Efendi'dir. Atıf Tüzüner, ilk öğrenimini mahalle mektebiyle rüştiyede yapmış, sonra medreseye girmiştir. Arapça ilimlerin mebadisini burada okumuş, sonra dârümuallimin (öğretmen okulu)'e girerek mezun olmuştur. Ayrıca İstanbul'da, müderris Şirvanlı Halis Efendi'den icazet de almıştır.

1898'de Dârülfünun İlahiyat Fakültesine girmiş ve dört yıl okuduktan sonra buradan da mezun olmuştur. Eski Üsküdar, Vefâ, Mercan İdadileriyle Galatasaray, İstanbul Sultanileri (liseleri) ve Darüşşafaka'da uzun yıllar Arapça öğretmenliği yapmıştır. İstiklâl Savaşından sonra da Konya Lisesi'ne nakletmiştir. Okullardan Arapça kalktıktan sonra Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Konya'da ölmüştür. Fâtihs dersiamlarından olan Âtîf Hoca'nın *Kur'anı Kerim ve Türkçe Me'ali* adlı bir eseri de vardır.

Bugün, kendisinden okumuş hayatta birçok öğrencileri bulunan Âtîf Hoca (ki öğrencileri arasında böyle

anılırdı), hakikaten bilgili, şair bir kişiydi. *Beyanülhak* ve *Mahfil* gibi İslâmî dergilerde şiirler de yayımlanmıştır. Âtîf Efendi, Arapçayı, yurdumuzda iyi bilenlerden sayılırdı. Tüzüner, çeviri yapabilecek kadar İngilizce de bilirdi. Arapça üzerine bazı ders kitapları vardır. *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü de Türkçeye çevirmiştir.

Aynî (Bedreddin Mahmut Bin Ahmet ül-Aynî) : 1360 yılında Ayıntap (Gaziantep)'ta doğan Bedreddin Aynî, bu ilin kadılığında bulunan babasından fıkıh (İslâm hukuku) okuyarak daha çok genç iken büyük bir ün kazanmış, hâkim muavinliğine atanmıştı. Sonradan âilesinin menşei olan "Halep"e gitti. Babasının ölümünden sonra da Suriye'de geziye çıktı. Daha sonra Hicaz'a gitti. Buradan Mısır'a giderek yeni yapılmış olan "Berkukiye" tekkesine girdi. Sonradan Makrizî'ye halef olarak Kahire Zabıta-i Belediye Komiserliğine tayin olundu. Fakat darî memuriyetlerdeki kararsızlığı yüzünden birkaç defa işden çıkarıldı ve tekrar atandı.

"Sultan Melik-i Müeyyed Şeyh" zamanında menküp oldu, kendisine işkence yapıldı. Fakat sonra hükümdar kendisini affederek yeni yaptırdığı medresenin müderrisliğine atadı. Biraz sonra da onu Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğuna elçi olarak gönderdi. İstanbul'dan dönüşünde Melik-i Müeyyed Şeyh'in haleflerinden "Melik-i Zâhir Tatar" ve "Melik Eşref Barsbay" taraflarından saygı gördü.

Melik Eşref Barsbay, Aynî ile dinî sorunlar üzerine Türkçe konuşmalarda bulunduğundan onu daima yanında bulunduruyordu. "Melik Aziz Yusuf"un tahta geçmesi üzerine tekrar müderrisliğe döndü (1438), Aynî bir aralık hem müderrisliği hem Hanefî kadılığını, hem de Evkaf nazırlığını uhdesinde topladı. Fakat düşmanlarının entrikaları

çok geçmeden evkaf nazırlığından düşmesine sebep oldu. Bunun üzerine memurluk hayatından büsbütün çekildi ve 1451 yılında Kahire'de öldü.

Bedreddin Aynî, yüzden fazla eser yazmış, pek değerli bir Türk-İslâm bilgindir. Fakat onun en fazla ününü sağlayan eseri “عقد الجمان في تاريخ اهل الزمان” adlı tarihidir. Bu eser, hilkatten (Âdem'in yaradılışından) 1446 tarihine kadar geçen olayları kapsayan bir tarihtir. 30 ciltten ibaret olup, Türklere ait değerli bilgileri de kapsar. Bu eser, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın emriyle 1725'de Türkçeye çevirilmiştir. Nüshaları dağınık surette kütüphanelerde vardır. Aynî'nin “Sultan Melik-i Müeyyed”in hayatını tasvir eden “الجوهريه” adlı diğer bir tarihî eseri daha vardır. Bunlardan başka kelâm (İslâm felsefesi) ve fıkha (İslâm hukukuna) dair de pek önemli ve değerli eserler vücuda getirmiştir.

Balasagun : Doğu Türkistan'ın eski şehirlerinden, önemli kültür merkezlerinden biri olan Balasagun, Isıkgöl'ün kuzeydoğusunda, Çu nehrinin sağ tarafında idi. Sonradan Kara Hitaylar tarafından adı güzel şehir anlamına olarak Günbalık'a çevrildi. Çin ve Arap coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre şimdi yerinde Tokmak şehri bulunmaktadır.

Balasagun, İlig Hanlar'a (Doğu Hakanlığı) başkent de olmuştur. Bir aralık burada bir de “Balasagun Hanlığı” kurulmuş, bu hanlık Kara Hitaylıların o tarafa gelişlerine kadar yaşayabilmişti (1128). Kara Hitaylar, Balasagun'u alarak merkez yaptılar. Fakat bunlar da, Moğolların istilâsı üzerine 1215'te yıkıldı.

Barsgan (Barshan) : Isıkgöl'ün güneydoğu kıyısında bulunan bir şehirdi. Şimdi şehrin harabeleri

görülür. *Divânü Lûgat'ta* Barsagan'ın Afrâsyab'ın oğlu tarafından kurulduğu söylenir.

Barthold (Vasili Wladimiroviç) : Barthold, 1896 yılında Leningrad (Petersburg)'da doğdu. 1891'de Leningrad Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesini bitirmiş, 1891-92'da Almanya'da “Halle”de profesör “Ogust Müller”in ve Strazburg'da Profesör “Noldeke”nin derslerine devam etmiştir. 1893-94'de Türkistan'a bir bilim gezisi yaptığı gibi, sonra da bu gezilerini birkaç defa daha tekrar etmiş ve son defa olarak 1925 yılında oralarda bulunmuştur. 1896'da Leningrad Üniversitesi profesör adayı olarak, Doğu tarihine ait dersler vermiştir. 1900'de tez olarak hazırladığı *Moğol İstilâsı Sırasında Türkistan* adındaki eseri ile Doktor ünvanını almıştır. 1901 yılında Üniversiteye profesör olarak atanmış ve 1910 yılında da Rus İlimler Akademisi'ne muhabir üye seçilmiş, 1913'te de Akademinin tabii üyesi arasına girmiştir. Son yıllarda Moskova, Taşkent ve Bakû şehirlerinde türlü dersler ve konuşmalar için çağırılmıştır. 1926'da İstanbul Türkiyat Enstitüsü tarafından davet edilerek “Orta Asya Türk Tarihi” hakkında bir sıra dersler vermiştir. Profesörün bu dersleri sonradan enstitü tarafından çevirilerek 1927'de bir kitap halinde yayımlanmıştır.

Orta Asya Türk-İslâm tarihinin en büyük ve kudretli uzmanı sıfatıyla bilim dünyasında büyük bir ün sahibi olan bu değerli bilgin 1932'de Leningrad'da ölmüştür. Başlıca eserleri şunlardır:

1) *Orta Asya'daki Hıristiyanlar Hakkında*, (Rusça, Almanca'dan-Türkçe'ye çevirilerek *Türkiyat Mecmuası'nın* birinci cildinde yayımlanmıştır). 2) “1893-1894 Yıllarında Orta Asya'ya Yapılan Bilim Gezisi Hakkında

Rapor”, (Rusça). 3) Len-Pol’ün *İslâm Sülâleleri* adlı eserinin düzeltme ve birçok eklerle Rusça çevirisi. 4) *Moğol İstilâsı Sırasında Türkistan*, (Gibb yayıları arasında İngilizce çevirisi çıkmıştır). 5) *Aral Denizi ve Amuderya’nın Mansabı Hakkındaki Bilgiler*, (Rusça). 6) *İran’a Tarihi ve Coğrafi Bir Bakış*, (Rusça). 7) *Avrupa ve Rusya’da Doğu’yu Öğrenme Tarihi*, (bu eserin ilk kısımları *Millî Tetebbular Mecmuası*’nda yayımlanmıştır). 8) *Halife ve Sultan*. 9) *Uluğ Bey ve Zamanı*, (Akdes Nimet Kurat tarafından yapılan çevirisi Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında basılmıştır). 10) *İslâm Medeniyeti*, (Prof. Fuat Köprülü’nün pek değerli bir önsözü ve birçok notları ile Türkçeye çevrilmiştir).

Barthold’un en çok makaleleri Rus şarkiyatçılarının başlıca yayım organı olan eski “Rus Arkeoloji Cemiyetinin Doğu şubesi yayınları (Zapiskaları)” külliyyatındadır. Bundan başka *Brockhaus ve Yefrun Ansiklopedisi*’nde, Radolff’un *Orhun Abideleri* kitabında, *Kawfman* dergisinde Rus İlimler Akademisinin Bulletin’lerinde, *Maddî Medeniyet Tarihi Haberleri*’nde, *Orta ve Doğu Asya’yı Öğrenmek İçin Rus Cemiyetinin Haberleri*’nde, *İslâm Ansiklopedisi* ile daha birçok Avrupa dergilerinde yazıları vardır.

Besim Atalay : Öz Türkçe üzerine çalışma ve yayımları ile tanınmış bilginlerimizdendir. 1882’de Uşak’ta doğdu. Babası, Demirci Mehmet Çavuş’tur. Uşak Rüştîyesinden sonra beş yıl kadar medresede okumuş, daha sonra İstanbul’a gidip Öğretmen Okulunu bitirmiştir. Konya, Trabzon, Maraş, İçel ve Niğde’de Öğretmen Okulu öğretmenliği ile Millî Eğitim müdürlüklerinde bulunmuştur.

Millî Mücadelede Uşak’ta kurulan Müdafaa-i Hukuk’ta çalışmıştır. Büyük Millet Meclisi’nin birinci döneminden yedinci dönemi sonuna kadar aralıksız milletve-

killiği yapmıştır. Kuruluşundan (12 Temmuz 1932) bu yana Türk Dil Kurumu Merkez Heyeti (Yürütme Kurulu) üyeliğinde, devamlı olarak, 18 yıl bulunmuş olan Besim Atalay, 7 Kasım 1965 tarihinde Ankara’da ölmüştür. Besim Atalay’ın çıkan, başlıca eserleri şunlardır:

- 1) *Türk Zaferine Armağan*, (Hilâfet, Saltanat ve Cumhuriyet hakkında 1923). 2) *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*.
- 3) *Bektaşilik ve Edebiyatı*. 4) *Türk Büyükleri ve Türk Adları*.
- 5) *Türk Dili Kuralları*. 6) *Suna ile Çoban Hikâyesi*, (1938 yılında Basın U. Müdürlüğü’nün açtığı yarışmada birinciliği kazanmıştır). 7) *Baş Belâları*, (üç perdelik oyun).
- 8) *Gönk-Birinci Döster*, (manzum küçük öyküler). 9) *Öğüt*. 10) *Türkçemizde Men-Man*, (T.D.K. yayını). 11) *Bir Doçentin Türkçe Okutuşu*. 12) *Sakarya Destanı*. 13) *Onuncu Yıl Destanı*. 14) *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. (T.D.K. yayını). 15) *Divânü Lûgat-ü Türk* (Çeviri, tıpkıbasım ve dizin olarak beş cilt, T.D.K. yayını). 16) *Ettuhfetüzzekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, (Çeviri, tıpkıbasım ve dizin T.K.D. yayını). 17) *Tanrı Kitabından Namaz Türeleri* (1944). 18) *Türkçe’de Kelime Yapma Folları* (1946). 19) *Müeyyiret ül-ulum*, (Önsöz, metin, dizin ve tıpkıbasım, 1946. Son iki eser de T.D.K. yayınlarındandır).
- 20) *Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması*. 21) *Kur’an Tercümesi*. 22) *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçede Türetme Sözlüğü*. 23) *Çağatay veya Abuşka Sözlüğü*.

Brockelmann (Carl) : Eski Breslau Üniversitesi Samî dilleri profesörlerinden olan C. Brockelmann, Almanya’nın tanınmış filologlarındandır. 1868’de doğdu. Yaşının ilerlemiş olması dolayısıyla profesörlükten çekilen bu emekli şarkiyatçı, halen Halle’de bulunmakta ve bilim çalışmalarına orada devam etmektedir. Derin araştırmalarıyla Türkoloji alanında da değerli eserler veren bu

bilgin *Divânü Lûgat* üzerine birtakım makaleler yayımladığı gibi, 1928 yılında *Divânü Lûgat*'ın bir dizinini de kitap halinde yayımlamıştır. Samî dillere, ayrıca Arap dil ve edebiyatına dair çok değerli eserleri vardır. Bunlardan, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen*, (2 cilt, Berlin 1908-1913) ile *Geschichte der Arabischen Literatur* (iki cilt, 1897-1902 ve ekleri) adlı eserleri bilim âleminde pek tanınmıştır.

Hartmann (Martin) : Son yüzyılın değerli ve ünlü Alman müsteşriklerindedir. 1851'de doğdu, 1918'de öldü. Berlin Doğu Dilleri Okulunda Arapça profesörü idi. Heidelberg Üniversitesinin de profesörlerindendi. Hartmann, gerek Arapça (eski ve edebî, yani kitabî Arapça) ve gerek İslâmiyet üzerine birçok önemli eserler yazmış, Kâşgar Türk lehçesi (Hâkaniye Türkçesi) ile *Divânü Lûgat-it-Türk* hakkında yayımlarda bulunmuştur. Hartmann'ın Heidelberg Üniversitesi dil öğretimi usul-cüleri arasında yeri belirtmeye değer. Kendisinin dil külliyatından olan Arapça bir eseri de vardır. Hartmann, yakın zamanlara kadar Berlin Doğu Dilleri okulunda yeni Arapça okutuyordu.

Isıkgöl : Orta Asya'nın en büyük göllerinden biri olan Isık göl, Türkistan'da Seyhun (Sırderya) nehrinin Narin adındaki ayağıyla İli nehri arasında 1574 metre yüksekliğinde bir yaylanın üzerindedir. Isıkgöl havzası, kış mevsiminde de gayet ılımlıdır. Etrafındaki akar ve durgun sular; kışın donduğu halde, bu göl donmaz. Aldığı ad da bundan ötürüdür.

Isıkgöl'ün Türk tarih ve mitolojisinde önemli bir yeri vardır. Bu göl hakkında Türk Destanı'nda şöyle denilmektedir: "Türklerin cediti olan Türk bütün maşrik taraflarını

gezdi. Nihayet bir yere geldi, orasını muvafık buldu. Buranın adı Isıkgöl idi. Çünkü burada deniz vardı, suyu sıcaktı. Çeşmeleri (pınarları) çok olup, yanında zengin otlakları olan büyük dağlar vardı. Türk, Tanrı'ya dua etti; orasını istedi. Duası kabul olup orada ikamet etti..."

Divânü Lûgat'ta geçen ve vaktiyle Karahanlıların, Hakaniye hükümdarlarının yazlık karargâhları, bugün de Kırgızların en tanınmış yaylaları olan "Koçğarbaşı (bugün Koçgar)" ile "Sıgun Samur (bugün Susamur)" bu tanınmış gölün batı yönündedir.

Türk destanıyle ona dayanan *Şecere-i Türk* yazarı Ebülğazi Bahadır Han'ı esas tutan tarihçiler, Türklerin "Isıkgöl" havalisinden çıktıklarını kabul etmişlerdir. Oysaki, eski Türk ili, Isıkgöl ve Sırderya bölgeleridir.

İsmail Saib Sencer : Son yüzyılın ünlü Türk bilginlerinden olan İsmail Saib Ef., 1871 yılında İstanbul'da Kocamustafapaşa'da doğdu. İslâmî bilimlerde ve özellikle bibliyografya dalında Batılı bilginlerce de yetkili bir uzman olarak tanınmıştır. İlk ve orta öğreniminden sonra Mülkiye Tıbbiyesi'ne ve bir süre de Hukuk'a devam etti. Cami derslerini de tamamlayarak Bayezıt Dersiamlığı derecesini kazandı. 20 yıl Bayezıt Umumî Kütüphanesi Müdürlüğünü yaptı. Arapçayı ve Arap edebiyatını çok iyi bilirdi. Pek çok kitap okumuş; okuduğunu hazmetmiştir. *Keşf-üz-zünûn*'a düzeltici notlar ve değerli birçok ulemalar yapmıştır. 1940'da öldü ve Merkez Efendi mezarlığına gömüldü.

Kâşgar : Doğu Türkistan'ın en önemli şehirlerinden biridir. Deniz seviyesinden 1304 m. yükseklikte olup, Kızılsu ırmağının kolu Tümen suyunun sağ kıyısı üzerinde bulunmaktadır. Kâşgar, ilk Türk-İslâm devletini kuran

Karahanlılar devrinde (840-1212) siyasal yönden olduğu kadar, kültür merkezi olmak bakımından da Türkistan'ın önemli bir şehri olmuştur.

Bir iki Türk devletinin başkentliğini de yapmış olan Kâşgar'ın eski, uzun bir geçmişi vardır. Bu hususta tarihî, coğrafî ve kültürel geniş bilgiler almak için bakınız: R. Rahmeti Arat, *İslâm Ansiklopedisi* Kâşgar mad-desi.

Kâtip Çelebi : Eserleri Batı dillerine de çevrilmiş olan büyük, ünlü bir bilginimizdir. 1608'de İstanbul'da doğdu. Asıl adı Mustafa'dır. Halifelik denen göreve girmiş olduğu için kendisine "Hacı Halife" ünvanı da verildi. Avrupalılar onu daha ziyade "Hacı Kalfa" diye tanırlar. Zamanının medrese öğrenimini de görmüş uyanık bir adam olan babası ona çocukluğundan başlayarak özel dersler aldırması, Arapça öğretmiş, güzel yazı (kaligrafi) yazmak, siyakat yazısı yazmak hünerini de kazandırmıştı. Babası gibi askerî hizmetlere girdiği zaman bu bilgiler onun "Ordu Kâtibi" olmasını sağlamıştır. Gençliğinin ilk kısmı ordularla birlikte seferde geçti. Bilim merakı gittikçe artarak ordu ile gittiği her şehirde kitaplar ve bilginler bulmuş, onlardan faydalanmıştır. IV. Murat'ın ilk saltanat yıllarında Anadolu içlerine ve İran sınırlarına giden ordularda o da vardı. 1629'da ki Hemedan ve Bağdat seferlerine gitmiş, 1631'de İstanbul'a dönmüştü. 1633'te Sadrâzam Tabanıyassı Mehmet Paşa'nın ordusuyla Bağdat seferine gitti ve ordunun Halep'te kışlaması sırasında izin alarak Kâbe'yi ziyaret etti, hacı oldu. Dönüşte orduya Diyarbakır'da katıldı. 1635'te İstanbul'a döndü. Bu sıralarda eline, miras yoluyla iki defa epeyce para geçmiş ve bu para'nın önemli kısmını kitaplara vererek istediği gibi irdelemeler yapmaya imkân bulmuştu.

Otuzuna yaklaşmış olmakla beraber, yine bilimsel ününü işittiği hocaların derslerine devam eder ve geceleri sabahlara kadar kitaplarla uğraşır. Bu çalışmalar sonunda yalnız dinî bilgileri. Doğu dillerini ve bilimlerini edinmekle kalmamış, Lâtinçe öğrenmiş, matematik (riyaziye) ve astronomi (heyet) gibi bilimlerle de meşgul olmuştur.

1648'de kendisine başmuhasibecilik ikinci halifesi vazifesi verilmiştir ki, bizde "Hacı Halife" ve Avrupalılarca "Hacı Kalfa" diye anılması bundandır. En önemli eseri *Keşfüz-Zünûn an Esâmül-Kütüp vel-Fünûn* adını taşır ki, büyük ve çok değerli bir bibliyografya ansiklopedisidir.

Bu eser, 1835-38 yılları arasında Flügel tarafından Lâtinçe çevirisiyle birlikte Leipzig'de basılmış sonraları Almanca ve İngilizceye de çevrilmiştir. Türk bilginleri arasında bu esere zeyl yazan birçok kişi vardır. Son yıllarda bu önemli kitap Müderris Şerefeddin Yaltkaya'nın yönetimi altında Millî Eğitim Bakanlığınca, doğru ve nefis iki cilt halinde, bastırılmıştır. İkinci önemli eseri *Takvimüt-Tevârih*'dir ki, tarihî olayların zaman sırasıyla özetlerini kapsar. Üçüncü eseri *Tuhfetül-Kibar fi Esfariül-Bihâr*'dır ki, Osmanlı devrindeki deniz savaşlarını ve savaş kurallarını anlatır. Dördüncü önemli eseri de *Cihannümâ*'sıdır. Bizim en eski coğrafya kitabımızdır. Bu dört esaslı kitaptan başka, tarihe, coğrafyaya, kitap bilgisine, (bibliyografya), edebiyata ait olmak üzere bir kısmı Türkçe, çoğu Arapça 16 kadar eseri daha vardır.

Kâtip Çelebi 26 eylül 1625'de ölmüştür. Mezarı İstanbul'da Vefa'dan Zeyrek'e inen caddenin sol tarafında kendi adıyla anılan ve şimdi yanmış bulunan bir ilkokulun bahçesinde.

Küçe, Küça (Kocu, Küşen) : Küça, Doğu Türkistan'ın büyük şehirlerinden en önemli kültür ve uygarlık merkezlerinden biri idi. Kâşgar'ın yaklaşık olarak 600 kilometre kuzeydoğu tarafında kurulmuştu. Bu şehirde ve ve güneyindeki Aksu ve kuzeyindeki Karaşehir'de bugün olduğu gibi tarihin bizce bilinen bütün çağlarında uygar Türkler otururdu. V-IX. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da, Tarım nehrinin Yarkent'ten aşağıya düşen sol kolları üzerinde bulunan şehirlerde, kuvvetli bir uygarlık yaşamıştır.

Eskiden Küşen adı verilen Küçe, en eski Çin kaynaklarında Ku-Theri yani Küça, milâdî birinci yüzyıl kaynaklarında ise Ku-jen yani Küşen diye adlandırılırdı. Arap ve Fars kaynaklarında كجا (Küca) olarak yazılmıştır. Avfi'nin bildirdiğine göre Küşen (Keşen) Türklerin, Küca ise Farsların söyleyişidir. Şimdi yerli ahali, n'yi r'ye çevirerek, Küsen kelimesini Küser biçiminde söylerler.

Küça, Aksu, Karaşehir ile dolaylarının uygarlığı, güneybatısındaki Kâşgar, kuzeydoğusundaki Koçu-Turfan uygarlıklarından biraz farklı olmuştur. Bu üç şehir İsa'nın doğumundan önceki devirlerden beri demircilik yapmak, altın ve gümüş çıkarmak, gayet ince kumaşlar dokumakla ticaret ve sanayide büyük bir ilerilik göstermişlerdir. Halkı, pek eski zamanlardan beri Budist idi.

Radloff (Wilhelm) : Radloff, 1837'de Berlin'de doğmuş, Halle, Berlin ve Yena'da dil ve özellikle Asya dilleri öğrenimi yaptıktan sonra Rusya hizmetine girerek 1859'da Batı Sibiry'a da Barnaul'de öğretmen olmuştur. Bu fırsattan yararlanarak Türk lehçelerini yerinde inceleyen Radloff, 1870'de Petersburg'a dönerek Kazan Müslüman Okulları müfettişliğine atanmıştır. 1884'de Petersburg

Asya Müzesi Müdürlüğüne getirilmiş ve bu sırada Rus İlimler Akademisi'ne üye de seçilmiştir.

Radloff, Türk dilleri ve Türkçülük üzerine yaptığı geniş ve değerli yayımlarıyla bütün dünyaya adını duyurmuş ve birçok Akademiklerin muhabir üyeliği şerefini kazanmıştır. 1919'da Petrograd'ta ölmüştür.

Radloff'un birçok eserleri arasında özellikle *Türk Sözlüğü* ile *Türk Halk Edebiyatı Örnekleri* adlı eseri pek meşhurdur. Sözlük, dört büyük cilt olup *Türk Lehçeleri Lûgatı Tecrübesi* adını taşımaktadır. 1839'da basılmağa başlamış ve 1911'de bitirilmiştir. Radloff'un, Türkoloji bakımından yüksek değerde olan bu dört ciltlik sözlüğü birçok kaynaklardan faydalanarak meydana getirilmiştir.

Türk Halk Edebiyatı Örnekleri ise 10 cilt olup, Yakut'lardan ve Çuvaş'lardan başka bütün Türk kavimlerinin halk edebiyatıyla ilgili örnekleri kapsar. Eser, 1866-1904 yıllarında olmak üzere 39 yıl içinde tamamlanıp basılmıştır. Sözlüğüne kaynak olarak gösterdiği *Türk Halk Edebiyatı Örnekleri* Radloff'un türkolojiye olan büyük hizmetleri arasında en başta gelenlerinden biridir.

Rifat Bilge (Kilisli) : 1876'da Kilis'te doğdu. 22-2-1953'te Ankara'da öldü ve asrî mezarlığa gömüldü. Tanınmış bilim adamlarımızdandır. Kerim Çavuş'un oğludur. Memleketinde ve İstanbul'da okuyarak Dârülmüallimîn (öğretmen okulu)'den şehadetnâme ve medreseden icazetnâme almıştır. Sonra Hukuk mektebinden de mezun oldu ve bir çok tanınmış hocalardan dersler aldı. Rüşdiye ve idadilerle medreselerde Türkçe, Arapça, Farsça, tarih ve edebiyat okuttu. Üniversitede Arapça lektörü idi. Arap dilbilgisine ait ders kitapları vardır. Kutbu Mekki'nin *İstanbul Seyahatname'sini*, Utebî'nin *Sultan Mahmut*

Gaznevî ile babasına ait tarihini çevirmiş ve *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün İstanbul'da basımına bakmış ve bunun için çok değerli emek harcamıştır.

Divânü Lûgat-it-Türk, İbni Mühenna Lûgati, Kadı Burhanettin Tarihi (Berzm-ü rezm), Evliya Çelebi seyahatnamesinin 7 ve 8. ciltleri, Celâl-i Devvânî'nin *Arznâmesi*, İmam Hassan'ın *Ahkâm-ı Kuran'ı* gibi eserler Kilisli Rifat tarafından istinsah ve tashih olunmuştur.

Ünlü Alman Müsteşirli Doktor Ritter ile birlikte Salâhattin-i Safedî'nin *Elvafi Bilvefeyat* adlı eserini, Veled Çelebi İzbudak ile de *Ferhenknâme-i Şâdi*'yi yayımlamıştır. Türkiyat Enstitüsü tarafından yayımlanan *Mâniler* adlı bir eseri de vardır.

Samih Rifat : Ünlü Türk yazarı, ozanı olan Samih Rifat, 1874'te İstanbul'da doğdu. Özel ders aldı. Kendi gayretiyle Arapça, Farsça, Fransızca öğrendi. Genç yaşlarında türlü dergilerde şiirler yayımlamağa başladı. Dahiliye (içişleri), matbuat (basın) kaleminde çalıştı. *Maarif, Mektep, İrtika* dergilerinde, *İkdam, Sabah* gazetelerindeki yazı ve şiirleriyle şöhret kazandı.

1908'de dahiliye mektubî kaleminde çalıştı. Sonra, Çanakkale Mutasarrıfı, 1912'de Konya, 1913'de de Trabzon Valisi oldu. Dahiliye müsteşarlığı yaptı. Kurtuluş Savaşı başlarında Anadolu'ya geçti. Maarif (millî eğitim) müsteşarı oldu. II. Büyük Millet Meclisi'ne Çanakkale Milletvekili seçildi. Tarih Kurumu'na üye, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne başkan seçildi. I. Dil Kurultayı'nda heyecanlı konuşmalarda bulundu. Ulusal, hamâsî (yiğitlik üzerine) şiirleri vardır. 1932'de Ankara'da öldü. Şair Oktay Rifat oğludur. Sadettin Nüzhet Ergun'un, Samih Rifat hakkında büyükçe bir eseri vardır.

Sem'anî (Ebû Sa'd Abdülkerim) : 1113 (506) yılında Horasan'ın Merv kasabasında doğan Sem'anî, hadîs ve tarih bilimlerine pek büyük hizmet etmiş İslâm bilginlerindedir. Onun bu yüksek hizmetini takdir etmek için kendisine "Tâcül-İslâm" sını verilmiştir. Büyükbabası "Ebûlmuzaffer Mansur-u Sem'anî" de en büyük İslâm hukukçularından (fakihlerinden) biridir.

Sem'anî, öğrenimini Merv'de bitirdi. O sırada Merv İslâm âleminin en büyük bilim merkezlerinden idi. Seme'anî sonradan hadîs bilimi üzerine inceleme ve araştırmalarda bulunmak üzere vatanını bırakarak uzun bir geziye çıktı. Horasan, Maverâünnehr, Irak, Suriye ve Hicaz ülkelerinde uzun bir inceleme gezisi yaptı. İncelemelerini bitirdikten sonra yine Merv'e döndü. 1167 (562) yılında burada öldü.

Sem'anî, Hatib-i Bağdadî lâkabıyla tanınan Ebû Bekr Ahmed'in, Bağdat'ın tarihine ve bilginlerine dair yazdığı *Tarih-i Bağdad* başlıklı büyük eserine on beş ciltlik bir ek yazdığı gibi, ayrıca sekiz ciltlik *Kitab-ül-Ensâb* (=Soybilgisi) adında diğer bir eser daha yazmıştır. Bu son eserin yazma bir nüshası İstanbul'da Köprülü Kütüphanesinde saklıdır. *Kitab-ül-Ensâb*, coğrafi ve tarihî adlar yönünden pek önemli olduğu gibi Asya tarihi bakımından da son derece değerlidir. "İbnül-Esîr", bu eseri kısaltarak ve onu esas tutarak üç cilt üzerine *Libâb* başlıklı kitabını yazmıştır.

Sem'anî, memleketi olan Merv'in yirmi ciltlik bir tarihini de yazmıştır. Oğlu adına da *Mücem-ül-Meşâyih* başlıklı başka bir tarihî kitap daha kaleme almıştır.

Talât Paşa : İttihat ve Terakki Fırkası'nın üç büyüğünden biri ve bu fırkanın son sadrazâmı olan Talât

Paşa, 1874'te Edirne'de doğdu. Kırcaalili Ahmet Vâsî Efendi'nin oğludur. İlk, orta öğrenimini yaptıktan sonra bir süre Selânik Mekteb-i Hukuku'na devam etti.

1903'de siyasete atıldı. 1908 İkinci Meşrutiyet ilânından sonra Edirne Mebusu (milletvekili) oldu. Uzun yıllar Dâhiliye Nâzırlığında (İçişleri Bakanlığında) bulundu. 1916 yılında Sadrâzam oldu. 1918 Mütarekesi'nde Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldı. 15 nisan 1921 tarihinde Berlin'de bir Ermeni fedâisi tarafından öldürüldü. Talât Paşa, zekâsı kuvvetli, seciyesi sağlam bir insandı. Kendisini yurt hizmetine adanmış imanı tam bir idealist idi. Talât Paşa, *Divânü Lûgat*'ın Ali Emirî Efendi'den alınıp Devlet Matbaası'nda basılmasını şahsen sağlayarak Türk diline de unutulmaz bir hizmette bulunmuştur. 1959 yılında kemikleri Berlin'den İstanbul'a getirilip Şişli'deki Hürriyet-i Ebediyye Şehitliğine, içten ve ona lâyik bir törenle, gömüldü.

Tarım : Doğu Türkistan'ın büyük nehirlерinden biridir. Tiyenşan ve Kücnlün dağlarından çıkan birkaç ırmağın birleşmesinden doğar. Doğuya doğru akarak Lop gölüne dökülür. Buna akan Kâşgar ve Hotan ırmakları çok defa Tarım'a dökülmeden kurur. Tarım havzası, bu bölgenin en bitelik bölgesidir. Zaten "tarım" adı da tarımak, tarla, tarığ, tarıgcı ve tarancı gibi Türklerin ziraat kültürüne bağlı bir sözdür.

Tawğaç : Kâşgarlı Mahmut bu sahayı "Maçin", yani yukarı "Çin" olarak göstermektedir. Onun açıklamasına göre, bu sözcük ile, hem "Maçin", hem de Türklerin bir boyu anlatılır. *Divânü Lûgat*'ta Tawğaç üzerine verilen bilgi şöyledir:

"Tawğaç: Maçin'in adıdır. Burası, Çin'den dört ay uzak bir mesafedir. Çin aslında üç bölüktür: Birincisi yukarı Çin'dir ki, doğudadır. Buna 'Tawğaç' derler. İkincisi, Orta Çin'dir. Burası "Hıtay" adını alır. Üçüncüsü Ağaşı Çindir ki, burasına "Barhan" adı verilir. Bu, Kâşgar'dadır. Lâkin şimdi Maçin "Tawğaç" diye tanınmıştır. Hıtay ülkesine de Çin denilmiştir."

"Tawğaç: Türklerden bir bölüktür. Bu diyarda otururlar. Bu kelimedden alınarak bunlara 'Tat Tawğaç' denir ki, Uygur demektir." Tat: Fars, acem; Tawğaç: Türk'tür.

Tawğaç sözcüğü, Karahanlılarda, Han lâkabı olarak kullanılmıştır. Kâşgarlı sözcüğün bu sonuncu kullanışındaki anlamı, "ülkesi eski ve büyük" olarak açıklamaktadır.

Terken (Türkân) Hatun : İran (Büyük) Selçuklu hükümdarlarının en büyüklerinden sayılan Sultan Melikşah'ın karısı ve tarihte gelip geçen Türk sultanlarının en ünlüsüdür. Babası, Doğu Türkistan'da hükümet süren Karahanlılar'dan "Tamgaç Han"dır. 1071'de Melikşah'la evlendi. Terken Hatun, Melikşah hükümdar olduktan sonra, Selçuklu sarayının en çok sözü geçen bir hâkimesi sıfatıyla yıllarca hüküm sürdü. Oğlu Mahmut'u veliyet yaptırmak için çok uğraşmış, Vezir Nizamülmülk ile şiddetli mücadelelerde bulunmuş, nihayet bu büyük ve tecrübeli veziri öldürtmüştür. Kocası Melikşah'ın 19 Kasım 1092'de ölümü üzerine oğlu Mahmut'u Selçuklu tahtına geçirmeyi başarmış, bu iş için de üvey oğlu Börkyaruk ile kanlı mücadelede bulunmuştur. 1094'de öz oğlu Mahmut'un çiçek hastalığından ölümü üzerine Selçuklu saltanatı kâmilten Börkyaruk'a kalmıştır.

Türk tarihinde büyük bir ad bırakmış olan Terken Hatun'un hayatı siyasî ihtiraslar, mücadeleler içinde geçmiştir. Selçuklu imparatorluğunun en nâfiz bir hâkimesi olarak tam yirmi üç yıl, saltanat sürmüştür. Terken Hatun, bu ihtiraslı hayatı içinde bilim ve edebiyat adamlarını korumaktan da geri durmamıştır. Zamanında kendisiyle beraber Kâşgar'dan, Karahanlılar'a mensup birtakım aristokrat aileler Büyük Selçuklu kentlerine gelip yerleştikleri gibi, Türk bilim ve sanat adamları da beraber gelmiş, İslâm-İran kültürüne katılmışlardır.

Tevfik Demiroğlu: *Divânü Lûgat*'ın ilk çevirmenlerinden olan Tevfik Demiroğlu, 1865 (1281) yılında Van'da doğdu. Hacı Yusuf adında bir zatın oğludur. Tevfik Demiroğlu, kendi kendini yetiştirmiş (autodidacte) bir kişi olup, Arapça ve Farsçayı iyi biliyordu. Devlet memurluğu yapmış ve Birinci Dönem Van Milletvekilliğinde bulunmuştur (23 - 12 - 1920 - 1924). Bu sırada *Divânü Lûgat*'ı Arapçadan Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviri, Türkçe sözcükler esas tutulmak üzere, Arap alfabesine göre tertip edilmiştir. Ölümünden sonra eser, veresi tarafından, Besim Atalay aracılığıyla, Türk Dil Kurumu'na satılmıştır. Bir cilt halinde olan bu çeviri, Kurum kitaplığı yazmaları arasında bulunmaktadır. Tevfik Demiroğlu, mayıs 1933 tarihinde Ankara'da ölmüş ve burada toprağa verilmiştir.

Yusuf Has Hacıp: Yusuf, Karahanlıların büyük hükümdarı Satuk Boğra Han'ın has hacibi, yani mabeyincibaşısı idi. Hayatı hakkında pek az bilgimiz vardır.

Yusuf'un tek eseri, ünlü *Kutadgu Bilig*'dir. Kâşgar şehrinde 1069-1070 (462) yıllarında ikmal edilerek Kara Boğra Han'a takdim edilmiştir. Bu Boğra Han, bir ad

olmayıp "Tafgaç Boğra Karahan Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Karahan"dır. *Kutadgu Bilig*, Türklerin o tarihe kadar geçirdikleri kültür hayatında bir devir dönümünü gösterir. Eserin münderecatı ahlâka ve devlet idaresine ait öğütlerden ibarettir. Aruz vezniyle manzum olarak yazılmıştır. Dili, o devir Türkçesinin en canlı biçimidir. Turfan'da Uygur eserlerinin bulunmasına kadar bir tek Uygurca eser sayılan *Kutadgu Bilig*, bugüne kadar geniş bir çevrenin yararlanacağı biçimde yayımlanmıştır.

Kutadgu Bilig'in Uygurca yazılmış olan nüshası Viyana eski İmparator Kütüphanesindedir. Bu nüsha Aksak Timur'un oğlu Şahruh zamanında Herat'ta 1439 (843)'da yazılmıştır. İkinci nüshası Mısır'da Hidiv Kütüphanesindedir, ve Arap harfleriyle yazılmıştır. Son zamanlarda yine Arap harfleriyle yazılmış üçüncü bir nüshası da Türkistan'da bulunmuştur.

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshası ilk defa kısmen Macarlı Vambéry tarafından 1870'de yayımlanmıştır. Sonra Radloff, bu nüshanın fotoğrafisini, Rus Bilimler Akademisi tarafından kullanılan Rusça harflerle transkripsiyonunu ve Almanca çevirisini yayımladı (2 bölüm, 1891-1910). Radloff, bu yayım için Mısır nüshasından da faydalanmıştı. Eldeki Radloff yayımı, yazarın -sonra kendisinin de itiraf ettiği gibi - Türk Dili'nin bu devrine uygun olmayan bir transkripsiyon usulü kullanıldığından dolayı, ancak çok dikkatli bir kontrol ile yararlanılabilecek haldedir⁵².

⁵² Bu alanda -yani Yusuf ve eseri hakkında- daha geniş bilgi almak için *Türk Kültürü* dergisinde (sayı 98, aralık 1970) çıkan bizim "Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig" adlı makalemizle yine bu sayıda yayımlanan öteki makalelere de bakınız.

Ö Z E T

Kâşgarlı Mahmut'un hayatı

Kâşgarlı Mahmut, XI. yüzyılın ikinci yarısında *Kıtabü Divâni Lûgat-it-Türk* adlı ünlü sözlüğü yazmış olan büyük Türk bilgini, dilcisidir.

Kâşgarlı Mahmut'un üzerine bütün bildiklerimiz *Divânü Lûgat-it-Türk*'ün çeşitli yerlerinde kendisinin verdiği bazı bilgilere dayanmaktadır. Bunun dışında yaşamasını açıklayan bilgilerden yoksunuz.

Kâşgarlı Mahmut'un babası, kendi yazdığına göre, Barsganlıdır. Adı Hüseyin'dir. Büyük babasının adı da Muhammet'tir. Babası Barsgan'dan Kâşgar'a göçmüş, Mahmut'ta burada doğmuştur. Kâşgarlı Mahmut'un doğum yılını da, ölüm yılını da kesin olarak bilmiyoruz.

Yalnız *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü 10 şubat 1074'te tamamladığı bilinmektedir⁵³. Eserini tamamladığı zaman ileri bir yaşta olduğu da biliniyor. Buna göre, Kâşgarlı Mahmut'un XI. yüzyıl içinde yaşadığı, aynı yüzyılın sonlarına doğru da öldüğü anlaşılıyor.

Divânü Lûgat-it-Türk'teki bazı parçalar Kâşgarlı Mahmut'un soylu bir aileden olduğunu göstermektedir. Karahanlılar ailesine yabancı olmadığı da anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat*'ta (cilt 1, sayfa. 102) atalarının Oğuzlarca "Hamirler" diye tanındığını, bunun Oğuzlarda "E" yerine "H" kullanıldığı için "Emirler" demek olduğunu yazar.

⁵³ 1077'de tamamlandığı kanısında olanlar da vardır.

Bu çeşit bilgiler, Kâşgarlı Mahmut'un Karahanlılar ailesinden olmasa bile o aile çevresindeki seçkin sınıftan geldiğini göstermektedir. Genç *Divân*'ında Karahanlıların bazı tanınmış kişilerinden "söylenti"ler aktarması, özellikle bu devletin örgütüyle, saray gelenekleri üzerine bilgiler vermesi, onun Karahanlılara yakınlığı şansını pekiştirmektedir. Reşit Rahmeti Arat, Kâşgarlı Mahmut için (bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, Kâşgar maddesi), "Kutadgu Bilig'in ithaf edilmiş olduğu hükümdarın yeğeni olması muhtemeldir." diyor.

Kâşgarlı Mahmut'un eserini Bağdat'ta yazıp tamamladığı sanılmaktadır. Bu sanıya göre Kâşgar'dan Irak'a göçmüş olmalıdır. Ama kendisi, neden, ne zaman geldiğini *Divânü Lûgat*'ında yazmıyor. Yalnız, Türk bozkırlarında gezdiğini, türlü Türk ağızlarını, gelenek ve göreneklerini yerinde öğrendiğini, Tarım, İli, Çu ve Sırderya (Seyhun) ırmaklarının kıyılarıyla çevrelerindeki bütün Türk kentlerini dolaşıp gördüğünü ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

Kâşgarlı Mahmut, Bağdat'a göçüp de eserini yazmağa başladığı zaman, o çağdaki Türk illerini ve toplumunu her bakımdan öğrenmiş, birçok bilgiler derlemiş, yaşının da ilerlemiş olması gerekiyor. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah'ın karısı Karahanlı soyundan Terken Hatun'un (bugün Türkân şeklinde kullanılmakta olan sözcüğün doğrusu budur; "hâkim, hükümdar, melike" anlamına gelir) yanında birçok Kâşgarlı'nın Irak'a geldiklerini, İslâm kültür hayatına geniş ölçüde katılmış olduklarını biliyoruz. İşte, Kâşgarlı Mahmut'un da böyle bir nedenle Bağdat'a gelmiş olması düşünülebilir.

Kâşgarlı Mahmut'un kişiliği

Kâşgarlı Mahmut'un kendi ülkesinden ayrılmadan önce iyi, kıymetli bir öğrenim gördüğü, İslâm bilimlerini öğrendiği anlaşılmaktadır. Soylu bir aileden geldiğini anlatan belirtiler de, Kâşgarlı Mahmut'un bu bilgileri edinmesini, iyi bir öğrenimden geçmesini bir bakıma zorunlu kılar.

Kâşgarlı Mahmut'un doğup yaşadığı çağda (XI. yüzyıl) Kâşgar'la Barsgan dolaylarında ilerlemiş bir uygarlık, ileri bir bilim hayatı vardı. Karahanlılar kurdukları türlü bilim kurumlarıyla bu çevreyi hazırlamışlardı. Nitekim Kâşgarlı Mahmut'un *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü hazırlarken, Kâşgar'da da hemen hemen aynı yıllar içinde *Kutadgu Bilig* gibi hem dil hem düşünce bakımından büyük, olgun eserler yazılıyordu.

Bütün bunlar, Kâşgarlı Mahmut'un bir bilim, düşün çevresinde yetiştiğini güçlendiren belirtilerdir.

Kâşgarlı Mahmut, bir yandan ana dili olan Türkçeyi birçok ağızlarıyla bildiği gibi, bir yandan da Arapça ve Farsçayı çok iyi biliyordu.

Kâşgarlı Mahmut'un bugün elimizde bulunan *Divânü Lûgat-it-Türk*'ünden başka bir de Türk dili sentaksına dair *Cevâhirü'n-Nahiv* adlı eseri vardır. Yazık ki, bu eser bulunamamıştır. Yalnız adı bilinmektedir. Ancak, gerek bulunamayan bu eseri üzerine genellikle bilinenler, gerekse *Divânü Lûgat*'tan elde edilen bilgiler, Kâşgarlı Mahmut'un Türk filolojisi üzerinde geniş bilgisi olduğuna tanıklık etmektedir. Kâşgarlı'nın en iyi bildiği Türk ağızları Hakaniye, Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Kençek, Uygur ağızlarıdır. Kâşgarlı, bu ağızların dilbilgisi kurallarını da çok iyi bilmektedir.

Kâşgarlı Mahmut'u yalnız bir dilci saymak da doğru olmaz. O, türkoloji alanında geniş bilgisi, incelemesi olan bir büyük Türk bilginidir.

Kâşgarlı Mahmut'un bilinliğinin yanısıra başka özellikleri de vardır. O, aynı zamanda iyi silâh kullanan bir askerdi. Bunu da gene *Divânü Lûgat*'ındaki açıklamalardan öğreniyoruz. *Divânü Lûgat-it-Türk*'te Türk ulusunun büyüklüğünü, eşsiz kahramanlığını, bilim, yurt yönetimi, tarım, kısacası uygarlık alanında ortaya koyduğu büyük varlıkları, yerini getirip uzun uzun anlatır.

Kâşgarlı Mahmut'un kitabının hem başında hem de Türk maddesinde yazdıkları, bu alandaki düşüncelerini açıklamaları bakımından çok ilgi çekicidir. Kâşgarlı Mahmut, yaşadığı çağda mevcut "İslâmcılık" akımı içinde, "Türklük" akımının, yani İslâm topluluğu içinde Türk'ün büyük bir yeri bulunduğunu bütün gücüyle savunanlardan biri olmuştur. Böylece Kâşgarlı Mahmut, Türklerin İslâm evreni içinde özbenliğini koruması için gücünün yettiğince çalışmıştır, demek yanlış bir yargı ve yorum olmaz sanıyoruz. Bu seçkin özelliğiyle Kâşgarlı Mahmut ileri bir ulusçu (milliyetçi) olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kâşgarlı Mahmut, kitabının başında Türk ulusu için şunları yazıyor:

"Yüce Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarına doğdurmuş olduğunu, onların ülkeleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürdüğünü gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi. Onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya uluslarının yönetim yularını onların ellerine verdi. Onları herkese üstün eyledi. Kendilerini hak üzere güçlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı değerlendirdi.

Türkler yüzünden onları her dilediklerine erdirdi. Bu kişileri ayak takımının kötülüklerinden korudu.

Derdini dinletebilmek, Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılp da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur, bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir."

Kâşgarlı, kitabının "Türk" maddesinde de şunları yazmaktadır:

"Türk, Tanrı yarlıgayası Nuh'un oğlunun adıdır. Bu, Tanrının, Nuh oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addir. Biz, ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir, dedik. Çünkü, Kâşgarlı Halef oğlu İmam Şeyh Hüseyin, ona da İbn-ül-Garkî denilen kişi, İbn-ü Ebüddünyâ olarak ünlü Eşşeyh Ebû Bekr El Müfid-ül Cerceranî'nin dünyanın sonu üzerine yazmış olduğu kitabında ulu Yalavaca (Peygamber Muhammed'e) tanıkla varan bir hadîs yazmış. Hadîs şöyledir: Yüce Tanrı, benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Değuda birleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri o ulusun üzerine gönderirim diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş, onlara 'kendi ordum' demiştir."

Görülüyor ki, Arap dilini de, İslâm bilimlerini de çok iyi bilen Kâşgarlı Mahmut, öz dilini, ulusal kültürünü, yurt sevgisini herşeyin üstünde gören ve tutan bir bilimimizdir.

Kâşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat-it-Türk*'üyle türkoloji biliminin temellerini atmış, bu okulun kurucusu olmuştur demek, gerçeğe aykırı düşmeyecektir.

Kâşgarlı Mahmut'un eseri *Divânü Lûgat*

Kaşgarlı Mahmut'un elimizdeki eseri *Kitâbü Divânü Lûgat-it-Türk*'tür. Bu eser, XI. yüzyıldan bugüne kalan eserler arasında en önemli yeri almaktadır. *Divânü Lûgat-it-Türk*, yalnız bir sözlük değil, Türk tarihini, coğrafyasını, mitolojisini, folklor ve halk edebiyatını, kısacası ulusal kültürümüzle ilgili zengin bilgileri kapsayan büyük bir hazine, ansiklopedik bir eserdir. Bu eski Türk sözlüğünün, madde başı olan sözcüklerle örnekleri (tümceler, savlar, deyişler) Türkçedir. Türkçe sözcüklerin açıklamaları Arapçadır. Kitap, hem Araplara Türkçe öğretmek, hem de Türkçenin zengin bir dil olduğunu, Arapçayla boy ölçüşebileceğini göstermek amacıyla yazılmıştır.

Divânü Lûgat, Kaşgarlı Mahmut'un anlattığına göre, 25 ocak 1072 tarihinde Bağdat'ta yazılmaya başlanmıştır. Kâşgarlı kitabını bitirdikten sonra yeniden incelemeler yaparak eserini dört kez düzeltip gözden geçirmiş ve 10 şubat 1074 pazartesi günü bitirmiştir. Bu hesaba göre, Kâşgarlı Mahmut eserini, Abbasî halifesi El-Kaim zamanında yazmıştır. Ama, El-Kaim'in yerine geçen El-Muktedi Billâh'a sunmuştur.

Divânü Lûgat-it-Türk'ün bugün elde bulunan biricik yazma nüshası, İran'ın Sâve kasabasından olup, sonradan Şam'da yerleşen Muhammed bin Ebî Bekr bin ebî'l Feth üs-Sâvî'nin 1 ağustos 1266 tarihinde kopya ettiği nüshadır. Sâveli Muhammed'in anlattığına göre, bugünkü biricik nüsha, Kâşgarlı Mahmut'un kendi eliyle yazdığı temel nüshadan çekilmiştir. Türkçeyi bilmeyen Muhammed'in Arapçayı da çok iyi yazamadığı eserde yaptığı birçok dil yanlışlarından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, *Divânü*

Lûgat-it-Türk gibi bir eseri bazı yanlışlarla da olsa kopya ederek bütün bütün kaybolup gitmekten kurtarmış olduğu için Sâveli Muhammed'in bu hizmetini saygıyla anmak gerekir.

Geniş ölçüde bir Türk dili sözlüğü olan *Divânü Lûgat*, şimdiye dek bilinmeyen bir eser sanılıyordu. Oysa, son araştırmalar bugün pek de böyle olmadığını göstermiştir. Tarihçi Ayıntaplı Bedrettin Aynî *İkd-ül-Cümân fi Tarih-i Ehl'iz-zamân* adlı eserinin ilk ciltlerinde Türk tarih ve etnolojisiyle ilgili bilgileri, biraz kısaltma yoluyla "Kâşgarlı Mahmut'un lûgatında gördüm." diyerek *Divân*'dan almıştır. Gene Kâşgarlı bilginlerden Mısır'da yerleşmiş olan Âlim ibni Muhammed'in *Tâc üs-Saâdat* adlı eserindeki bazı cümleler *Divânü Lûgat*'dan alınmış olduğu gibi Endülüslü Ebû Hayyan'ın *Kitab-ül-İdrâk*'indeki bazı cümleler de *Divân*'ın bu yazarlarca görülmüş, okunmuş olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan başka büyük Türk bilgini Kâtip Çelebi de *Divân*'ı görmüş, bir bibliyografya ansiklopedisi olan *Keşf-üz-Zünûn* adlı kitabında bundan söz açmıştır. (Millî Eğitim Bakanlığı yayını, c. 1, s. 808.)

Eski Türk ve Arap bilginlerince bilindiği halde sonradan yıllarca unutulup kalmış olan *Divânü Lûgat-it-Türk*, elli yıl kadar önce İstanbul'da bulunup ortaya çıkarılmıştır. Sâveli Muhammed'ce kopya edilen bu yazma, ünlü bibliyografya uzmanı Ali Emirî Efendi'nin eline geçmiştir. Zamanın Başbakanı Talât Paşa'nın aracılığıyla bu nüsha İstanbul'da Kilisli Rifat Bilge'nin denetimi altında üç cilt olarak basılmıştır (1915-1917). Eserin daha birinci cildinin basılıp yayımlanmasından sonra, bu büyük dil anıtıyla onun değerli yazarı Kâşgarlı Mahmut üzerine gerek Bizde gerekse Batı bilim çevrelerinde birçok yazılar yazılmış, eski Türk kültürü üzerine yepyeni bilgiler ortaya atılmış-

tır. Prof. C. Brockelmann 1928'de *Divânü Lûgat-it-Türk'* ün bir de dizinini (indeksini) yayımlamıştır.

*Divânü Lûgat-it-Türk'*te Türk dilbilgisi (gramer) kurallarıyla ilgili birçok bilgiler de vardır. Mahmut, *Divân'*ını yazarken Arap kurallarını esas tutmuş, kitabını "Hemze, Sâlim, Muzaaf, Misâl, Üçlüler, Dörtlüler, Gunne, İki Harekesiz Harfin Birleşmesi" gibi sekiz bölüme ayırmıştır. Her bölümde, sözcükler alfabe sırasıyla yazılmış, anlamın iyice kavranması için tümceler düzenlenmiş, buna atasözleri, halk şiirleri de eklenmiştir. Böylece eser, Türk dili tarihi bakımından değerli bir kaynak niteliğini kazanmıştır. Kâşgarlı Mahmut, bundan başka türlü sözcüklerden yararlanarak Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, toplumsal yaşantısına değinmiş, bu konularda önemli, geniş bilgiler vermiştir. Kendisinden önce bu alanda böyle bir eser yazılmadığını haklı olarak belirten Kâşgarlı, bu amaca ulaşabilmek için yıllarca çok ağır güçlüklerle, sıkıntılara katlandığını da söyler.

*Divânü Lûgat-it-Türk'*te başlıca iki ağız göze çarpar. Biri bugün de Kâşgar ve dolaylarında kullanılan Doğu (Hakaniye) Türkçesi, öteki de Batı (Oğuz) Türkçesi'dir. *Divân'*da türlü Türk ağzlarını, bunların özelliklerini gösteren zengin bilgiler vardır. Bu bilgileri aşağıya alıyoruz:

"En açık, doğru dil, ancak bir dil bilip, Farslarla karışmayan, yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirliyle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. Kençekler, Soğdaklar, Argular gibi boy-lar iki dil söylerler. Gezgin olarak yabancılarla karışanlar da Hotan, Tübüt halkıyla Tengüt'lerin bir kısmıdır. Bunlar, Türk iline sonradan gelmişlerdir. Ben bunlardan her birinin dillerini yazacağım. Çabarka (Japonya)'lı-

ların ülkelerinin uzak olması, Çin ile aralarına büyük deniz girmiş bulunması yüzünden dilleri bizce bilinmiyor. Çin ve Maçin (Yukarı Çin) halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla birlikte şehirli Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını bize, Türk yazısıyla yazarlar. Bunun gibi araya büyük set (Çin setti) ile Çin yakınındaki dağlarla deniz girmiş olduğu için "Ye'cüc ile Me'cüc" ulusunun dilleri bilinmiyor. Tübüt (Tibet)'ün, Hotan'ın ayrı dilleri, ayrı yazı-ları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz.

Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız da kullanırlar. Bunlar, kitabın başında bildirdiğim gibi, 24 harfli olan Türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını bu harflerle yazarlar. Bundan başka Uygurlarla Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz. Bu söylediklerim hep şehirler halkı içindir.

Çomul boyunun çöl (çadır) halkının ayrı bir dili vardır. Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar, Basml boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağız vardır ama hepsi de Türkçeyi iyi konuşurlar.

Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsi, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemek'lerle Başkırt'ların dilleri bunlara yakındır.

Rum diyarındaki Peçenek'lere kadar "Suvar", "Bulgar" dilleri, bir düzeye sözcüklerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçedir. Türk dilleri içinde en hafifi Oğuzların, en doğrusu da Tuhsi ile Yağma'ların dilidir.

Uygur şehirlerine varıncaya dek "Ertiş-İrtiş", "İla-İli", "Yamar", "Etil, İtil, İdil" ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tat-

lısı “Hakaniye-Karahanlılar” ülkesi halkının dilidir. Balasagunlular Soğudça ve Türkçe konuşurlar. Tıraz (Talas) ve Beyza şehirlerinin halkı böyledir. Balasagun’a varıncaya dek “İsbicab-Asbicab”dan sayılan bütün Argu illeri halkının dili, çapraşıktır. Kâşgarın Kençekçe konuşan köyleri vardır. İllerde halk, Hakaniye Türkçesiyle konuşur. Batıda Rum ülkesinden Doğuda Maçın iline kadar uzayan Türk illerinin uzunluğu beş bin, genişliği üç bin, tamamı sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde olan çember biçiminde gösterilir. (*Divânü Lûgat*’taki haritada bu Türk kabilelerinin yerleri gösterilmiştir.)

Görülüyor ki, Kâşgarlı Mahmut eserinde Türk boylarıyla uyruklarının dilleri üzerinde geniş bilgi veriyor. Ayrıca bunların yayılışları, toplumsal yaşayışları, görenekleri, gelenekleri üzerine de, eserinde geniş bilgiler vardır. Kâşgarlı’nın verdiği bu bilgiler, gözleme dayanır. O, bunları daha yurdundayken özenle toplamış, sonra kitabına almıştır.

Divânü Lûgat-it-Türk’teki harita, ilk Türk dünya haritası olması bakımından değerlidir. Yazar, eserinde birçok kabile, ülke adları saymışsa da, bunların hepsi haritada gösterilmemiştir.

Divânü Lûgat’ta halk şiirine, müziğine, geleneklerine, göreneklerine geniş yer verildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu büyük eserin bir değeri de, en eski Türk edebiyatı ürünlerini içinde toplamasıdır. *Divân*’daki şiirleri C. Brockelmann, Ali Ulvi Elöve; atasözlerini (savlar)’de Abdülahat Nuri, Necip Âsım, Ferit Birtek toplayarak birer kitap halinde yayımlamışlardır.

Kitabü Divânı Lûgat-it-Türk’ün Türkçeye çevrilmesi

Esas metni Arapça olan *Divânü Lûgat-it-Türk*’ü önce Kilisli Rifat Bilge dilimize çevirmiştir. Sonra 1. dönem milletvekillerinden Vanlı Tefvik, daha sonra da Konyalı Âtîf Tüzüner *Divân*’ın çevirisini yapmışlardır. Bir aralık *Divân*’ın çevirisi üzerinde Samih Rifat’la Mehmet Âkif Ersoy da uğraşmışlardır. Ne var ki, bu çabaların hiç biri istenilen olumlu sonucu verememiş, bu yüzden çeviriler basılamamıştır. Bununla birlikte, bu alanda çalışanların emeklerini değerlendirmek de gerekir.

Divânü Lûgat-it-Türk’ün Türkçeye bütünüyle kazandırılmasını, Besim Atalay başarmıştır. Besim Atalay’ın Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan bu çevirisi üçü metin, biri tıpkıbasım, biri de dizin olmak üzere beş cilttir (1939-1943). Ayrıca Dehri Dilçin, Arap alfabesine göre, *Divânü Lûgat-it-Türk Dizini*’ni hazırlamış ve bu eser de 1957 yılında Kurumca bastırılmıştır.

Divânü Lûgat-it-Türk’ün bulunup basılması (1915-1917) gerek bizde, gerekse Batı bilim çevrelerinde geniş yankılar uyandırmıştır. Kitabın, Arap harfleriyle üç cilt olarak yayımlanmasından sonra *Divân*’ın kapsadığı dil, tarih, coğrafya, mitoloji, folklor, halk edebiyatı gibi türlü konuları üzerinde çeşitli incelemeler yapılmış, yazılar yazılmış, kitaplar yayımlanmıştır.

Bizde bu konuda özellikle Prof. Fuat Köprülü, Zeki Velidî Togan, Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Caferoğlu, Kilisli Rifat Bilge, Necip Âsım Yazıksız, Ali Ulvi Elöve, Abdülkadir İnan gibi araştırmacılar *Divânü Lûgat*’ı Türk dili ve tarihiyle genel olarak halk edebiyatı yönünden incelemişler, yazılar yayımlamışlardır.

Batiya gelince: Bu alanda bilhassa tanınmış Alman, Macar bilginleri *Divânü Lûgat* üzerinde çeşitli yayınlar yapmışlardır. Bu bilginler içinde özellikle ünlü Prof. C. Brockelmann ile Martin Hartmann ve Macarlı Profesör J. Németh'i saymak gerekir.

Almanlarla Macarlardan sonra bazı Rus ve Fransız bilginleri de *Divânü Lûgat* üzerinde çalışmış, bu alanda çeşitli yayınlar yapmışlardır.

DIVÂNÜ LÔGAT-İT-TÜRK'TEN
SEÇME PARÇALAR

I. Savlar (atasözleri)

- 1 . Erdem başı tıl
“Erdemin başı dildir.”
*
- 2 . Endik uma evliḡni aḡırlar.
“Ahmak konuk ev sahibini aḡırlar.”
*
- 3 . Ot tise aḡız köymes.
“Ateş demekle aḡız yanmaz.”
*
- 4 . Koş kılıç kına sıḡmas
“Çift kılıç bir kına sıḡmaz.”
*
- 5 . Yırak yır savın arkış keldürür.
“Irak yerin haberini kervan getirir.”
*
- 6 . Ata oḡlı ataç toḡar.
“Baba adamın oḡlu babacan olur.”
*
- 7 . Kanı kan ile yumas
“Kanı kanla yıkamazlar.”
*
- 8 . Közden yırasa köngülde yeme yırar.
“Gözden ıraklaşan gönülden de ıraklaşır.”
*

9. Tag tagka kavuşmas kişi kişiye kavuşur.
“Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur.”
*
10. Bir karga birle kış kelmes.
“Bir karga ile kış gelmez.”
*
11. Ermegüke eşik art bolur.
“Tembele eşik yokuş olur.”
*
12. Öd keçer kişi tuymaz yalanğuk oğlu menğku kalmas.
“Zaman geçer kişi duymaz, insanoğlu baki kalmaz.”
*
13. Han işi bolsa katun işi kalur.
“Han işi olunca, kadının işi kalır.”
*
14. Kişi alası içtin yilkı alası taştın.
“İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında.”
*
15. Bişerngek tüz ermes
“Beş parmak düz (bir) olmaz.”
*
16. Küz keliği yayın belegülüg.
“Güzün gelişi bahardan belli.”
*
17. Ay tolun bolsa eligin imlemes.
“Bedir halinde olan ay elle gösterilmez.”
*
18. Suv körmeginçe etük tartma.
“Su görmeyince pabuç çıkarma.”
*

19. Aç ne yimes tok ne dimes.
“Aç ne yemez, tok ne demez.”
*
20. Kuvi er kudugka kirse yil alır.
“Talihsiz adam kuyuya girse yel alır.”
*
21. Tüzün birle uruş utun birle üsterme.
“Ağırbaşı ile uğraş, yüzüzle yarışma.”
*
22. Kurmuş kiriş tügülmes ukrukun tag egilmes.
“Kurulmuş kiriş düğümlemez, kementle dağ eğilmez.”
*
23. Sınmasa arıksar
Sakinmasa utsukar.
“Kişi sınınamazsa aldanır
Sakinmasa yutulur”.
*
24. Alplar birle uruşma
Begler birle turuşma.
“Yiğitlerle vuruşma
Beylerle duruşma (karşı gelme).”
*
25. Tay atasa at tınur
Ogul erdse baba tınur.
“Tay yetişirse at dinlenir
Oğul er olursa baba dinlenir”.

II. Deyişler (dörtlük ve ikilikler)

Tegme çeçek öküldi
Bukuklanıp büküldi
Tugsin tügün tügüldi
Yazlıp yana yörgüşür.

“Türlü türlü çiçek toplandı, tomurcuklanıp
büküldü,
kabardı, köşeli düğüm halinde döküldü, açıl-
arak gene bir birine dolaşır.”

*

Kızıl sarıg arkaşıp
Yipkin yaşıl yüzkeşip
Bir bir kerü yörgüşip
Yalanguk anı tanglaşür.

“Kızıl sarı çiçekler arka arkaya çıkar, yeşil
menekşe yüze çıkar, birbiri üzerine sarsılır,
insan bunlara şaşar.”

*

Ol kar kamıg kışın iner
Aşlık tarıg anın öner
Yavlak yağı mende tınar
Sen keliben tepreşür.

“Bütün kar kışın iner, yemeklik buğday onunla
biter, yavuz düşman bende dinlenir, sen gelin-
ce tepreşür.”

*

Öpkem kelip ogradım
Arslan layu kökredim
Alplar başın togradım
Emdi meni kim tutar.

“Öfkem geldi uğradım, aslan gibi kükredim,
yiğitlerin başını doğradım, şimdi beni kim
tutar.”

*

Tıgraklanıp sekirtti
Erin atın yügürtti
Bizni kamuğ engitti
Andağ süge kim yeter.

“Yiğitlenip seyirtti, askerini, atını koşturdu,
bütün bizi şaşırttı, böyle askere kim dayanır.”

*

Kizlep tutar sevüklük
Azrış küni belgürer
Başlıg közüg yapsama
Yaşı anın savrukar.

“Sevgiyi gizli tutar ayrılık günü belirir, yaralı
gözü kapatma, onun yaşı fişkirir, savrulur.”

*

Közüm yaşı savrukup kuzı akar
Bilinip ajun emgegin tükel ukar.

“Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği
için gözümün yaşı savrularak aşağıya akar.”

III. Alp Er Tonga Ağıtı

I

Alp Er Tonga öldi mü
Issız ajun kaldı mu
Ödleğ öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılır

“Yiğit Ertonga öldü mü?
Fâni dünya kaldı mı?
Zaman öcünü aldı mı?
Şimdi yürek yırtılır.”

2

Ulaşıp eren börleyü
Yırtın yaka ırlayı
Sıkıp üni yurlayı
Sığtap közi örtülür
“Erenler tıpkı kurt gibi uluşuyorlar,
Yaka yırtarcasına bağışıyorlar,
Seslerini bütün kuvvetiyle haykırarak
Gözleri örtülünceye kadar ağlıyorlar.”

3

Bardı közüm yarukı
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanıkı
Emdi udın udgarur.
“Gözümün ferî söndü,
Onunla birlikte ruhum da gitti,
Şimdi o kimbilsin nerelerdedir,
Şimdi o, uykudan uyandırıyor.”

IV. Basmıllara karşı yapılan savaştan örnekler

(1041 yılında yapılan büyük savaşa aittir.)

1

Basmıl süsin komuttı
Barça kelip yumuttı
Arslan tapa emitti
Korkup başı tezgünür.

“Basmıllar ordularını coşturdular,
Hepsi bir araya gelip toplandı,
Arslana karşı yöneldilerse de,
Bizi görüp korkudan kaçıştılar.”

2

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terngük suvın içelim
Yuwka yağı uwulsun
“Geceleyn göçelim,
Yamar suyunu geçelim,
Pınar suyundan içelim,
Yufka düşman ezilsin.”

V. Uygurlara karşı yapılan bir savaş destanından

I

Kemi içre oturup
İla suvın keçtiniz
Uygur tapa başlanup
Mınglak ilin açtımız
“Gemi içerisinde oturarak
İla suyunu geçtik.
Uygurlara karşı durmakla
Mınglak ilini feth ettik.”

2

Ağdı kızıl bayrak
Toğdı kara toprak
Yetişü kelip Uğrak
Tokışıp anın geçtimiz.

“Kızıl bayrak yükseldi,
Kara toprak canlandı,
Uğrak binicileri de yetişip
Savaşa tutuşarak geciktik.”

VI. Söz açıklamaları

Alp: Yiğit, bahadır. *Alp yağıda, alçak çağıda*, (yiğit düşman karşısında, yumuşak huylu adam savaşta belli olur).

Şu dörtlükte dahi geçmiştir:

Alp Er Tonga öldi mü
Issız ajun kaldı mu
Özlek için aldı mu
Emdi yürek yırtılır

(Alp Ertonga öldü mü, kötü dünya kaldı mı,
felek öcünü aldı mı, şimdi yürek yırtılır, parçalanır.)

Ütü: Ütü. Mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikiş yerlerini yatıştırarak için kızdırılarak elbise üzerine bastırılır.

Aşattı: Ol manğa aş aşattı, (O, bana yemek yedirtti). Bu sözü Türklerin çoğu, Hanların ve büyüklerin yemeklerinde kullanırlar. Oğuzlar, her yemek için böyle söylerler. Oğuzların söyleyişi kurala uygundur.

Kamdu: Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki, üzerine Uygur Hanının mühürü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi yılda bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulur.

Bogmak: Gerdanlık, boğmak. Bu altından, gümüşten yapılır, üzerine değerli taşlar ve inciler oturtulur. Gerdek gecesi için süslenen geline takılır.

Sındı: *Yağaç sındı*, (ağaç kırıldı). Başkası da böyledir. Sü sındı, (asker bozuldu).

Tat: Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: Tatığ közre tikenig tüpre, (Tatın gözüne vur, diken kökle, kökünden çıkar). Tuhsı ve Yağma dillerinde, Uygur kâfilerinin adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim: “Tat tavgaç” derler ki “Çinli ve Uygur” demektir. Bu sav, Farslar hakkında olduğu gibi Çinliler ve Uygurlar hakkında da söylenir.

Sugdıc: Kışın sıra ile dostlar arasında yapılan şölen, gezek şöleni, (eskiden buna “Sohbet” denilirdi).

İki ulama

* Kitabın 18. sayfasının birinci satırındaki “vermesi de buna delildir” ibaresinden sonra şu bilgi ulanacaktır: [Prof. Reşit Rahmeti Arat, Kâşgarlı Mahmut için (bkz. *İslâm Ansiklopedisi* Kâşgar Maddesi) “Kutadgu Bilig’in ithaf edilmiş olduğu hükümdarın yeğeni olması muhtemeldir.” diyor.]

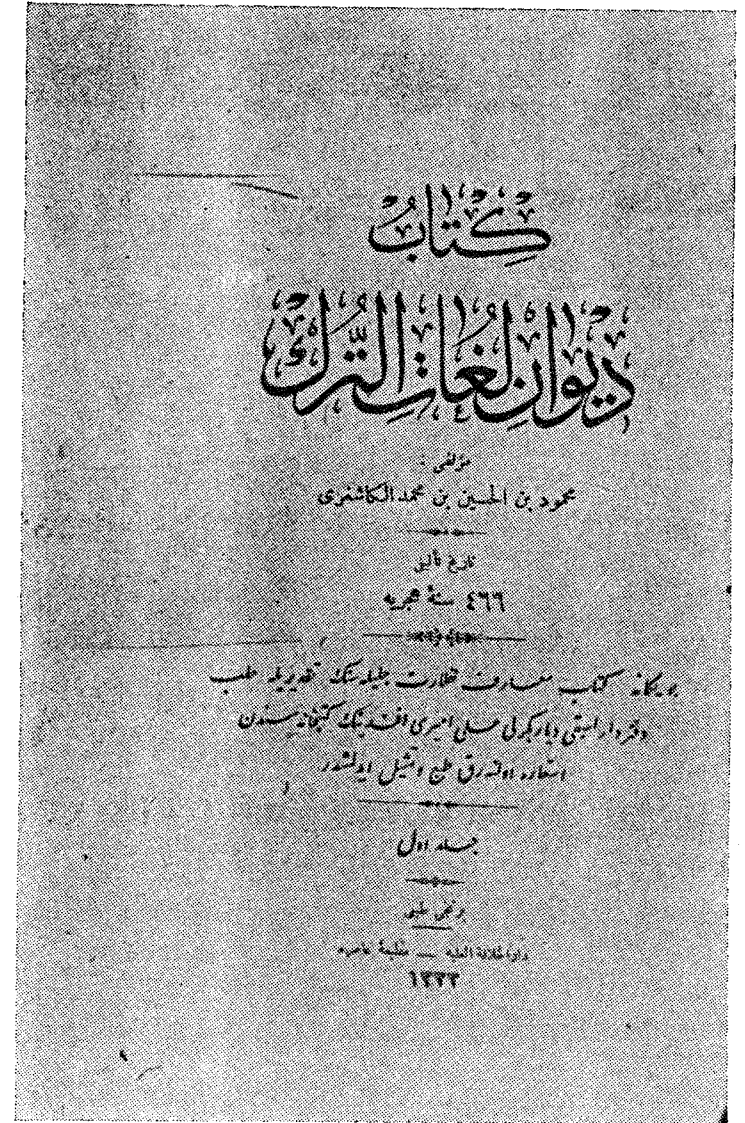
* Şu bilgiler de kitabın 90. sayfasına yedinci satırdan başlamak üzere ulanacaktır:

Türkler, Arap harf ve yazısını önce olduğu gibi almış ve *-Divânü Lûgat*’ın esas metninde görüldüğü gibisimli harf yerine harekeler kullanılarak Arap yazı uslubuna uygun bir yazı sistemi kurmaya çalışmışlardır. Fakat, önceleri duyarlılıkla uygulanan bu harekelerin yerini, sonraları sesli harfler almaya başlamıştır. Özellikle, Türkçe sözcüklerin imlâsına “elif, vav, yâ” sesleri girmiştir.

Şu kadar var ki, *Divânü Lûgat*’ta, daha çok, fiillerin yazılışında rastlanan bu sesliler, zamanla sözcüklerin yapısına işlemiştir. Bir örnek olarak ilk yüzyıllarda *kçd* (kaçdı), *blđ* (buldu ya da bildi), *kıd* (kıldı), *srd* (sürdü ya da serdi), vb. gibi sözcükler bu tarz imlâ ile yazılmıştır.

Yine bir örnek olarak belirtelim ki, *Divânü Lûgat*’ta *btn* (bütün) imlâsıyla yazılan sözcük (bkz. faksimile s. 201, sat. 2) zamanla (bütün) ve *çlk* (faks. s. 191, sat. 16) da (çolak) şeklinde yazılmıştır. Bu tarz imlâ örneklerine Anadolu Selçuklu devri edebî ürünlerinde de rastlanır. [Ancak XX. yüzyıl başında -ulusumuzun adı olan Trk (ترك) imlâsı (Türk- تورك) olmuş, bunu böyle yazan Necip Âsım ve Veleđ Çelebi’ye de muhalliflerince “Vavlı Türk” lâkâbı takılmıştır.]

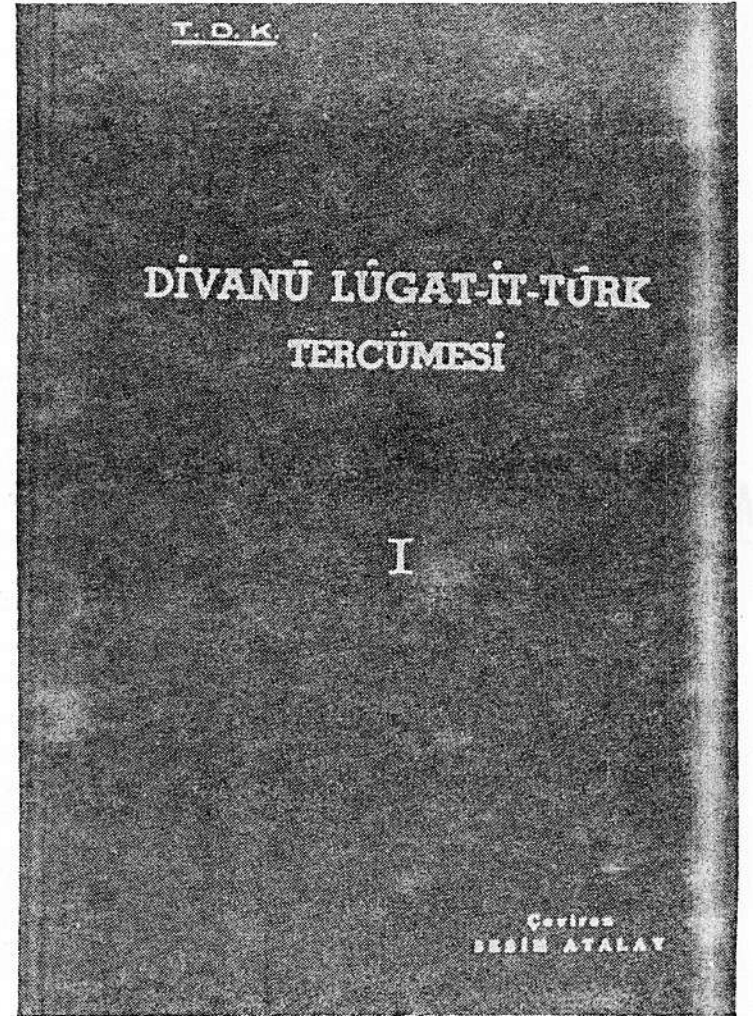
EK: RESİMLER VE HARİTALAR

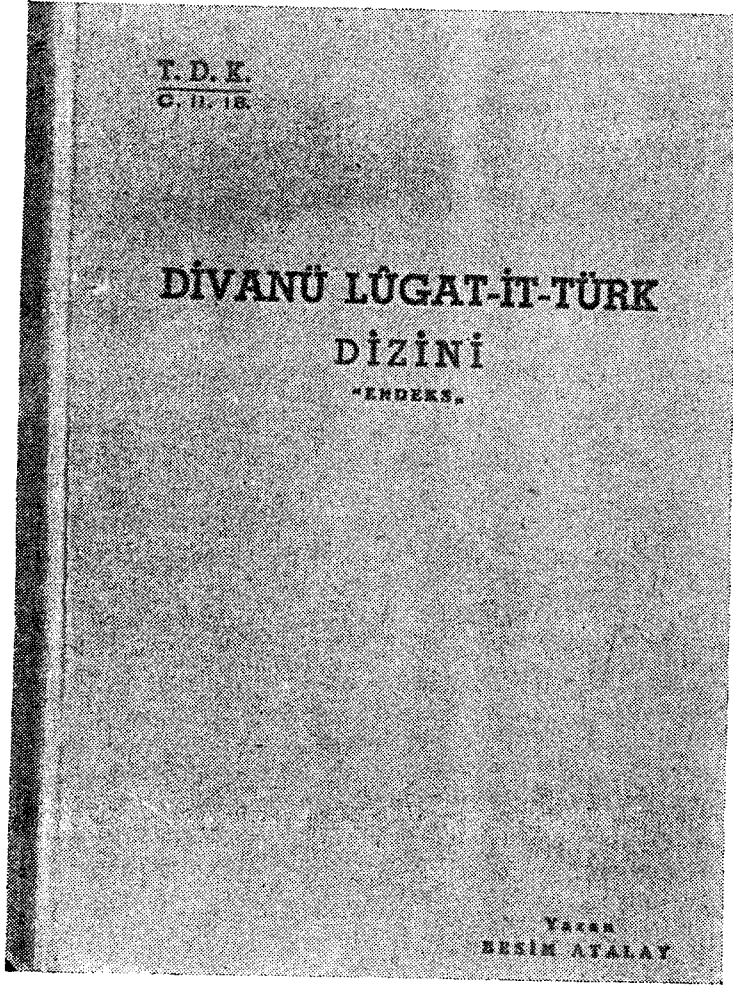
Divânü Lûgat'ın İstanbul - Kilisli - basımı (Arapça metni, I. cilt, kapak basımcı tarafından düzenlenmiştir).

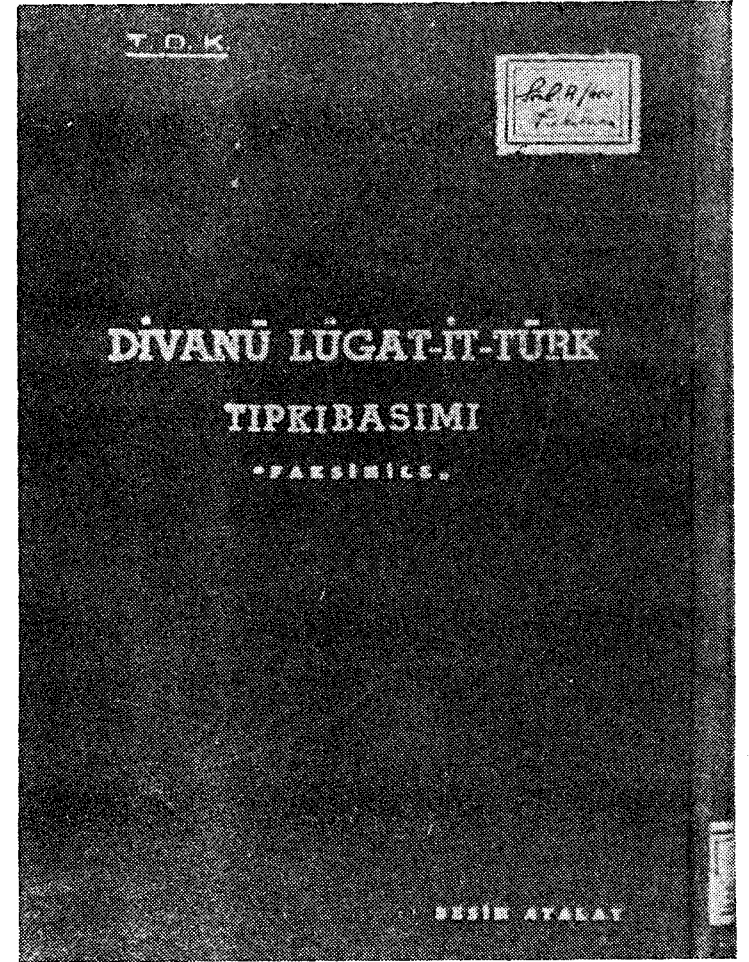
Divân'ın kapağındaki metin dışı yazı.

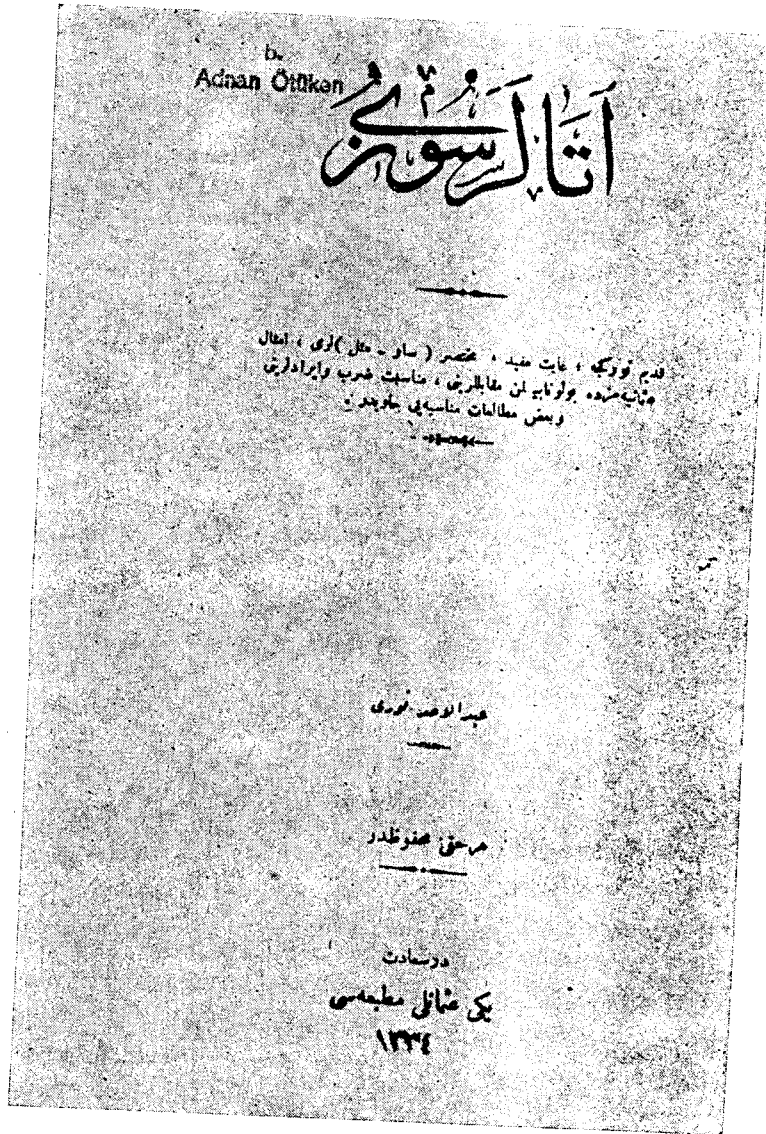
Divânü Lûgat çevirisinin I. cildi.

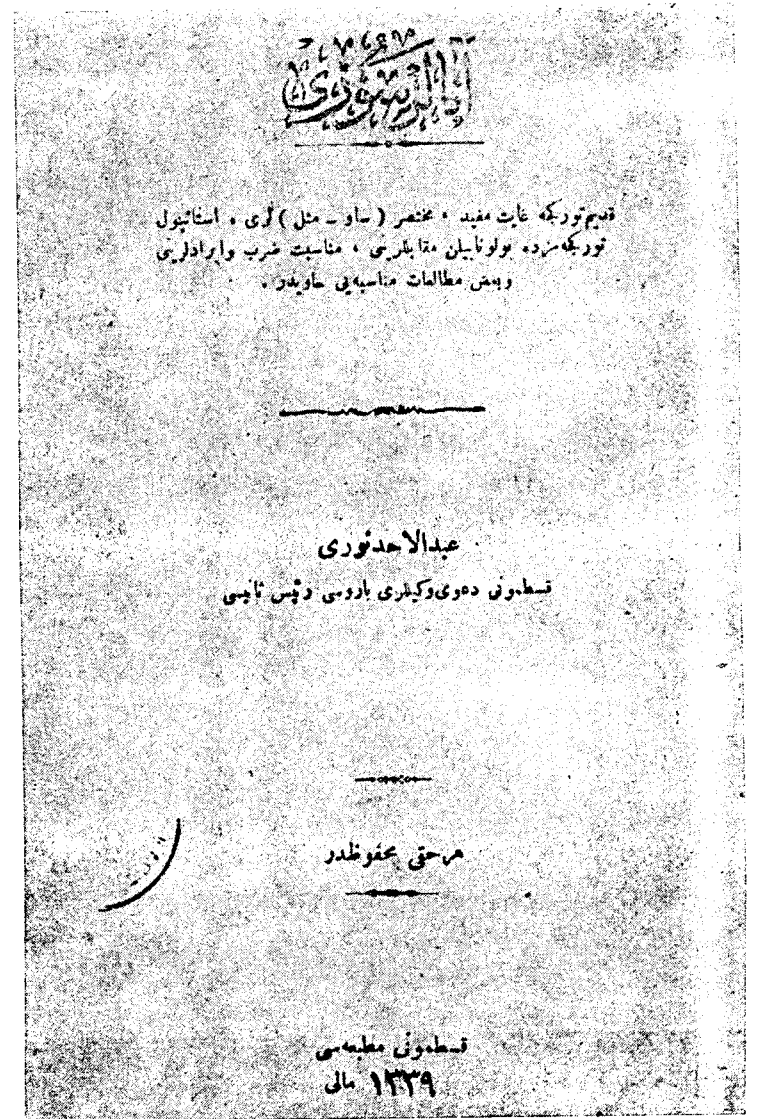
Divânü Lûgat'ın dizini.

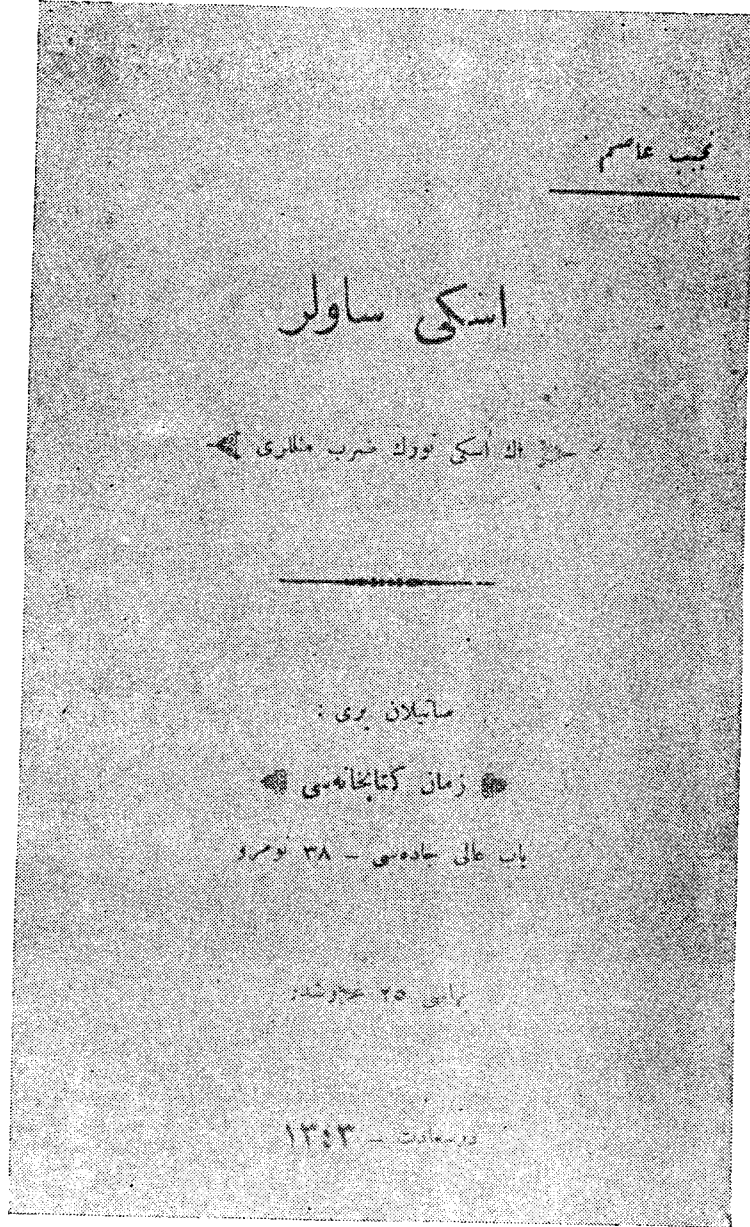
Divânü Lûgat'ın faksimilesi.

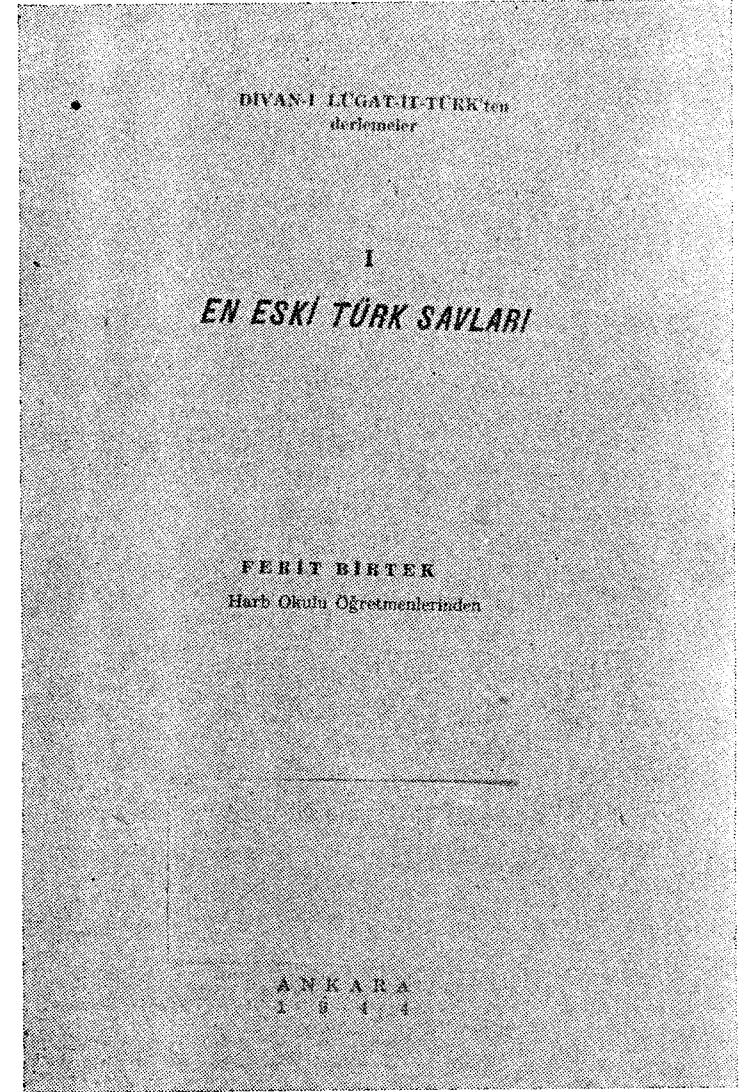
Abdülhad Nuri'nin *Atalarsözü* adlı kitabının kapağı
(kitap için bkz. s. 125).

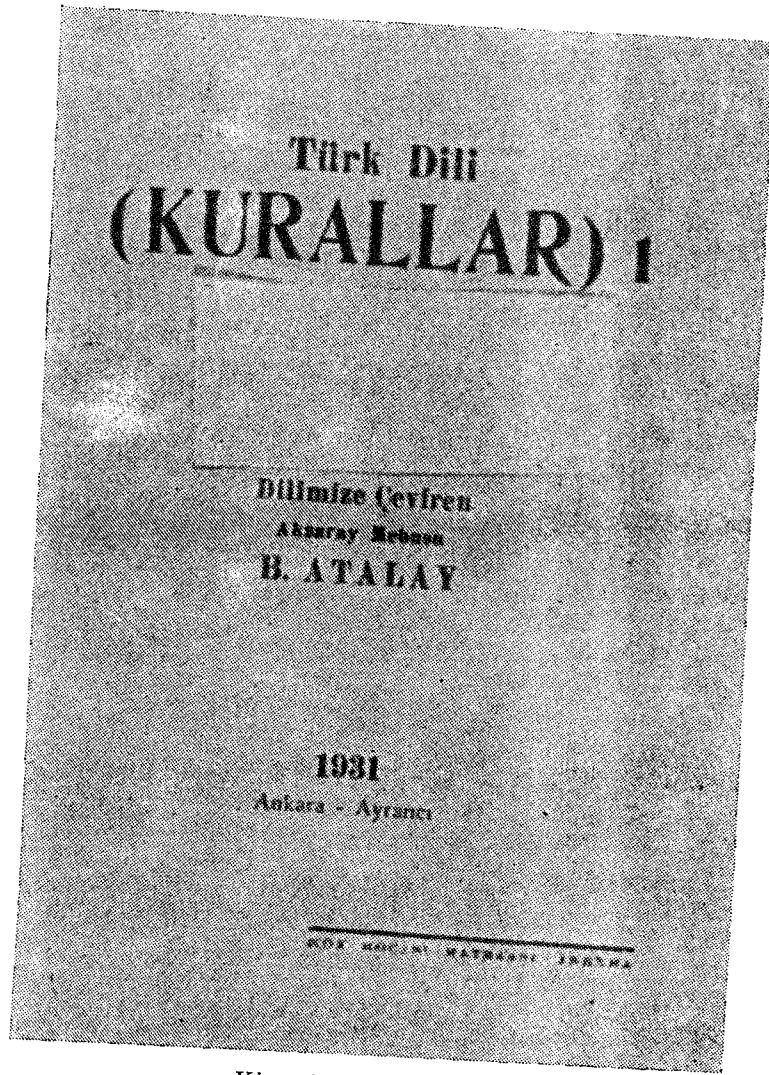
Abdülhad Nuri'nin *Atalarsözü* adlı kitabının kapağı
(kitap için bkz. s. 125).

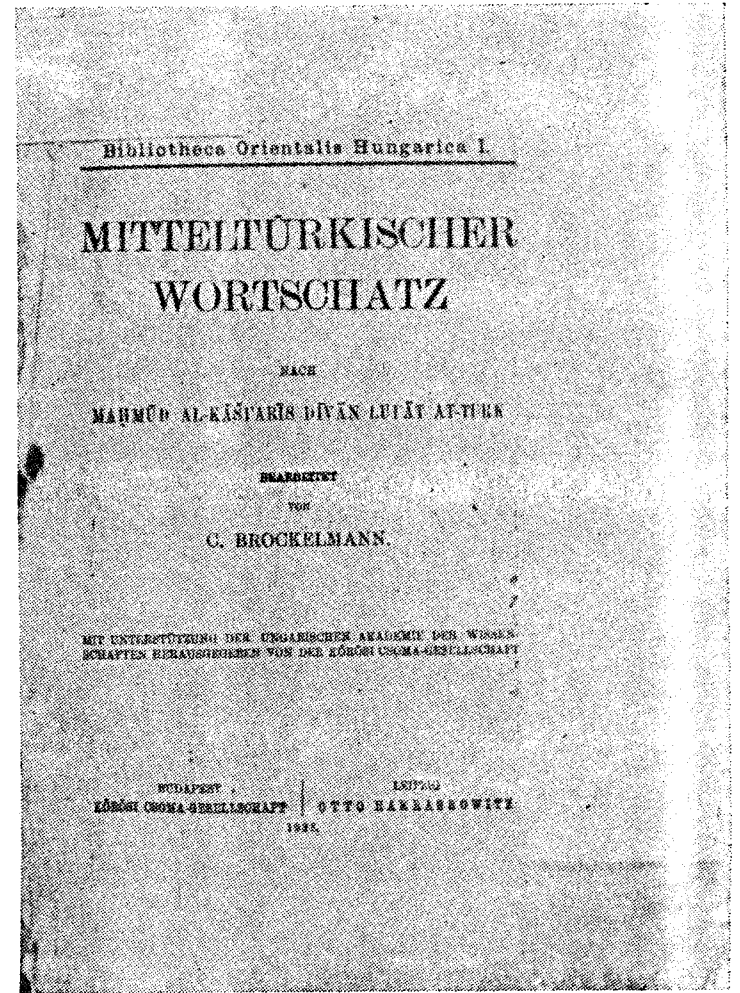
Necip Asım (Yazıksız)'ın *Eski Savlar* adlı kitabının kapağı
(kitap için bkz. s. 127).

Kitap için bkz. s. 139.

Kitap için bkz. s. 131.

Divânü Lûgat'ın Brockelmann tarafından yapılan indeksi
(kitap için bkz. s. 154).

YANLIŞ - DOĞRU ÇİZELGESİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
6	8	yayınları	yayınların
15	11/13	Seme'ani	Sem'ani
15	28	verilmesini	verilmemesini
18	1	âdetleri	âdetleri
24	31	devlet haline	devlet dili haline
34	30	الخو	النحو
43	2	çevisi	çevirisi
57	27	-----	Osmanlı sözündeki parantez fazla
56	26	adet	âdeti
91	20	zamanlar	zaman
93	8	Yakabu	Yabakü
93	19	getirmiş	meydana getirmiş
86	1	İslender	İskender
101	9	açıklar	açıklar ve
102	dip not, 6	Türlere	Türklerde
107	4	önlenmesine	önlemesine
113	dip not, 2	ya da	ya da,
125	16	baskı yılı	yazılış tarihi
138	13	başladığımı	başlandığımı
149	27	irdemleri	irdelemeleri
152	25	türkologlar	türkologları
160	22	1-8-1938	1-8-1338
185	3	kıymetli	kuvvetli
189	7	bugün	bunun
192	10/11	çember biçiminde	daire şeklinde
206	20	kıd	kld
221	dip not, 3	-----	"pek" sözü fazla

lısı "Hakaniye-Karahanlılar" ülkesi halkının dilidir. Balasagunlular Soğudça ve Türkçe konuşurlar. Tıraz (Talas) ve Beyza şehirlerinin halkı böyledir. Balasagun'a varıncaya dek "İsbicab-Asbicab"dan sayılan bütün Argu illeri halkının dili, çapraşıktır. Kâşgarın Kençekçe konuşan köyleri vardır. İllerde halk, Hakaniye Türkçesiyle konuşur. Batıda Rum ülkesinden Doğuda Maçın iline kadar uzayan Türk illerinin uzunluğu beş bin, genişliği üç bin, tamamı sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde olan çember biçiminde gösterilir. (*Divânü Lûgat*'taki haritada bu Türk kabilelerinin yerleri gösterilmiştir.)

Görülüyor ki, Kâşgarlı Mahmut eserinde Türk boylarıyla uyruklarının dilleri üzerinde geniş bilgi veriyor. Ayrıca bunların yayılışları, toplumsal yaşayışları, gelenekleri, gelenekleri üzerine de, eserinde geniş bilgiler vardır. Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgiler, gözleme dayanır. O, bunları daha yurdundayken özenle toplamış, sonra kitabına almıştır.

Divânü Lûgat-it-Türk'teki harita, ilk Türk dünya haritası olması bakımından değerlidir. Yazar, eserinde birçok kabile, ülke adları saymışsa da, bunların hepsi haritada gösterilmemiştir.

Divânü Lûgat'ta halk şiirine, müziğine, geleneklerine, geleneklerine geniş yer verildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu büyük eserin bir değeri de, en eski Türk edebiyatı ürünlerini içinde toplamasıdır. *Divân*'daki şiirleri C. Brockelmann, Ali Ulvi Elöve; atasözlerini (savlar)'de Abdülahat Nuri, Necip Âsım, Ferit Birtek toplayarak birer kitap halinde yayımlamışlardır.

Kitabü Divânı Lûgat-it-Türk'ün Türkçeye çevrilmesi

Esas metni Arapça olan *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü önce Kilisli Rifat Bilge dilimize çevirmiştir. Sonra 1. dönem milletvekillerinden Vanlı Tefvik, daha sonra da Konyalı Âtîf Tüzüner *Divân*'ın çevirisini yapmışlardır. Bir aralık *Divân*'ın çevirisi üzerinde Samih Rifat'la Mehmet Âkif Ersoy da uğraşmışlardır. Ne var ki, bu çabaların hiç biri istenilen olumlu sonucu verememiş, bu yüzden çeviriler basılamamıştır. Bununla birlikte, bu alanda çalışanların emeklerini değerlendirmek de gerekir.

Divânü Lûgat-it-Türk'ün Türkçeye bütünüyle kazandırılmasını, Besim Atalay başarmıştır. Besim Atalay'ın Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan bu çevirisi üçü metin, biri tıpkıbasım, biri de dizin olmak üzere beş cilttir (1939-1943). Ayrıca Dehri Dilçin, Arap alfabesine göre, *Divânü Lûgat-it-Türk Dizini*'ni hazırlamış ve bu eser de 1957 yılında Kurumca bastırılmıştır.

Divânü Lûgat-it-Türk'ün bulunup basılması (1915-1917) gerek bizde, gerekse Batı bilim çevrelerinde geniş yankılar uyandırmıştır. Kitabın, Arap harfleriyle üç cilt olarak yayımlanmasından sonra *Divân*'ın kapsadığı dil, tarih, coğrafya, mitoloji, folklor, halk edebiyatı gibi türlü konuları üzerinde çeşitli incelemeler yapılmış, yazılar yazılmış, kitaplar yayımlanmıştır.

Bizde bu konuda özellikle Prof. Fuat Köprülü, Zeki Velidî Togan, Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Caferoğlu, Kilisli Rifat Bilge, Necip Âsım Yazıksız, Ali Ulvi Elöve, Abdülkadir İnan gibi araştırmacılar *Divânü Lûgat*'ı Türk dili ve tarihiyle genel olarak halk edebiyatı yönünden incelemişler, yazılar yayımlamışlardır.